

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ У КРАЇНАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ: ПРОБЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ

Науково-аналітична доповідь

Київ
2021

**Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 9 від 30 грудня 2021 р.)**

Рецензенти:

Віднянський С.В. – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор,

Дорошко М.С. – доктор історичних наук, професор.

Трансформаційні перетворення у країнах пострадянського простору: проблеми та виклики. Науково-аналітична доповідь. А.І. Кудряченко (кер. авт. колективу), В.В. Солошенко, О.Ф. Деменко, Т.О. Метельова, П.Ф. Вознюк [та ін.]. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. 232 с.

ISBN 978-966-02-9894-1

В аналітичній доповіді здійснено систематизацію історичного досвіду реалізації програм модернізації у країнах пострадянського простору; проведено порівняльний аналіз основних моделей та алгоритмів трансформаційних процесів на пострадянському просторі; обґрунтовано теоретичне положення про те, що конкуренція європейського та євразійського (інтеграційних) векторів на пострадянському просторі сутнісно виявляється як конкуренція між європейським прикладом успішного розвитку та російським прикладом опертя на силу; визначено специфіку та особливості трансформації колишніх радянських республік; проаналізовано вплив ЄС, США, КНР на пострадянські трансформації. Доведено, що наявні цивілізаційні відмінності між країнами пострадянського простору та вплив ключових світових геополітичних та економічних суб'єктів зумовлюють подальшу сегментацію пострадянського простору, розходження цивілізаційного уявлення свого майбутнього пострадянськими державами.

УДК 94:327(470)»2005/2001»

*За повного або часткового відтворення матеріалів даної публікації посилання
на видання обов'язкове.*

ISBN 978-966-02-9894-1

© Державна установа
«Інститут всесвітньої історії
Національної академії
наук України» 2021

Зміст

Вступ	5
 РОЗДІЛ І. Теоретико-методологічні засади наукового вивчення трансформаційних процесів	 14
1.1. Теоретичні підходи до трансформаційних процесів у суспільних науках	14
1.2. Методологія дослідження	26
 РОЗДІЛ ІІ. Інтеграція як трансформаційний чинник	 35
2.1. Зовнішні чинники структуризації пострадянського простору в умовах глобальних трансформацій	35
2.2. Пострадянські протодемократії: європейські моделі та практики на просторі колишнього СРСР	42
2.3. Вплив європейських ціннісно-ідеологічних засад на позицію країн Європейського Союзу щодо територіальної цілісності пострадянських країн	53
2.4. Політико-правова позиція Європейського Союзу щодо збройних конфліктів і виявів сепаратизму на пострадянському просторі	61
2.5. Сутність, особливості та основні етапи євразійської інтеграції	78

РОЗДІЛ III.	Чинники пострадянської трансформації країн Балтії	91
	3.1. Трансформаційна стратегія як умова соціально-політичних перетворень	91
	3.2. Європейська інтеграція балтійських держав: здобутки та виклики	98
РОЗДІЛ IV.	Роль і місце СНД у контексті геополітичного переформатування пострадянського простору .	108
	4.1. Особливості становлення та розвитку інститутів СНД (1991–1999 рр.)	108
	4.2. Специфіка еволюції СНД на початку XXI століття	119
РОЗДІЛ V.	Особливості трансформаційних процесів у колишніх радянських республіках	133
	5.1. Росія, Україна та Білорусь на шляху пострадянської трансформації	133
	5.2. Специфіка перетворень у країнах Південного Кавказу	155
	5.3. Трансформаційні процеси в пострадянській Центральній Азії	171
ВИСНОВКИ	.....	218
РЕКОМЕНДАЦІЇ	.....	227
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	.....	230

ВСТУП

Актуальність дослідження трансформаційних перетворень у країнах пострадянського простору обумовлена важливістю даної тематики як для України, так і у більш широких вимірах. З огляду на відсутність у вітчизняній та світовій історичній думці єдності щодо сутності та перспектив трансформації пострадянського простору, а також наявність концептуально різних підходів щодо впливу чинників регіональної та міжнародної інтеграції на перебіг, характер, зміст та спрямованість процесів перетворень у пострадянських країнах, видається очевидною потреба у більш детальному вивченні цієї проблематики.

Наукові дослідження сучасної міжнародної проблематики, глобальних і світосистемних змін щодо ролі в них культурно-цивілізаційних чинників, інтеграційних процесів у різних регіонах та континентах, а також оптимальних шляхів входження України до світової спільноти у сучасну історичну добу значно посилюють доцільність їх практичного використання. Актуальність та затребуваність таких досліджень не викликає жодних сумнівів. Аналіз змін системи та впливу акторів міжнародних відносин свідчить про те, що для їхньої належної характеристики слід враховувати не лише геополітичні, регіональні чинники, а й культурно-цивілізаційні та ціннісні засади.

З формуванням Європейського Союзу інтеграційний чинник, вийшовши за межі відносно єдиного соціокультурного середовища Західної Європи, став ключовим і визначальним на всьому євразійському просторі у сенсі не лише сучасних реалій, а й перспектив еволюції та характеру континентального і світового порядку. Виходячи з цього, зростає вагомість наукового та практичного вимірів, зокрема і для України, досліджень тран-

сформаційних процесів на євразійському континенті, їх складників та перспектив у відповідних межах.

Територія колишнього СРСР або «пострадянський простір» й усе, що на ньому, навколо нього, у зв'язку з ним відбувається, ось уже три десятиліття після розпаду Радянського Союзу зберігає підвищений ступінь трансформаційної та інтеграційної динаміки. Тому держави цього регіону перебувають у фокусі прискіпливої уваги науковців та експертів усього світу.

Адже країни, які свого часу належали до «Другого світу» або «Східного блоку» (на противагу світам «Першому» – розвиненим капіталістичним країнам Заходу, і «Третьому» – країнам Азії й Африки, які звільнилися з-під колоніальної залежності), здобули політичну та державну незалежність. Одразу ж вони опинилися на геополітичному й інтеграційному роздоріжжі та з часом перетворилися на багате джерело наукового аналізу та теоретичних узагальнень, а також на один з пріоритетних об'єктів практичних спостережень. Зокрема тих, що зосереджені на проблемі пострадянського транзиту, його природи, історичної зумовленості, магістрального напрямку та різного роду викликів і обставин, що його супроводжують.

Питання в якому напрямі і в якому складі рушив «Другий» – пострадянський – світ: до світу «Першого» чи до «Третього», чи залишиться він у напівпозиції поміж ними вийшли на одне з чільних місць у світовій гуманітарній науці. Перед дослідниками постало актуальне завдання з'ясувати, чи сформують ці країни власну, оригінальну модель існування, як і те, що з ними відбувається під час та після трансформацій.

Такій постановці проблеми сприяла актуалізація проблеми унікальності/універсальності Європи та євроатлантичного Заходу загалом. До цього додавалися питання щодо можливостей використання досвіду шляхом його некритичного копіювання як оптимальної матриці для інших країн, включаючи пострадянські. У межах такого наукового дискурсу природно постало

й завдання визначення рушійних сил пострадянського транзиту. Воно, своєю чергою, потягнуло за собою проблему чинників і впливів, релевантних для нього, зокрема й тих, що стосуються інтеграційних векторів та орієнтирів. Тому набуває особливої важливості поглиблене дослідження інтеграційних практик та перспектив пострадянських країн як чинника їх внутрішнього реформування та повноцінного включення до регіональних і глобальної систем міжнародних відносин.

У такий спосіб на перший план висувається співвідношення внутрішніх – трансформаційних – і зовнішніх – інтеграційних спонук і обставин державного будівництва, їх взаємовпливів. Робота над проблематикою в межах наукового напрямку, присвяченого осмисленню історичних засад, сучасного місця та перспектив пострадянських країн у нинішньому глобалізованому світі, базується на наступній гіпотезі. Згідно з обґрунтованим припущенням, інтеграційні процеси, до яких залучено пострадянські держави, здійснюють помітний вплив на перебіг трансформаційних перетворень, що тривають у цих країнах від часу здобуття ними суверенного статусу. Тобто, трансформація є залежною від інтеграції.

Однак вірним є й зворотнє припущення: інтеграція перебуває в залежності від історичного спадку та вже здійсненої трансформації. І не лише від неї. Перефразовуючи Р. Козеллека, який вважав, що «історія завжди має справу з простором», можна стверджувати, що інтеграція також завжди має справу з простором і залежить від нього. Простір є фундаментальною категорією, що утворює базис для інших. Географічно-природні просторові особливості в поєднанні з тим, що можна було б позначити як «дух простору», суттєвим чином обумовлюють усе, що відбувається в цьому просторі. Зокрема, він великою мірою визначає основні принципи й закономірності *modus vivendi* людських спільнот, які проживають на відповідній території.

Просторовий вимір міждержавних відносин тісно пов'язаний з вибором оптимальної, з огляду на національні інтереси, інтеграційної моделі. Остання охоплює природне тяжіння до спільності, близької географічно, політично, економічно, геополітично, символічно й культурно-цивілізаційно. Тобто умовна «інтеграційна ідентичність» сильно залежна від умовної «просторової ідентичності».

Розмірковуючи про зв'язок категорій «простір» та «цивілізація», доречно згадати П. Шоню та його фундаментальну працю «Цивілізація класичної Європи». У ній кілька глав присвячені аналізу різних аспектів простору: «Простір. Чисельність населення», «Простір. Освоєння території», «Простір. Аграрний сектор». З їх аналізу випливає висновок, згідно з яким простір важливий не лише сам по собі. Водночас не менш важливими є вербальне визначення простору та зміни, які відбуваються в ньому з плином часу. Те, що можна було б назвати «образом простору». Простір – категорія консервативна, статична, незмінна, натомість час – динамічний. Тому вийти за межі свого часу, обігнавши його або відставши від нього, можливо й реально, а вийти за межі свого простору – ні.

Навіть такий потужний трансформатор усього й уся, як глобалізація, виявляється безсилою у зіткненні зі статикою простору: розхитуючи його традиційні межі, вона не в змозі повністю зруйнувати сталу просторову модель світу й світобудови. Взаємини між цілим та його частинами, співвідношення між таксонами різного рівня здавна хвилювали дослідників. Роль історико-географічних регіонів у сучасній системі міжнародних відносин зростає, і це зростання можна розглядати як одну з тенденцій розвитку сучасного світу в останні десятиліття. Окремі регіони змінюють орієнтацію – з власних міркувань та уподобань, або потрапляючи під вплив чи контроль нових акторів. Поглиблюється й загострюється конкуренція глобальних і регіональних акторів у тих чи тих регіонах.

Відтак, спосіб і напрям трансформаційних процесів корелює з двома низками чинників: внутрішніми (специфічним історико-культурним ґрунтом, традиціями, світоглядом, ціннісними системами, а також із особливостями соціально-політичних, економічних, соціокультурних реалій) і зовнішнім – геополітичними впливами та інтеграційно-цивілізаційним тяжінням. Баланс між ними є динамічним, нині зовнішній чинник у його інтеграційному вираженні для більшості пострадянських країн відіграє вагомішу роль, ніж чинник внутрішній.

Збереження більшістю новопосталих після розпаду СРСР держав транзитивного статусу, крім усього іншого, передбачає з'ясування цивілізаційної та регіональної належності кожної з них, що нерідко формалізується членством у тих чи тих регіональних утвореннях. Транзитивний статус певної країни визначає характер та особливості її актуального позиціювання в системі міжнародних відносин, в інтеграційних проєктах, у геополітичних орієнтаціях. У підсумку це є й вибором напрямку дальшого транзиту: до європейського, азійського чи євразійського світу.

Визначення «пострадянський», хоч і має безпосередній зв'язок із певним простором, означає не лише просторову характеристику, а й перебування у певному перехідному стані. Іманентними складниками перехідного етапу неодмінно є поєднання, з одного боку, елементів колишньої радянської системи, а з іншого, – елементів перехідних, які з'являються під час трансформаційно-модернізаційних процесів. Дезінтеграція єдиного державного-політичного, соціально-економічного, культурного та духовного простору, який існував у СРСР, з наступною його фрагментацією значною мірою затерла «історичну карту» пострадянського простору, створивши, проте, нові можливості поступу. Найкраще ними скористалися країни Балтії, які вирішили брати участь в інтеграційних проєктах, відкрито дистанціюючись від досвіду перебування у складі СРСР. Складнощі ж

для інших країн зумовлено тим, що пострадянський простір за нинішніх історичних умов і геополітичних обставин фактично дорівнює поняттю «простір навколо Росії» з усіма наслідками, що з цього випливають.

Для пострадянських країн інтеграційний чинник має подвійну природу: він одночасно є однією з цілей трансформації і водночас її важливим ресурсом, однією з основних рушійних сил. Інтеграційні устремління як чинник трансформаційних зрушень і перетворень знаходять свої вияви у різних дискурсах. До числа таких належить можливість вибору між кількома реальними та потенційними інтеграційними проєктами, до яких за певних обставин могли б підключитися нові незалежні держави.

Конкуренція альтернативних векторів розвитку – європейського і євразійського – на пострадянському просторі йде з різною інтенсивністю. Сильніше вона виявляється в шести країнах, включених у програму ЄС «Східне партнерство», слабше – в Центральній Азії. Власне, показником такого стану й слугує ініційований ЄС формат «Східного партнерства». Ця конкуренція, яка тривала у 2000–2008 рр. в умовах відносин стратегічного партнерства РФ та ЄС, після російської агресії проти Грузії у 2008 р. – у форматі «холодного миру», після 2014 р. перейшла у режим конфронтації. Перспективи налагоджування офіційних відносин між двома сусідніми угрупованнями – ЄС та ЄАЕС – виглядають не надто оптимістичними. Наслідком цього є підвищення рівня конкуренції інтеграційних проєктів на пострадянському просторі, що дедалі більше здійснюють свій вплив на перебіг модернізаційних процесів усередині пострадянських країн.

Європейський Союз як центр тяжіння має незаперечну перевагу як об'єктивного плану – з погляду економічного потенціалу, соціальних стандартів, якості системи державного управління тощо, так і з огляду на суб'єктивне сприйняття як найбільш успішного інтеграційного проєкту сучасності. Рівень

ЄС як об'єднання високорозвинених країн майже не піддається сумніву. Росію ж на пострадянському просторі сприймають як лідера більше за традицією, народженою за часів Російської імперії та закріпленою в часи СРСР. За нинішніх умов і обставин у неї немає достатньої кількості аргументів для мотивації інших країн до визнання її повноцінної ролі модерного інтеграційного центру, тим більше у порівнянні з Євросоюзом. Пострадянські країни як учасниці – потенційні чи реальні – проєктів за російського лідерства, не виявляють попит на російське лідерство, хоча й визнають претензії Москви на нього. Істотну перевагу проєвропейській орієнтації над орієнтацією промосковською дає та обставина, що ЄС створювався навколо реалізації економічних проєктів, спільних цінностей та за принципом консенсусу, а євразійський проєкт спирається переважно на колишню спільну історію та ресурсні можливості й амбіції країни-домінанта.

До сьогодні питання щодо завершеності чи незавершеності пострадянського транзиту не має однозначної відповіді. Тому справедливим є твердження, яке значно більшою мірою відповідає реальному стану справ: транзит водночас і завершено, і не завершено. Внутрішні перетворення з метою відмови від радянського спадку практично здійснено в усіх пострадянських країнах. Водночас трансформаційний процес у його модернізаційній частині триває. Щодо інтеграційного виміру, ситуація є складнішою й суперечливішою. У пострадянських державах, які лишаються у напівінтегрованому стані, зумовлені інтеграційними інтенціями перетворення, підпорядковані цілям і завданням зовнішнього плану, тривають досі.

Якщо уявити пострадянський транзит у вигляді сукупності низки компонентів, то він мав би складатися з економічної лібералізації, політичної демократизації, ціннісної переорієнтації, комплексної модернізації, зовнішньополітичної й зовнішньоекономічної інтеграції, які відбуваються на контекстуальному

тлі глобалізації та відходу від біполярності. Нині є підстави констатувати, що в більшості пострадянських країн лібералізацію та демократизацію у певному обсязі, нехай і з різними «коефіцієнтами повноти», здійснено, переорієнтація триває, тоді як процеси модернізації й інтеграції розвиваються суперечливо й уповільнено, зберігаючи значний потенціал амбівалентності.

Увесь ланцюг пострадянського транзиту, маючи на увазі його спрямованість на інтеграцію до Європи, мав би мати такий вигляд: радянський етап – пострадянський (ранній, пізній) – «протоєвропейський» (ранній, пізній) – європейський. Вододілом між ними покликані стати якісні зміни як наслідок трансформаційних перетворень: утвердження демократії, результативність економічних реформ, подолання корупції тощо. Не всі країни, які обрали євроінтеграційний вектор розвитку, дійшли до європейського етапу транзиту, тож вести мову про завершення пострадянського транзиту в його як трансформаційному, так і інтеграційному вимірах, передчасно.

Радянський період спільної історії в деяких із пострадянських країн офіційно інтерпретувався не як «колонізація», а як «окупація», після звільнення з-під якої колишні республіки СРСР одержали змогу, відмовившись від силою нав'язаного їм соціалізму, «повернутися» до Європи, частиною якої вони були раніше. У неприйнятті постколоніального дискурсу зіграла роль і присутня в ньому критика європоцентризму, яка йшла врозріз із ідеалізацію Європи у пострадянському світі. Однак досвід, набутий під час дослідження, дає підстави припускати, що як не всю постколоніальну теорію загалом, то окремі її концепти доцільно використовувати й для аналізу пострадянської дійсності.

У відносинах нових незалежних держав з Європою й на загальному рівні, й на рівні інтеграційних очікувань зберігається стереотип, згідно з яким цим країнам слід вибудовувати свій розвиток, виходячи з потреби «наздогнати Європу». Інструментом забез-

печення такої потреби виступає політика перенесення на власне національне тло західних зразків політичного, економічного, соціального, культурного життя. Тривалий час такого роду дії прийнято було розглядати як найбільш ефективний шлях до модернізації. Утім, реальні здобутки модернізаційних проєктів за тридцять років незалежного існування поставили ефективність концепції «наздоганяючої» модернізації на пострадянському просторі під сумнів. Копіювання інонаціонального досвіду колишніми радянськими республіками, хоч і дало певні позитивні наслідки, не дозволило забезпечити вихід на траєкторію стійкого розвитку.

Теза С. Гантінгтона, згідно з якою західний шлях розвитку й прогресу ніколи не був і не буде спільним шляхом для значної частини людства, знайшла своє яскраве підтвердження. Варто враховувати, що в процесі вироблення державних стратегій модернізації й під час їхньої практичної реалізації Європа має власну логіку просування історичним шляхом, власний алгоритм розвитку, зрештою, власні природно й історично визначені межі. Тож механічне перенесення західних зразків до незахідних середовищ несе в собі певні загрози й ризики. Тому низка пострадянських країн шукає моделі державного будівництва, які б враховували і прогресивний зарубіжний досвід, і спиралися на національні засади та здобутки.

Пострадянський простір – це тимчасова постімперська історична реальність, що поступово зникає як певна цілісність. Власне, сьогодні ми спостерігаємо природний процес його деконструкції й повернення колишніх республік СРСР до своїх історико-культурних витоків, що належать різним цивілізаціям. На перебіг трансформаційних процесів в цьому регіоні також суттєво впливає ціла низка вагомих чинників – геополітичні, глобалізаційні, історико-культурні. Спроба осягнути проблематику трансформації країн пострадянського простору та визначити їх модернізаційні перспективи здійснена авторами даного дослідження.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

1.1. Теоретичні підходи до трансформаційних процесів у суспільних науках

Розробка повноцінної теорії пострадянської трансформації лишається справою майбутнього. Фундаментальна позиція авторського колективу полягає в тому, що така теорія мала би поєднати в собі, з одного боку, певні елементи загальної теорії модернізації, з іншого, – комплекс специфічних для пострадянського простору й окремих його сегментів умов та обставин. При цьому слід неодмінно враховувати, що теорія модернізації в її класичному «американському» варіанті (1950–60-і рр.) з акцентом зокрема на запропонованому С. Гантінгтоном концепті кількох «демократичних хвиль», а також зведенням процесів модернізації і трансформації до «вестернізації» як наслідку наявних у США та провідних країнах Західної Європи моделей державно-політичного, соціально-економічного та інституційного розвитку, нині втратила універсальний статус. Досвід пострадянських країн виходить за її рамки, виявляючи цілу низку ознак, здатних претендувати на унікальність не лише на регіональному, а й на глобальному рівні.

Тому майбутня теорія пострадянської трансформації навряд чи стане продуктом теоретичної рефлексії феномену «третьої хвилі» демократизації та модернізації в її «вестернізованому» варіанті. Визнання того, що нормативної моделі модерну не існує,

дедалі більш активне поширення уявлення щодо множинності модернів (multiple modernities) у розумінні Ш. Ейзенштадта та Й. Арнасона торують шлях до осмислення досвіду трансформаційних перетворень на пострадянському просторі як самостійного культурно-цивілізаційного, інституційно-ідеологічного паттерна, котрий формується хоч і під потужним впливом Заходу, але все ж таки на власному історичному досвіді та притаманних йому специфічних, освячених тривалою традицією культурних та побутових засадах.

Для повноцінного осмислення трансформаційних процесів на пострадянському просторі й їхньої концептуалізації принципово важливим є, з одного боку, з'ясування комплексу історичних, політичних, соціально-економічних, культурно-цивілізаційних чинників глобальних процесів, які здійснюють вплив на них, з іншого, – аналіз наріжних засад і перспектив суспільно-політичної та соціально-економічної модернізації самих пострадянських країн в їх транзитивних практиках в умовах глобалізації. Наукова література з теорії трансформації здебільшого стосується окремих інтеграційних проєктів або має вузькоспеціалізований характер. Вивчення взаємозв'язку трансформації пострадянського простору з глобальними та регіональними процесами, з'ясування тенденцій і перспектив розвитку цього процесу потребують подальшого теоретичного осмислення.

При цьому слід враховувати, що світ змінився порівняно з добою біполярності й продовжує змінюватися далі в напрямку багатополарності. Головний «полюс» в особі США як і раніше відіграє провідну роль, хоч і стикається тепер з опором не одного, а кількох інших «полюсів». Їхню роль і у виробленні нової глобальної світобудови, і в геополітичному переформатуванні різних регіонів світу, включно з регіоном Східної Європи, і в багатьох інших питаннях важко переоцінити.

На сьогодні США домінують у системі міжнародних відносин. Під час «холодної війни», а надто після її завершення їм вдалося встановити свій контроль над значними фрагментами глобального простору. Дехто з європейських дослідників вважає, що США не зможуть існувати у звичному для них режимі, якщо просторовий ареал, що нині перебуває під американським контролем, почне звужуватися внаслідок конкуренції з Китаєм, Європейським Союзом, Росією, іншими регіональними акторами.

У американській «доктрині» геополітичної переваги важливим є не так простір сам по собі, як контроль над ключовими пунктами глобального економічного простору, включаючи транзитні маршрути. Це зумовлено тим, що все, що відбувається в геоекономіці, так чи інакше пов'язано з моделями одержання різних типів ренти – енергетичної, ренти сировинних ресурсів, логістичної й інших, – її освоєнням, монетизацією з подальшим інвестуванням. Тому, коли під контролем панівного «полюса» перебуває не весь простір, рано чи пізно на «вільних територіях» виникають альтернативні механізми контролю економічних й інвестиційних процесів.

Для пострадянського простору принципова важливість просторового фактору має особливе значення. Аналізуючи його сучасне становище, є всі підстави наголошувати наступне: «пострадянський простір – специфічний продукт специфічного періоду історичного розвитку. Просторова характеристика у цьому випадку перебрала на себе функцію сутнісної». Інакше кажучи, «пострадянський» як характеристика об'єкта означає не лише його розташування на просторі колишнього СРСР, а й перебування в певному перехідному стані.

Іманентними складниками перехідного етапу неодмінно є поєднання елементів колишньої радянської системи, що існувала в СРСР, та елементів перехідних, які з'явилися під час трансформаційно-модернізаційних процесів. Продовженням ідей

Р. Козеллека є не сформульована, але підготовлена ним категорія «просторова ідентичність», релевантна для етносу, нації, політичного класу, еліти, держави. Вона видається продуктивною в контексті осмислення впливу простору перебування й існування людини, людських спільнот, націй, держав на основні принципи цього існування. Історія і простір «мають стосунки» одне з одним. Відтак логічним є висновок, що інтеграція і простір також взаємопов'язані. Простір, у рамках якого історично розгортаються інтеграційні процеси, значною мірою визначає їхній характер та особливості.

Проблема інтеграції як чинника змін посідає в дослідженні цих процесів ключове місце. Її варто розглядати як у теоретичному, так і в прикладному ключі. Саме від неї перекидаються прямі й опосередковані «містки» до більш конкретних проблем, як-от дискурси інтеграції на просторі колишнього СРСР, вплив європейської інтеграції на трансформацію країн постсоціалістичної Європи, особливості трансформаційних процесів у різних регіонах пострадянського простору – у Східній Європі, Центральній Азії, на Південному Кавказі. На окрему увагу заслуговує аналіз ролі України, значення окремого українського чинника у трансформаційних зрушеннях на пострадянському просторі.

Інтеграційні устремління як чинник трансформаційних зрушень і перетворень виявляються у різних дискурсах. Одним з них є інтеграційна конкуренція: можливість вибору між кількома реальними та потенційними інтеграційними проектами, до яких за певних обставин могли б підключитися нові незалежні держави.

За часів СРСР усі вони були позбавлені такої можливості, існуючи в ситуації повної й абсолютної безальтернативності. Адже Москва тоді була одним із найбільш потужних у світі центрів інтеграції, Радянський Союз – самостійним, самодостатнім, до того ж цілком конкурентним на глобальному тлі інтеграційним

об'єднанням. Після його розпаду колишні союзні республіки, набувши принципово нового – суверенного – статусу, опинились у стані ситуативного інтеграційного вакууму. Для них звичний центр інтеграції втратив свою силу й почасти привабливість, нові центри щойно доводилося відкривати та налагоджувати з ними контакти. Йшлося не про просту заміну одного центру тяжіння на інший. Йшлося про «заміну парадигми» (термін Т. Куна), про кардинальну зміну моделі інтеграції, що органічно включалася до процесу зміни моделі державного розвитку загалом.

Додаткову складність у пошуку та руху за обраною парадигмою змін привносили три обставини. По-перше, кардинальні зрушення в глобальній системі міжнародних відносин, в її континентальних, регіональних та навіть локальних фрагментах. По-друге, обвальне погіршення економічної й ускладнення політичної ситуації у пострадянських країнах. По-третє, наявність потужних зовнішніх впливів, вплив частини з яких виявився сильнішим за внутрішні інтенції, й відповідно, поза якими й поза реакцією на які входження до нової реальності було неможливим.

До того ж, незабаром з'ясувалося, що включення до нових інтеграційних моделей часто потребувало не лише внутрішніх змін і перетворень, а й коригування уподобань та пов'язаних із ними вимірів національної ідентичності. Для пострадянських країн відповідно до визначеного простором імперативу, у межах якого вони перебувають, існує три альтернативи: інтеграція до Європи (європейська) або до Росії (євразійська) або ж стратегія відмови від участі в інтеграційних процесах.

Частина нових незалежних держав свій вибір уже не лише зробила, але й реалізувала на практиці: Литва, Латвія та Естонія приєдналися до ЄС, Білорусь, Казахстан, Вірменія, Киргизія – до очолюваного Росією ЄАЕС. Про кожну з цих країн можна вести мову як про приклад інтеграції як чинника трансформації.

Решта пострадянських країн з Україною включно вибір так чи інакше зробили, проте ще його не реалізували. В силу цього вони перебувають у фазі інтеграційних очікувань, що поєднуються з інтеграційною підготовкою через співпрацю з обраним інтеграційним центром.

На особливу увагу заслуговує те, що європейський і євразійський інтеграційні проекти не є ані рівнозначними з огляду на вагу й значущість інтеграційного центру, силу його лідерських позицій, ані однаковою мірою функціональними й привабливими з погляду їхніх дійсних і потенційних учасників з числа нових незалежних держав. Європейський Союз як центр інтеграційного тяжіння має незаперечну перевагу як об'єктивного плану – на рівні економічного потенціалу, соціальних стандартів тощо, – так і з огляду на кількість, якість, зрештою, модерність інтеграційного «продукту», який він спроможний запропонувати країнам, що орієнтуються на інтеграцію до нього.

На підставі здійснених попередніх досліджень пострадянської проблематики, було зроблено висновок про завершення пострадянського транзиту, сформульоване положення про остаточне оформлення й часткове закріплення нових національних інтеграційних проєктів, наведено визначення щодо характеру й особливостей пострадянської трансформації, збереження її внутрішньої суперечливості, оформлені відповідні тези щодо ролі радянської спадщини, яка залишається вагомим фактором процесів і подій у нових незалежних державах, доведено високий ступінь гетерогенності пострадянського простору, в межах якого представлені країни, належні до трьох світових цивілізацій: європейської, російської, мусульманської, – історичний досвід і шлях яких був дуже різним.

Отже, концептуальну платформу бачення проблематики пострадянського простору доповнено низкою нових наукових положень, доповнень, узагальнень. Чи не найважливіше й, мабуть,

найпринциповіше уточнення стосується висновку про завершення пострадянського транзиту. До нього останнім часом схиляється дедалі більше фахівців на теренах экс-СРСР. Для цього, слід визнати, є відповідні підстави. Втім, імператив внутрішнього реформування як передумови майбутньої інтеграції частини нових незалежних держав до Євросоюзу іншою, європейською стороною з порядку денного не знято.

Відтак, виникає колізія: суб'єкти транзиту та їхні партнери оцінюють стан справ по-різному. Самі пострадянські країни вважають його завершеним. Європа бачить ситуацію по-іншому. Ця суперечність є об'єктивно зумовленою і значною мірою пояснюється концептуальним дисонансом, який виник у відносинах між учасниками євроінтеграційних процесів на просторі колишнього СРСР. Пострадянські держави воліють бачити інтеграцію як результат – членство в ЄС, об'єднану Європу ж їхня інтеграція цікавить передусім як процес, який триватиме стільки, скільки це буде потрібно Євросоюзу і може завершитись лише на схвалених ним умовах.

Важливим складником інтеграційних дискурсів на пострадянському просторі було те, що конкуренція між двома інтеграційними проєктами – європейським та євразійським – розпочиналась і певний час тривала у вигляді конкуренції образів кожного з них. І Європа, і Росія прагнули створити привабливі для інтеграції нових незалежних держав образи.

За три десятиліття по розпаді СРСР можемо констатувати, що образ (чи ідея) Європи та євроінтеграції є більш привабливою для еліти й населення більшості пострадянських країн ніж образ Росії та євразійської інтеграції, хоча і в неї є свої прихильники. Значущим елементом цього образу є культура в широкому розумінні цього поняття. На пострадянському просторі культура Заходу посідає дедалі пріоритетніше місце, відіграючи принципово важливу роль у низці процесів і тенденцій, пов'язаних із

кардинальним оновленням культурної ідентичності, успадкованої від СРСР. Цьому протиставляється концепт «Русского мира», орієнтований на закріплення на пострадянському просторі пріоритету російської мови та культурних надбань спільної історії.

Альтернативною для аналізу пострадянської дійсності парадигмою транзитології є постколоніальна теорія. Її слабка присутність у науковому дискурсі пострадянських студій має своє пояснення передусім через фундаментальну суперечність в оцінці радянського минулого. З одного боку, СРСР та Росія як його правонаступниця проголошувалися імперіями, а їхні дії – імперськими, з іншого, – до визнання колоніального й, тим більше, постколоніального статусу колишніх радянських республік справа серйозно не дійшла, хоча такі спроби й робилися. Однак є підстави припускати, що бодай окремі концепти постколоніальної теорії доцільно використовувати і під час пошуків нових підходів до аналізу пострадянської дійсності. Це, приміром, стосується концептів «гібридність» і «внутрішній колоніалізм», які, на думку виконавців теми, покривають собою певні шари пострадянської реальності.

Так чи так, будь-яка інтеграція – це завжди взаємодія сторін, шлях «із двостороннім рухом». Однак прагнення низки нових держав інтегруватися до ЄС виявилися більш потужними та цілеспрямованими, ніж реакція Європи на них. З боку Брюсселя ані чіткого визнання, ані формалізації перспективи членства для них не надходило. Співпраця у сфері політики, економіки, культури між пострадянськими країнами та ЄС прогресує, але реальна євроінтеграція поки що підміняється образом або ідеєю євроінтеграції. Так, висунення з боку ЄС низки неформалізованих критеріїв (приміром, вимоги забезпечення перемоги над корупцією) в умовах буття всіх без винятку пострадянських країн фактично означає відкладення питання про вступ цих країн до ЄС на невизначений час.

Кардинальні зрушення на світовій арені, викликані розпадом СРСР та глобальний дисбаланс сил і впливів, зумовлений цією подією й усім, що було з нею в той чи інший спосіб пов'язано, активізував трансформаційні процеси в різних регіонах світу – насамперед, певна річ, на пострадянському просторі. На уламках біполярного світу було запущено процес становлення світу багатополярного, який відбувається в умовах гострої політичної, економічної та військової конкуренції світових центрів сили за перерозподіл контрольованої периферії та зон впливу. В оновлюваному світоустрої потужні держави виступають гарантами суверенітету і безпеки для малих і середніх країн, які є реципієнтами цієї безпеки. Відбувається перегрупування суб'єктів міжнародних відносин навколо нових інтеграційних центрів.

Поява на пострадянському просторі нових незалежних держав, відкритих впливам глобальних і регіональних організацій та політичних акторів, активізувала нові напрями інтеграційних процесів у Євразії. Коли національні економіки країн пострадянського простору влилися до світової економічної і політичної систем, зростання взаємозв'язку та взаємозалежності й прагнення зберегти за цих обставин власну унікальність стали об'єктивними передумовами, що впливали на процеси їхньої трансформації та геополітичної орієнтації.

З набуттям колишніми радянськими республіками суверенітету зросла актуальність створення нових форм взаємодії як усередині пострадянського простору, так і за його межами. Відцентрові тенденції супроводжувалися активними пошуками нових партнерів на Заході і Сході. Нові незалежні держави почали реалізацію національних соціально-економічних і політичних проєктів, спрямованих на вироблення власних моделей розвитку.

Радянські республіки набули суверенітету в період, коли система міжнародних відносин загалом та її європейська частина дедалі більше включалися у процеси інтеграції і регіоналізації.

Країни пострадянського простору постали перед вибором: почати формування нового міжнародно-політичного угруповання в межах колишнього СРСР або інтегруватися до вже наявних об'єднань.

Після розпаду СРСР нові незалежні держави, крім усього іншого, зіткнулися з об'єктивною необхідністю пошуку нової ідентичності, посиленою й ускладненою зовнішніми впливами, спрямованими на відмову від «радянського спадку» в усіх його виявах. Самоорганізацію внутрішніх територій і спільнот колишніх союзних республік супроводжувала переоцінка самоідентифікації, яка відбувалася і за регіональною ознакою, і за субрегіональним принципом, відбиваючи подальшу фрагментацію пострадянського простору.

До регіональних форматів співпраці, які ґрунтуються на цивілізаційній близькості або близькості геополітичних інтересів, можна віднести Балтійську асамблею (1991) у складі Латвії, Литви та Естонії; Центрально-Азійське економічне співтовариство (1994, у 2002–2005 – Центрально-Азійська співпраця) у складі Казахстану, Киргизстану, Таджикистану та Узбекистану; Співтовариство Росії та Білорусі (1996, від 1999 – Союзна держава); ГУАМ (1997) у складі Грузії, України, Азербайджану та Молдови (на початковому етапі – ще й за участі Узбекистану). За субрегіональним принципом було сформовано СНД (1991), ЄврАзЕС (2000–2015), ОДКБ (2002) та Євразійський економічний союз (ЄАЕС, 2015).

Незважаючи на те, що від моменту формального набуття суверенітету колишніми радянськими республіками минуло вже понад тридцять років, низка зовнішніх і внутрішніх чинників уповільнює створення сталих засад їхнього незалежного існування. Більшість пострадянських держав перебуває в пошуку власної ідентичності та місця в системі міжнародних відносин.

Така ситуація не в останню чергу спричинена й тим, що суверенітет, а разом з ним і потребу визначення власної ідентичності нові незалежні держави набули в той час, коли зміна віх, векторів, парадигм розвитку в різних сферах життя у всьому світі набула таких масштабів і такої інтенсивності, що на порядку денному постало питання про «нову архітектуру світу» (К. Ясперс). Світ вступив у нову епоху, одним з елементів якої виявилось просування до більш відкритого суспільства як на національному й регіональному, так і на глобальному рівні. Об'єктивний процес оновлення та модернізації знайшов виявлення в тенденціях глобалізації та інтеграції. Обидві вони мають одні й ті самі витоки: якісне оновлення виробництва і ринку, супроводжуване зрушеннями в суспільних відносинах та суспільній свідомості. У новому глобальному світі інтеграція стає однією з домінантних тенденцій суспільно-політичних процесів.

Та обставина, що регіональна інтеграція є одним із найважливіших інструментів управління глобальними процесами, для країн колишнього СРСР, які визначають свою ідентичність і місце в сучасній Європі, стає вагомим чинником розвитку. Інтеграційні об'єднання все більше впливають на розвиток трансформаційних процесів на пострадянському просторі, сприяючи віднайденню нового балансу сил у регіоні на основі врахування інтересів широкого кола країн і недержавних суб'єктів світової політики.

Історичні передумови трансформаційних процесів на більшій частині пострадянського простору склалися під впливом двох великих, іманентно пов'язаних один з одним інтеграційних проєктів – Російської імперії і Радянського Союзу. Ці імперські проєкти мали фундаментальні наслідки для сучасності: на величезній території було створено єдину соціально-економічну систему, яка забезпечувала функціонування спільного господарського механізму.

У сучасних суспільних науках рух від імперського способу об'єднання до спільноти, утвореної шляхом інтеграції, розглядається як найважливіший структуротворчий елемент міжнародних відносин. Основний зміст імперської «інтеграції» зводився до централізації влади в руках вищого суверена, що дозволяло поширювати його юрисдикцію на всю територію країни, встановлюючи на ній єдиний лад. Головною метою й основним наслідком такої інтеграції була концентрація ресурсного потенціалу, яка зміцнювала військово-політичну могутність, перетворюючись на вирішальну умову боротьби за процвітання, зокрема економічне.

Створені на основі військової сили імперії могли існувати доволі тривалий час, проте господарська і культурна роз'єднаність територій, що входили до їхнього складу, з часом призводила до розпаду цих утворень. Показовим у цьому сенсі є досвід Римської, Візантійської, Оттоманської, Британської, Французької, Голландської, Австро-Угорської, Німецької, Російської імперій, а згодом і такої специфічної «імперії», якою був СРСР. З появою на постімперському просторі значної кількості нових держав із різним рівнем економічного розвитку і самобутності поступово складалися передумови для пошуку нових форм інтеграційних зв'язків, адекватних часові й зміненню умовам.

На наших очах відбувається критичне посилення залежності практично кожної з національних економік від міжнародного ринку товарів, послуг, капіталу, робочої сили, технологій, яке унеможливорює їхній розвиток без тісної співпраці зі світовим господарством. Потреба вирівнювання економіко-правових умов господарювання в різних країнах, здійснення координації фінансової та економічної політики держав стає нагальною. Такого роду вирівнювання і координація здійснюються через розвиток регіональної – європейської, азійсько-тихоокеанської, євразійської – інтеграції. З іншого боку, інтеграційні прагнення і

вектори тієї чи тієї держави здійснюють значний вплив на її внутрішні процеси й перетворення, подеколи набуваючи вирішального значення. Імператив економічної інтеграції – не єдиний, однак вагомий чинник трансформаційних процесів.

Найбільших успіхів міжнародна економічна інтеграція досягла на європейському континенті, тож основні теорії і практичні моделі регіональної інтеграції у другій половині ХХ ст. розроблялися на прикладі функціонування Європейського Союзу. Саме з розвитку інтеграційних процесів на європейському континенті виникала потреба осмислення причин формування інтеграційних союзів, дослідження ролі владних структур та їхніх повноважень у цих процесах.

1.2. Методологія дослідження

Традиційна теорія інтеграції виходить з економічних постулатів у рамках теорій міжнародного обміну, які досліджують механізми ліквідації торговельних бар'єрів. Класичну теорію інтеграції, яка застосовується для аналізу інтеграційних процесів у різних регіонах світу, складають концепції різних теоретичних шкіл: класичної теорії міжнародної торгівлі (Д. Рікардо, Дж. С. Мілль), неокласичної теорії міжнародного поділу праці (Е. Хекшер, Б. Олін), теорії стадіального розвитку (У. Ростоу), теорії великих просторів (К. Шмітт), функціоналізму (Д. Мітрані), неофункціоналізму (Е. Хаас), федералізму (А. Гамільтон, К. Уейр, Р. Уотс), неофедералізму (А. Етціоні), реалізму (Г. Моргентау, С. Хоффман), теорії комунікацій (К. Дойч) та ін.

У спрощеному трактуванні процес інтеграції ототожнюється з лібералізацією світового ринкового простору без виявлення його змісту. У виданнях ООН, Світового банку, МВФ, Світової організації торгівлі феномен міжнародної економічної інтеграції прийнято

тракувати дещо звужено, зводячи його до юридичного встановлення зони вільної торгівлі або митного союзу й ототожнюючи з формуванням регіональних торговельних блоків. Країни, які уклали договір про вільну торгівлю або про митний союз, автоматично потрапляють до розряду інтегрованих або тих, що інтегруються.

У низці аналітичних публікацій Світового банку інтеграцією називають саме зростання економічної відкритості країн, безвідносно не тільки до її причин і наслідків, а й до того, чи входять ці країни у той чи той регіональний економічний союз. По суті, йдеться про включення країн у світовий економічний простір та про ступінь такого включення.

У економічному сенсі міжнародна інтеграція визначається як процес зрощення економік сусідніх країн в єдиний господарський комплекс з наявністю стійких зв'язків. Це – процес зближення, взаємопроникнення, прилаштування національних господарських систем, в основі якого лежать інтерес економічних суб'єктів і міжнародний поділ праці.

Значного поширення набуло визначення міжнародної інтеграції, запропоноване на початку 1960-х рр. американським економістом Б. Баласса, який розробив класифікацію стадій міжнародної економічної інтеграції, виокремивши п'ять форм, які виступають як послідовні кроки просування від нижчого до вищого рівня: зона вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок, економічний союз, стадія «тотальної економічної інтеграції».

Продовжуючи вивчення інтеграційних тенденцій з огляду на їхнє практичне втілення, Д. Гендерсон на початку 1990-х рр. дійшов висновку, що терміном «економічна інтеграція» позначають «процес, за допомогою якого економіки стають все тісніше інтегрованими, тенденцію до зменшення економічного значення політичних кордонів», а терміном «повна інтеграція» – «ситуацію, коли інтеграція завершена таким чином, що політичні кордони не мають більше економічного значення».

Неокласична теорія була мало придатна для пояснення механізму взаємної торгівлі між високорозвиненими країнами, здатними виробляти майже однаково широку номенклатуру готових виробів. На основі дослідження обміну цього типу виникла теорія стадіального розвитку національних господарств, розроблена американським економістом У. Ростоу. Узагальнюючи досвід економічної історії від початку XVIII ст., він зафіксував, що всі громадські організми з економічного погляду перебувають у стадіальному розвитку на основі переходів із одного якісного стану до іншого на базі технічного прогресу, супроводжуваного глибокими трансформаціями громадських і політичних структур.

Послідовники розробленої У. Ростоу теорії припускали, що інтеграцію здатні забезпечити міжнародні корпорації, функціонування яких сприяє раціональному і збалансованому розвитку світогосподарських зв'язків (теорія корпоративізму). Як процес структурних перетворень в економіці країн з великими фірмами і галузями промисловості, економічна інтеграція розглядалася представниками структуралізму (Р. Мюрдаль). Результатом таких трансформацій, на їхню думку, є якісно новий інтегрований простір з більш досконалим господарським механізмом. Представники структуралізму критично ставляться до ідеї повної лібералізації руху товарів, капіталу і робочої сили в інтегрованому просторі, оскільки вільне функціонування ринкового механізму може призвести до певних диспропорцій у розвитку і розміщенні виробництва, а також стати причиною поглиблення нерівності у прибутках.

Прихильники неоліберальних підходів (В. Репке, М. Алле) розглядали інтеграцію як єдиний ринковий простір у масштабі кількох країн, де діють стихійні економічні сили, незалежні від політики держав і законодавчих актів. Неокейнсianці (Р. Купер), навпаки, наголошували на необхідності узгодження внутрішньої та зовнішньої політики сторін, які інтегруються. Таке узгоджен-

ня дозволяє використовувати вигоди інтеграції зі збереженням максимального для кожної країни ступеня свободи.

Після Другої світової війни осмислення міжнародних інтеграційних процесів зазнало істотних змін. Головною тенденцією розвитку теорії міжнародної інтеграції слід вважати повільне, але неухильне, просування від спрощеного неоліберального (зовнішньоторговельного) сприйняття цих процесів до спроб надання їм комплексного характеру, розкривши не лише економічну, а й соціальні, структурні, соціокультурні складники.

З часом прийшло усвідомлення того, що, хоча торговельно-політична відкритість у сенсі лібералізації митного режиму обумовлена передусім рівнем техніко-економічного розвитку країн та ступенем конкурентоспроможності товарів, реалізація інтеграційного потенціалу лежить у сфері політичних рішень, виявляючи залежність не лише від об'єктивних економічних умов, а й від чинників суб'єктивних – як-то політичні пріоритети, міжнародні угоди, воєнні дії тощо.

Оскільки ініціаторами інтеграційних процесів виступали державні органи, постала потреба дослідити роль владних структур та їхніх повноважень у процесах формування інтеграційних союзів. Уже на початку 1950-х рр. з'явилися теорії, які визнавали необхідність політичного чинника в процесі інтеграції. Визначальними серед них є функціоналізм і федералізм.

Представники функціоналізму, засновником якого був Д. Мітрані, вважали, що механізм створення ідеальної форми міжнародного співтовариства полягає в розкритті його функціональних особливостей. Виходячи з того, що інтеграція виявляє себе на різних рівнях: у світових імперіях, блоках і міжнародних організаціях, Мітрані стверджував, що найважливішими її ознаками слід вважати дієвий контроль за легітимним використанням влади, а також наявність спільного органу ухвалення рішень і центру політичної освіти громадян.

На думку функціоналістів, сучасне технічне співтовариство створило проблеми, для вирішення яких необхідна тісна спільна робота експертів у тій чи тій сфері з обох боків державних кордонів. Саме тому виникає модель співробітництва, у межах якої інтеграція розглядається як поетапний процес, спрямований на створення нових владних структур, покликаних крок за кроком розширювати свої законодавчі повноваження.

З погляду засновника теорії неофункціоналізму Е. Гааса, політична інтеграція є поширенням впливу на конкретну територію. Учений пов'язував інтеграцію із суспільними процесами, з цілеспрямованою діяльністю політичних кіл, які не мають спільного плану, а лише спільні інтереси. Гаас акцентував увагу на необхідності певних передумов інтеграції, без яких вона є неможливою. Серед них він виокремлював наявність спільних економічних інтересів, подібність економічних систем, взаємозалежність, політичний плюралізм, спорідненість пріоритетів елітних кіл.

На думку неофункціоналістів, інтеграція змінює не лише форму, а й зміст державної діяльності, створюючи загрозу суверенітетові окремих країн, оскільки передбачає делегування частини їхніх повноважень наднаціональним органам. Е. Гаас поділяв політику на «низьку», яка включає суто прагматичні цілі, пов'язані з підвищенням добробуту, економічним зростанням, і «високу», що має на меті зовнішньополітичну стратегію, відстоювання національних інтересів та міжнародного престижу держави.

У 50-х рр. XX ст. низка американських і європейських політологів запропонувала концепцію об'єднання різних держав у федерацію. Ця течія ґрунтувалася на ідеї спільності історичних, економічних і політичних інтересів держав. У політичній науці вона отримала назву федералізму. Послідовники цієї течії, визнаючи потребу й доцільність створення інституціоналізованого об'єднання, вважали, що федеральна система влади здатна забезпечити державам-членам об'єднання стійкий і безпечний

розвиток, збереження специфічних особливостей кожної з них за умови чіткого розмежування сфери компетенцій політичних і адміністративних органів, суб'єктів федерації і наднаціональних органів.

З погляду федералістів, ініціатива створення федерації мала виходити від владних еліт країн, які об'єднуються. На їхню думку, усвідомлення того факту, що федеральна система краще забезпечує захист інтересів громадян, аніж система автономних держав, є запорукою успішної інтеграції. Критерієм інтегрованості було обрано наявність центру ухвалення рішень. Основну увагу було зосереджено на інституційних перетвореннях, розмежуванні повноважень, відкритих конституційних та правових механізмах. Необхідність створення наднаціональних інститутів у межах інституційних перетворень обґрунтовували у своїх дослідженнях А. Спінеллі і С. Пістоне. Американський політолог А. Етціоні розвинув ідеї федералізму до визнання того факту, що основною метою інтеграції є створення «політичної спільноти». На думку федералістів, злиття національних економік мало би покласти край добі конфронтації.

Функціоналізм і федералізм відображають протилежні погляди на європейську інтеграцію. Перший ґрунтується на так званій моделі співробітництва, тоді як другий пропонує жорстку наднаціональну модель інтегрування. На початку 1960-х рр. розгорнувся процес поступового зближення цих моделей. Було запропоновано практичні рекомендації для країн, готових включитися в інтеграційні процеси. На початку 1990-х рр. це стало актуальним і для країн пострадянського простору.

Особливу роль державних інституційних структур, які визначають механізми вирішення спільних проблем (зокрема питань безпеки) досліджує теорія реалізму. Ідеї реалізму пов'язані з ім'ям Г. Моргентау, який виходив із того, що національні держави є «вічними» елементами системи міжнародних відносин і

керуються своїми власними інтересами – «виживанням». Тому стрижнем зовнішньої політики кожної з них є проблема безпеки, а головним засобом її забезпечення виступає військовий потенціал держави.

Дослідження інтеграційних процесів німецьким істориком і правознавцем К. Шміттом підштовхнуло до висновку, що наслідком зміни економічних умов є виникнення великих геополітичних просторів як нових, більш досконалих суб'єктів міжнародних відносин і міжнародного права. Теорія великого простору розглядає процес розвитку держав з позиції прагнення до більшого територіального обсягу. На думку Шмітта, великий простір є новою формою наднаціонального об'єднання, заснованого на стратегічному, геополітичному та ідеологічному факторах.

Результатом вивчення новітніх тенденцій технологічного розвитку суспільства стала теорія комунікацій, засновником якої вважається американський політолог К. Дойч. Він виходив із того, що крім реалізації національних інтересів, політична інтеграція може мати й іншу мету – формування політичної єдності, позбавленої територіальної прив'язки. У межах теорії комунікацій світова спільнота розглядається як сукупність різних політичних груп, які перебувають у відносинах взаємодії і взаємовпливу. Дойч першим показав необхідність врахування відносин не лише між державами, а й між суспільствами і народами.

Виходячи з теорії комунікативної інтеграції, поділ світу на держави та існування між ними кордонів не має практичного значення. Учасники подібного політичного співтовариства об'єднані насамперед не територією або державою, а загальною культурою, формальними і неформальними нормами, звичаями та цінностями. Причетність до цих ознак утворює певну єдність, яка забезпечує підвищений рівень довіри і взаєморозуміння між усіма, хто відчуває та визнає свою належність до такого цілого. Якщо федералізм і функціоналізм були спрямовані на подолання

або стримування національної держави, то засновники теорії комунікацій прагнули знайти спосіб стабілізації традиційної системи національних держав, не змінюючи її.

У 80-х рр. ХХ ст. в межах теорії міжнародних відносин сформувалася теорія глобалізації, яка висуває на перший план завдання вивчення структури світу як цілого. Глобалізація принципово обмежує здатність держав самостійно впливати на економічні, фінансові та інші об'єктивні процеси, від яких залежать держави та суспільства, незважаючи на територіальні кордони. Глобальний інтеграційний процес являє собою політичний процес, під час якого відбувається наднаціональне втручання в суспільну практику.

Процеси глобального розвитку, що охопили більшість регіонів і секторів світового господарства, змінили співвідношення між зовнішніми та внутрішніми чинниками розвитку національних господарств на користь перших. Якість розвитку, його темпи, галузева структура багато в чому задаються світовою економікою, новими умовами, які виникли завдяки глобалізації. Якщо на першому етапі міжнародної економічної інтеграції провідна роль у формуванні інтеграційних об'єднань належала державам, то на другому вагомішу роль відіграють капітал і міжнародні компанії.

Однією з відповідей на виклики глобалізації стає регіоналізація (Regionalism Versus Globalization), яка створює додаткові можливості, стимули, механізми для лібералізації торгівлі, руху капіталів, усіх факторів виробництва у сфері міжнародного обміну. Видозмінюючись, регіоналізм виявляється у двох формах: кількісній («потік» нових регіональних угод, переукладання раніше наявних договорів на нових умовах тощо) і якісній (зростає глибина регіональної господарської взаємодії, використання комплексних, більш розвинених форм інтеграції). На базі геоекономічних інтересів та посилення конкуренції регіональна ін-

теграція набуває різних форм: від зон вільної торгівлі до об'єднань, які тяжіють до федерації.

Наростання взаємозалежності світогосподарського середовища, завдяки якій найбільші переваги отримують країни-ядра глобалізаційних процесів, а також ТНК, зумовлює дедалі більшу вразливість національних держав і національних економік. Змінюються такі параметри, як суверенітет держави, моделі її взаємодії з ТНК та міжнародними організаціями. За цих умов перед кожною державою стоїть завдання осмислення і формулювання національних інтересів, які визначають її місце у цьому процесі, а перед світовою спільнотою – завдання створення взаємовигідних механізмів взаємодії.

РОЗДІЛ II

ІНТЕГРАЦІЯ ЯК ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ ЧИННИК

2.1. Зовнішні чинники структуризації пострадянського простору в умовах глобальних трансформацій

Розпад біполярної структури світу не лише змінив долю Європи, а й сприяв трансформації геополітичної моделі світоустрою та посиленню міжцивілізаційних впливів. Пожвавлення руху капіталів, прискорення розвитку інформаційних технологій, поширення принципів ринкової економіки посилили взаємну залежність країн і регіонів сучасного світу.

З одного боку, почали посилюватися чинники, що сприяють формуванню цілісності всесвітнього господарського організму: лібералізація торгівлі, створення сучасних систем комунікації та інформації, впровадження світових технічних стандартів і норм, тобто все, що прийнято називати складниками процесу глобалізації, з іншого, – мали місце найбільш інтенсивні за історичними мірками економічне зближення та взаємодія країн на регіональному рівні.

За збереження загальної тенденції формування з дедалі більшою мірою взаємопов'язаних і взаємозалежних економік єдиного світового господарського механізму, яка набула в окремих сферах і секторах глобальних масштабів, процеси міжнародної інтеграції виявилися об'єктивною реакцією на ослаблення національного суверенітету. Інтеграція стала інструментом прискореного розвитку національних економік, підвищення конкурентоспроможності країн-членів інтеграційних угруповань і,

відповідно, зміцнення їхніх позицій у міжнародному співтоваристві.

Утворення на пострадянському просторі нових незалежних держав істотним чином вплинуло на динаміку і спрямування трансформаційних процесів на євразійському континенті. На просторі Євразії виникла складна конфігурація різнорівневих утворень, яка впливає на сучасну систему міжнародних відносин. Адже трансформаційні процеси в Європі та їх інституційне наповнення відбуваються за незавершеного після закінчення «холодної війни» геополітичного поділу континенту між Росією та Заходом.

Перед новими незалежними державами постала об'єктивна необхідність формування власного курсу щодо трьох основних рушійних сил європейської політики: відносин із Заходом (НАТО, ЄС, США), відносин з Росією, а також балансу відносин між Росією і Заходом. З погляду системи міжнародних відносин, «серединні держави» зіткнулися з проблемами, зумовленими кінцем біполярності, що мала місце в добу «холодної війни», вони постали перед вибором між НАТО/ЄС, з одного боку, і Росією – з іншого.

Позиції європейських країн пострадянського простору, з огляду на вихідні геополітичні та гео економічні чинники, є схожими. Теоретично вони повинні були б мати схожу зовнішньополітичну орієнтацію щодо євроатлантичного вектору розвитку. Однак геополітики розходяться в оцінках їхніх інтеграційних перспектив. Згідно з теорією З. Бжезінського, ці країни є частиною євразійської «периферії», потенційним кордоном «атлантистської Європи». На думку С. Гантінгтона, лінія розколу між католицько-протестантською і православною цивілізаціями проходить по території Білорусі та України. Гантінгтон вважає, що переважно православні традиції цих країн завадять їх успішній інтеграції до західних інститутів. Теоретик російської школи

геополітики О. Дугін зазначає, що землі Білорусі, центральної частини України, Молдови мають суперечливий геополітичний характер: географічно вони належать до південної частини Центральної Європи, культурно і конфесійно – до Росії, Євразії.

Проте хід історії поступово все розставляє по своїх місцях. Європейські пострадянські держави, які мають власну державну традицію, зокрема, Україна та Молдова, визначилися з європейським характером своєї цивілізаційної та геополітичної самоідентифікації, підписавши 2014 р. угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Естонія, Латвія та Литва зробили свій вибір ще раніше, на початку 1990-х, зрештою набувши членство в ЄС та НАТО 2004 р. Натомість Білорусь, яка фактично не мала державності в дорадянський період, обрала для себе цивілізаційну та геополітичну належність до «Русского мира», виявившись найближчим союзником Росії на пострадянському просторі та створивши з нею Союзну державу.

Після розпаду СРСР окремі елементи взаємної привабливості для низки нових незалежних держав пострадянського простору зберегли свою актуальність. Матеріальну основу такої привабливості створювали складники єдиного господарського комплексу Радянського Союзу: технологічна спільність виробництва; приблизно однаковий (невисокий за світовими стандартами) технічний рівень; можливості впровадження загальних техніко-технологічних стандартів, створення спільної інфраструктури транспорту та комунікаційних мереж, єдиної енергетичної системи.

Однак, за останню чверть століття чинники взаємної привабливості нових незалежних держав, якщо не зникли, то значно послабили. Значення і вплив пострадянського інтеграційного потенціалу поступово, але невпинно згасає. Зменшення взаємного тяжіння між новими незалежними державами супроводжується посиленням ролі міжрегіональних центрів світової політи-

ки. Оскільки через пострадянський простір проходять важливі транспортні шляхи, які дозволяють найкоротшим чином з'єднати промислово розвинений Захід із багатими корисними копалинами віддаленими районами Євразії на сході, а також такими важливими геополітичними гравцями, як Китай і Японія, у посиленні свого впливу тут зацікавлені світові лідери й впливові регіональні актори: Євросоюз, США, Туреччина, Іран, Китай, Японія.

З ослабленням позицій Росії, континентальні та позаконтинентальні центри світової політики активно включились у змагання за вплив на пострадянському просторі. Тож сучасний його стан демонструє складну сукупність чинників, що зумовлюють багатовекторний характер інтеграції. Зокрема, неминучим стало посилення позицій на теренах екс-СРСР не лише найпотужніших світових гравців, а й давніх геополітичних суперників Росії – Туреччини й Ірану, а також інших ісламських держав.

Як відзначають деякі російські дослідники, після падіння комуністичного ладу в країнах Центральної та Східної Європи важливо було створити умови, за яких найбільш впливові країни Заходу могли отримати доступ до інтелектуальних, людських, сировинних, просторових та інших ресурсів колишніх «закритих» країн. Для цього слід було подолати їхню ізольованість за допомогою включення до загальних світових господарських і політичних процесів.

Від самого початку свого існування нові незалежні держави пострадянського простору постали перед необхідністю вирішення інтеграційної дилеми. З одного боку, кожна з них перебуває під дедалі сильнішим і результативнішим впливом нових трендів, що виникають у межах Європейського Союзу: Східне партнерство (2009), Стратегія нового партнерства між ЄС і Центральною Азією (2007–2013), з іншого – є об'єктом інтеграційної політики Росії, основним адресатом її інтеграційних ініціатив.

Пошуки власної цивілізаційної ідентичності посилили інституційну диференціацію нових незалежних держав, що знайшло своє вираження у використанні різних моделей реформування економіки, різних темпах перетворень тощо.

Найбільш схильною до поглибленої інтеграції у межах пострадянського простору виявилася Білорусь, що пояснюється жорсткою економічною ситуацією на конкурентному європейському ринку, недостатністю власних ресурсів, усвідомленням глибокої залежності від кооперації з Росією, слабкими власними традиціями незалежної державності, значним рівнем русифікації у радянський час. Усе це спонукало Білорусь до найвищого типу інтеграції на пострадянському просторі, що знайшло своє втілення у створенні Союзної держави Росії та Білорусі.

За часів СРСР досить високий рівень кооперації з іншими союзними республіками характеризував промислове виробництво України. Попри це, позицію незалежної України характеризує негативне ставлення до розширення і прискорення інтеграції як з Росією, так і в рамках СНД на основі багатосторонніх угод. Україна схильна усвідомлювати себе великою європейською державою з власними державницькими традиціями, тривалим досвідом боротьби за самостійність, значним економічним потенціалом, тому вимагає паритетного ставлення з боку Росії. Інтеграційні ініціативи України на пострадянському просторі виявили себе у створенні регіонального блоку пострадянських країн – ГУАМ. До налагодження субрегіонального співробітництва без участі Росії ці країни спонукало незадоволення позицією Москви щодо практичного боку економічної інтеграції, зокрема небажання миритися з посиленням економічного домінування Росії на пострадянському просторі.

Узбекистан і Туркменістан послідовно демонструють стримане ставлення до інтеграції з державами пострадянського простору. Зважаючи на свій сировинний потенціал, ці країни прагнуть

до зміни балансу інтересів у регіоні шляхом пошуку економічних партнерів за межами СНД. І якщо Узбекистан брав участь в окремих інтеграційних пострадянських проєктах, зокрема у 1992–1999 рр. був членом Договору про колективну безпеку (ДКБ), у 1999–2005 рр. – ГУУАМ, у 2006–2008 рр. – ЄврАзЕС, проте залишив усі об'єднання, то Туркменістан відмежувався від будь-яких міждержавних інтеграційних форматів окрім СНД, асоційоване членство в якому він набув 2005 р., офіційним проголошенням статусу постійного нейтралітету, підтвердженого спеціальною резолюцією ООН від 12 грудня 1995 р. № 50/80.

На економічну інтеграцію за межами пострадянського простору покладають надії держави Південного Кавказу. Головним фактором, який визначає зовнішню політику Азербайджану і Грузії, є каспійські нафта й газ та маршрути їх транспортування. Зокрема, у 2018 р. під Баку було відкрито «Південний газовий коридор», призначений для транспортування газу з Каспійського регіону через Грузію і Туреччину до європейських країн. Його складниками є запущений у 2007 р. Південно-Кавказький газогін (Баку-Тбілісі-Ерзурум), яким здійснюватиметься прокачування газу з родовища Шах-Деніз (Азербайджан) до кордону Туреччини, та відкритий 2018 р. Транс-анатолійський газогін. У 1999 р. було запущено нафтопровід Баку-Супса, а 2006 р. – нафтопровід Баку-Тбілісі-Джейхан. У своїй сукупності ці продуктопроводи створили незалежну від Росії систему постачання каспійських нафти і газу на світові ринки.

Вірменія, яка у військово-політичному й оборонному плані є залежною від Росії, у торговельно-економічному та фінансовому відношенні намагається втримати баланс, розгортаючись у бік Ірану, де існує сильна вірменська діаспора. Так, у 2007 р. було запущено газогін Іран-Вірменія, який від 2009 р. постачає іранський газ до Вірменії за програмою «Газ в обмін на електроенергію».

Водночас неврегульованість масштабних конфліктів на Південному Кавказі (Нагірний Карабах, Південна Осетія, Абхазія) і в суміжній Чечні, обмеживши повноцінний транспортно-комунікаційний обмін, ускладнила соціально-економічну ситуацію, стимулювавши зміну зовнішньоекономічних пріоритетів і зовнішньополітичної орієнтації країн цього регіону.

Азербайджан і Грузія, шукаючи шляхи інтеграції в систему світових господарських зв'язків, прагнуть брати участь й у формуванні нової структури безпеки на основі НАТО. У співпраці з НАТО найдалі з південно-кавказьких країн пішла Грузія, яка 2002 р. офіційно оголосила про бажання вступити до Альянсу й розраховувала отримати План дій щодо членства разом з Україною 2008 р. на Бухарестському саміті Альянсу. Азербайджанські та грузинські військові беруть участь у миротворчих операціях НАТО в Косовому та Афганістані. Індивідуальні плани партнерства з НАТО мають усі держави Південного Кавказу: Грузія з 2004 р., Азербайджан та Вірменія з 2005 р. Загалом Азербайджан і Грузія зацікавлені в посиленні позицій Туреччини і європейських країн, а також вітають присутність США та актуалізацію економічних інтересів Вашингтона в регіоні.

Пошук наднаціональних інституційних рамок трансформації пострадянського простору триває на тлі яскраво вираженої геополітичної конкуренції. Різновекторні моделі інтеграції, пропоновані провідними центрами сили (Росія, США, ЄС, КНР та ін.), не тільки конкурують між собою, а й породжують серйозні суперечності, які відбиваються на розвитку інтеграційних процесів і трансформації регіональних систем міжнародних відносин на всьому євразійському просторі.

На початку третього десятиліття ХХІ ст. існує декілька альтернативних об'єднань (насамперед ЄС і ЄАЕС та НАТО й ОДКБ), які претендують на одні й ті самі географічні простори, на одні й ті самі сфери наднаціональної взаємодії. Насамперед ідеться про

європейські пострадянські країни, які, незважаючи на внутрішній геополітичний вибір кожної з них, залишаються особливою зоною, затиснутою між Євросоюзом і Росією.

Національні лідери нових незалежних держав змушені здійснювати спроби маневрувати між центрами сили в умовах, коли поле для маневру під впливом глобалізації економіки і зовнішньополітичної конкуренції звужується. Приміром, політика багатовекторності Л. Кучми (1994–2003 рр.) мала наслідком лише консервацію геополітичної невизначеності, відтягуючи в часі необхідність чіткої геополітичної орієнтації та цивілізаційної самоідентифікації України.

Суперництво Росії і ЄС за лідерство на пострадянському просторі підсилює позиції інших міжнародних гравців, веде до погіршення відносин між двома центрами інтеграції та до дестабілізації системи міжнародних відносин в Європі. За динамічного зростання значення і впливу неєвропейських центрів сили, поглиблення й загострення кризових явищ усередині пострадянських держав, зміцнення позицій кожної з держав ЦСЄ окремо та континенту загалом безпосередньо залежить від втілення ефективної і вигідної для всіх кооперації та інтеграції.

2.2. Пострадянські протодемократії: європейські моделі та практики на просторі колишнього СРСР

Одним з магістральних напрямів трансформації пострадянських країн після здобуття незалежності разом із впровадженням ліберальних ринкових відносин в економіці був перехід від однопартійного державно-політичного ладу часів СРСР до демократичного ладу за західними зразками. Формування демократичних інститутів, процедур, практик, впровадження їх до реального життя стали провідним дискурсом політичного про-

цесу в пострадянських державах, а ступінь їхнього укорінення в кожній з країн є принципово важливим критерієм оцінки стану справ, насамперед успіху/неуспіху трансформаційних перетворень.

Стосовно новопосталих на просторі колишнього СРСР країн склалася дещо парадоксальна ситуація: нові західні партнери і патрони ладні були швидше пробачити їхнім урядам зниження економічної активності, рівня та якості життя населення, ніж зволікання у здійсненні демократизації, огріхи й прорахунки в організації цього процесу або спроби консервації статус-кво, коріння якого тягнуться з тоталітарного минулого.

Такий «демоцентричний» підхід набув характеру незаперечного імперативу для національних державно-політичних еліт у нових незалежних державах, і в цьому немає нічого дивного. З одного боку, демократія і як дискурс-явище, і як реальна практика перетворилася на ключовий важіль впливу на трансформацію простору колишнього СРСР з боку США та Європи. З іншого, на цей простір було перенесено притаманне Європейському Союзові сприйняття демократії як домінантного образу-символу повоєнної Європи. У «Декларації європейської ідентичності», підписаній у грудні 1973 р. кількома членами організації, яка тоді ще називалася не Євросоюз, а Європейське економічне співтовариство, йдеться про те, що, «незважаючи на ворожнечу і конфлікти в минулому, європейські країни мають спільні цілі й інтереси. Це має сприяти об'єднанню Європи, створенню загальноєвропейських інститутів. Основними принципами інститутів мають бути верховенство прав людини, дотримання законів і демократія».

Розглядаючи особливості пострадянського демократичного транзиту і співвідношення пострадянської демократії з класичною демократією «старої» Європи, слід зробити принципове зауваження. Європа йшла до демократії природним шляхом, формування і становлення відповідних інститутів, впровадження

і зміцнення відповідних практик відбувалося разом із розвитком відповідних економічних відносин. На теренах колишнього СРСР ситуація зовсім інша: нові незалежні держави змушені були торувати шлях до демократії, на ходу кардинально змінюючи економічну систему. Вхідження до кола демократичних країн відбувалося в процесі «залучення» до капіталістичного економічного ладу, до глобальної економіки, до усталених моделей розподілу компетенцій та функцій наявних у ній національних і транснаціональних суб'єктів господарювання.

Історично сучасна західна демократія виросла на основі певних економічних відносин і є залежною від них. Показово, що більшість відомих нині західних теорій модернізації і модерну («модерності») вибудовується переважно на підґрунті відносин економічного характеру, притаманних для капіталістичного ладу в його сучасному варіанті, натомість на проблему демократії як елементу модернізації звертається менше уваги.

Зменшення економічного потенціалу, втрата позитивної динаміки розвитку національної економіки і соціальної віддачі від нього, звуження можливостей для відновлення як першого, так і другої істотно обмежують діапазон демократичних перетворень, спотворюючи суть демократії. Коли стимульовані ззовні нові еліти стикаються з необхідністю просування вперед одразу двох національних трансформаційно-модернізаційних проєктів: до ліберального ринку і до демократії, – вони, як правило, воліють зосередитися на першому з них, бо тут їхні власні інтереси є пріоритетними.

Демократизація пострадянських країн, з перших її кроків відбуваючись з орієнтацією на Захід як культурно-політичний простір, заснований на розподілі влади, парламентській демократії, верховенстві права й закону, дотриманні прав і свобод людини, ринкових відносинах, до того ж, «під наглядом» Заходу, значною мірою була залежною від зовнішніх, переважно захід-

них, впливів і оцінок. Оцінки завжди зумовлені чи то їхньою суб'єктивністю (хто оцінює), чи то функціоналом (з якою метою оцінюють), чи то політичною (геополітичною) кон'юктурою. Зміна бодай одного з факторів тягне за собою зміну оцінки, нерідко кардинальну.

Показовий приклад – різниця в поглядах фахівців на демократичний транзит Грузії, яку прийнято вважати однією з тих нових незалежних держав, яким у пострадянський період вдалося домогтися найбільших успіхів. Аналізуючи підсумки виборів до парламенту в жовтні 2016 р. і оцінюючи їх як максимально вільні, чесні, конкурентні, Ю. Блезіус назвала Грузію з огляду на прогрес у демократичному розвитку «маяком на пострадянському просторі». Заявивши, що країна, вдало провівши вибори, «пройшла тест на демократію», вона, тим не менше, вказала і на ризики, пов'язані передусім із усе ще недостатньою зрілістю демократичних інститутів, аморфністю електоральних та інших процедур.

Т. Хундадзе, подивившись на проблему демократії з погляду її матеріального забезпечення, теж побачив виклики і загрози. Проте він звертає увагу на контраст між оцінками грузинської «історії успіху» збоку і дійсним станом речей. «Від моменту здобуття незалежності 1991 р. грузинський народ пережив масові соціально-економічні зміни. Ці зміни зробили досвід Грузії історією успіху в міжнародній спільноті. У 2018 р. Грузія посіла сьоме місце за індексом економічної свободи Інституту Фрейзера, йдучи одразу після США, обігнала всіх своїх сусідів за індексом економічної свободи Фонду «Спадщини», де країна посіла дев'яте місце в Європі та шістнадцяте у світі». Утім, висновок, якого доходить експерт, не корелює з міфом про «історію успіху», ставлячи його під сумнів. «Економіка Грузії зазнала краху», – констатує Т. Хундадзе, посиляючись на низку цифрових показників. Населення Грузії після 1991 р. зменшилося на третину, основна

причина – міграція, головним мотивом якої є втеча від бідності. За даними Національного статистичного управління Грузії, у бідності живе кожен п'ятий грузин, за даними ЮНІСЕФ, за межею бідності росте 6,8% грузинських дітей. Щомісячний дохід майже 80% зайнятих сімей становить менш ніж 370 дол. США. Однією з ключових причин негативних явищ у соціально-економічній сфері стала деіндустріалізація, яка розпочалася одразу після 1991 р. Грузія перетворилася на країну з аграрною економікою, дохід від якої здатний забезпечити мінімальний рівень життя. Деіндустріалізація спричинила системне безробіття, докорінно змінила структуру зайнятості, підштовхнула людей до переїзду в столицю: у Тбілісі нині проживає третина населення.

Хід процесу демократизації у пострадянських країнах і його наслідки визначаються спільними закономірностями, які, з одного боку, значною мірою впливають зі спільного минулого у складі СРСР, з іншого, – зумовлені загальною орієнтацією на західні зразки. Це – спільність стартових позицій демократичного транзиту, налаштованість на розрив із радянським минулим, ідеалізація західних економічної та політичної моделей, поєднання кардинальних внутрішніх перетворень з радикальною зміною геополітичного вектору та інтеграційних орієнтирів тощо. Пострадянським країнам притаманне становище, коли держава має відповідати соціальним вимогам і потребам громадян, зберігаючи дедалі менший контроль за економікою, втрачаючи засоби й інструменти впливу на процес входження національної економіки до економіки глобальної на тлі розчинення першої в другий. К. Кроуч назвав це «парадоксом неоліберальної демократії».

Екстраполюючи цю характеристику на суспільно-політичні практики пострадянських країн, зокрема на царину демократії, можна помітити «парадокс пострадянської демократії». Це явище можна ще назвати «демократією зверху». Йдеться про стан, у рамках якого і громадяни цих країн, і міжнародні інституції

чекають від урядів і політичних сил слідування демократичним нормам, по-справжньому демократичного функціонування створених і запущених в дію демократичних інститутів тоді, коли підстав для реального, а не уявного, втілення в життя таких практик обмаль. Ознаками цього «парадоксу» є вузька соціальна база демократії, зумовлена критичним рівнем бідності значної частини населення; недостатньою мірою сформовані функціональні інститути громадянського суспільства, чимало з яких створено або владою («зверху»), або зарубіжними донорами («збоку»); незрілість, обмежена дієздатність партійної системи; недостатність часу для реального вкорінення нових демократичних інституцій у суспільстві.

Трансформаційні процеси на пострадянському просторі, у межах яких розгорталась і демократизація, по-перше, надто затягнулися в часі, по-друге, дали наслідки, далекі від тих, які очікувалися з огляду на початково декларовані цілі та завдання. Системні виклики й загрози виявилися чи не найяскравіше і найгостріше в царині демократії. На сьогодні загальну модель демократичних устоїв на пострадянському просторі доцільно кваліфікувати як «протодемократичну», тобто частково демократичну, а демократії у нових незалежних державах визначати як «протодемократії».

Цей термін щодо пострадянських країн використовувався Д. Нельсоном, який на початку 1990-х рр. писав про «посткомуністичні протодемократії», зокрема звертаючи увагу на той факт, що вони «не схожі на інші приклади транзиту з авторитарних систем, оскільки мають одночасно тяжіти до досягнення одразу трьох цілей: демократії, ринку та соціальної безпеки, а також до регулювання взаємин між цими цілями».

За часів СРСР республіки в його складі були дуже різними. Відмінності між ними та їхніми неформальними групами виокремлювалися переважно за регіонально-цивілізаційною

ознакою. І ці відмінності лише зросли після того, як колишні суб'єкти радянської федерації здобули статус незалежних держав. Транзит від демократії радянської до західного зразка – це одна зі сфер, де ця тенденція виявилася чітко й рельєфно. У міжнародних рейтингах, які оцінюють стан демократії та свободи у різних країнах світу, країни Балтії традиційно перебувають у верхній частині серед «вільних» держав, а Узбекистан та Туркменістан розміщуються внизу як «не вільні».

На особливу увагу з погляду збільшення кількості потенційних загроз для поступу демократії на глобальному рівні заслуговує факт «повернення авторитарних супердержав». На думку авторів доповіді про основні тенденції світового розвитку до Мюнхенської конференції з безпеки 2019 р. «Великий пазл: хто підбере частини?», це повернення на тлі перетасовки фундаментальних елементів системи міжнародних відносин стало головним викликом для ліберального світового ладу, випередивши тероризм, який домінував протягом двох останніх десятиліть. У новій ері, яка вже є реальністю й яку, як вважає голова Мюнхенської конференції В. Ішінгер, визначатиме суперництво США, Китаю та Росії, супроводжуване «вакуумом лідерства», демократія у світі навряд чи перебуватиме в центрі уваги. Відтак тенденція до зниження рівня прав і свобод, до гальмування демократичного поступу, зокрема й там, де триває демократичний транзит, зберігатиметься.

На сьогодні демократія є не ідеальним, але оптимальним устроєм для значного числа країн сучасного світу. Демократія в пострадянських країнах має свою специфіку насамперед тому, що це «нова» демократія. Вона різниться від тих національних зразків демократичного устрою, які мають місце у країнах «старої» демократії, до кола яких прийнято зараховувати головне країни Західної Європи, США, Канаду. Одна з її фундаментальних особливостей полягає в тому, що вона знаходить своє виявлення

переважно не напряду, а через протиставлення авторитаризмові, який мав місце в радянський час. Без такого протиставлення пострадянська демократія набуває аморфного вигляду. Спроби ж порівнювати «нову» демократію зі «старою» мають незначну практичну цінність. Окрім усього іншого тому, що пострадянська демократія є демократією «бідною» і її параметри помітно інші, ніж ті, що існують у демократіях «багатих».

Відмінності в цьому плані починаються вже з такого параметру, як соціальна база демократії: у країнах «старої» Європи та США вона є на порядок ширшою, ніж у нових незалежних державах, де значна частина громадян або бере участь у громадсько-політичних процесах формально, або не бере взагалі, не маючи, по суті справи, дієвих інструментів впливу на ці процеси, крім участі в голосуванні під час виборів. Окрім недостатньої розвиненості власної національної демократичної традиції, дається взнаки якісно нижчий рівень життєвого стандарту основної маси населення, який помітно звужує коло політичних інтересів. Політичні партії мають тимчасовий характер, як правило, не охоплюють широкі кола членів, конкуренція між ними в ряді випадків є більшою мірою формальною.

Коли метою оновлених на руїнах СРСР національних еліт і частини населення був відхід від авторитаризму і забезпечення руху до демократії, то з нею, як концептуальним спільним вибором й ідеалом не виникало особливих проблем – принаймні на символічному рівні. Коли ж початкові суспільно-політичні трансформації було формально завершено проголошенням встановлення демократичного ладу, а також його формальним закріпленням у відповідних державних актах, справа ускладнилася. Тракткування й розуміння демократії у пострадянських країнах почали суттєво різнитися. Однією з ключових причин цього явища була різна культурно-цивілізаційна традиція новопосталих держав.

Однією з характерних рис демократизації у нових державах на пострадянських теренах є стадіальний характер процесу, в якому кожна наступна стадія не обов'язково посилює й поглиблює демократичні елементи в суспільно-політичному житті. Реальний пострадянський демократичний транзит має інший вигляд: у його рамках спостерігаються періоди, з одного боку, активізації процесу, з іншого, його гальмування або й призупинення, свого роду «припливи» та «відпливи». Під час останніх справа інколи доходить до ревізії демократичних здобутків, щоправда не відвертої, тим більше – не демонстративної, а здебільшого прихованої, «повзучої». Ці паузи пояснюються просто: частини національних еліт, яким вдалося прийти до влади, намагаються штучно убезпечити себе від її втрати шляхом обмеження демократичних практик. Незважаючи на міру інтенсивності, яка може бути значною, антидемократичні новації, як правило, мають не всеохопний, а локальний характер і практично не зачіпають формальних демократичних інститутів, хоча і позначаються на їхній діяльності.

Фактом є те, що більшості пострадянських країн (окрім країн Балтії) до цього часу не вдалося побудувати в себе ані «зручну державу» (термін Г. Вільза), ані державу демократичну, яку можна було б без особливих застережень вивести за межі протодемократії.

На тлі загальної кризи європейської демократії в її традиційному форматі жодній із пострадянських країн не вдалося вийти на траєкторію сталого поступального руху до встановлення власного демократичного ладу. Підписання 2014 р. Грузією, Молдовою, Україною угод про асоціацію з ЄС, створивши, безумовно, якісно новий пакет передумов для зміцнення в них демократії, наразі не дає підстав вести мову про стійке переведення теоретичних можливостей до площини практичних дій. Демократичні практики в цих країнах продовжують залишатися, по-перше, «крихкими», по-друге, паліативними. Результати цих практик не

завжди відповідають цілям і завданням, що їх переслідує зазвичай демократія в її традиційному варіанті.

Негативний вплив на розвиток демократії за нових умов здійснює глобалізація. Так, «економіст Дені Родрик представив дискусію про стан справ у світовій економіці у вигляді трилеми, де гіперглобалізація, демократичні процедури та національний суверенітет є взаємно несумісними речами, – пише К. Петтерсон. – Як він стверджує, ми здатні комбінувати будь-які дві з трьох згаданих речей, проте у нас ніколи не вийде одержати всі три одночасно й у повному обсязі». Не додає позитиву й процес переформатування світового порядку, встановленого за підсумками Другої світової війни. Йдеться про скочування системи міжнародних відносин до розбалансованого стану по завершенні «холодної війни», хаотичний транзит від двополюсного світу до однополюсного, а потім – до зачатків багатопольсного, накопичення проблемних і кризових явищ і тенденцій у діяльності міжнародних інституцій на кшталт ООН тощо.

Цілком очевидно, що погляд на пострадянські країни як на внутрішню цілісну сукупність держав, які еволюціонують у межах однієї моделі розвитку, не відповідає реальному станові справ. На пострадянському просторі існують досить очевидні субрегіональні відмінності (Кавказ, Центральна Азія, Східна Європа), зумовлені насамперед культурно-цивілізаційними чинниками. Разом із тим, певні спільні для всіх нових незалежних держав дискурси також є наявними, надто у сфері символічної політики. Одним із них є заперечення радянського минулого, його цінності й значущості для національної історії. Іншим елементом спільності можна вважати компенсаційну функцію демократичних прав і свобод: під час пострадянського транзиту, надто у 1990-і рр., демократія та політична свобода для більшості населення пострадянських країн частково компенсувала зниження рівня життя й низку інших негативних змін.

Перенесення на пострадянський простір демократичних інститутів і практик (виборності влади та її поділу між різними гілками, незалежності гілок влади одна від одної; багатопартійної системи; верховенства права; дотримання прав і свобод та ін.), запозичених з європейського досвіду, у багатьох випадках мало механічний характер, не зачіпаючи сутності явища. Внаслідок цього під європейськими демократичними «вивісками» виявилися недемократичні або перехідні, гібридні форми організації суспільно-політичного життя – як-то неповна прозорість виборчих процедур, критична залежність політичних партій та рухів від олігархічного капіталу, втручання однієї з гілок влади у діяльність інших тощо.

Фундаментальна проблема пострадянської демократії полягає в тому, що демократичну ідею у новостворених державах було обмежено і зведено до рівня політичної функції. Перетворити її на повноцінний й усталений демократичний практики в більшості пострадянських країн поки не вдалося. Однією з ключових причин неуспішності демократичного дискурсу на пострадянському просторі є те, що тут демократія виявилася майже повністю відірваною від ліберальних ідей і традицій, з яких вона виросла в Європі.

Уявлення про Західну Європу та про інтеграційне об'єднання її країн, яке нині існує у форматі ЄС, як про щось безумовно позитивне в усіх сенсах, що на ньому ґрунтувалися очікування нових незалежних держав у Центральній та Східній Європі, Балтії та на Кавказі у 1990-і, на сьогодні дещо втратило свою притягальність, набуло більше реалізму і прагматизму. Показовим прикладом таких зрушень може слугувати Польща. Ця країна за двадцять п'ять років пройшла шлях, на якому з позиції слабшого партнера мала наслідувати західну (точніше – німецьку) модель, до майже рівноправного учасника спільного європейського проєкту. Рівноправного партнера, який, до того ж, виявився поде-

куди навіть більш вправним і успішним за колишні зразки, бо зумів уникнути пастки абсолютизації мультикультуралізму, до якої потрапила «зразкова» Німеччина.

Після впровадження демократичних інститутів європейського типу інтерес до забезпечення системного функціонування демократичних практик і процедур помітно впав, цій проблемі перестали приділяти належну увагу, вона відійшла на другий план.

Загальний тренд розвитку пострадянських протодемократій полягає в тому, що чим далі від кордонів ЄС на схід, тим слабкіше зовнішній вплив і приклад країн Заходу, гірше приживаються демократичні моделі та практики, зменшується вплив формально наявних демократичних інститутів на реальний перебіг політичних й економічних процесів та посилюється вплив неєвропейських цивілізаційних чинників.

2.3. Вплив європейських ціннісно-ідеологічних засад на позицію країн Європейського Союзу щодо територіальної цілісності пострадянських країн

Руйнація імперії, якою по суті був СРСР, та утвердження на пострадянському просторі нових незалежних держав, хоч і очікувалися багатьма західними політиками з великими побоюваннями, однак були сприйняті як доконаний факт: незалежність кожної з них країнами Європи та світу швидко було визнано офіційно.

Однією з причин саме такого перебігу подій було те, що перманентний конфлікт між двома загальноновизнаними й закріпленими 1975 р. у Заключному акті Гельсінських угод принципами – територіальної цілісності та непорушності суверенітету держав і правом націй на самовизначення – у випадку зникнення імперії

та збереження внутрішніх адміністративних ліній розмежування між її частинами як зовнішніх кордонів новопосталих держав не існував. Утім, як з'ясувалося дещо згодом, те, що слугувало підставою для такої безпроблемності, водночас становило основу для конфліктів, які супроводжували ці процеси. Як слушно зазначив із цього приводу У. Альтематт, «внутрішні адміністративні кордони були оголошені зовнішніми державними, незалежно від того, чи були таким чином роз'єднані народності чи ні». Наслідки такого «проведення» кордонів були схожими й тягнули за собою майбутні етнонаціонально-територіальні конфлікти.

Зі зростанням соціально-політичної активності населення, стимульованої наприкінці радянської доби перебудовою та певною демократизацією суспільного життя, практично в кожній з нових держав розпочалися тектонічні зсуви у сфері етнокультурних та релігійних складників, рівновага яких забезпечувалася в СРСР імперськими силовими засобами. Здійснюване цілеспрямовано впродовж усієї радянської історії «змішування» населення, як через депортації, так і шляхом заохочення керованої та патрованої державою трудової міграції, призводило до розмивання природної локалізації та територіальної визначеності таких груп. Штучні, переважно волюнтаристські зміни адміністративних кордонів республік та автономій, які існували в складі СРСР, передача окремих їхніх частин у підпорядкування іншим на тлі загальної русифікаторської політики формували ґрунт для майбутнього загострення питання міжетнічних взаємин та територіальних претензій у умовах, коли тиск «метрополії» (центру) зник.

Останні роки існування СРСР та перші роки незалежності багатьох новопосталих держав (Росія, Молдова, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан) позначилися зростанням міжетнічної, міжрелігійної (міжконфесійної) та інших форм соціальної напруги, яка часом переростала у внутрішні (регіональні) й навіть міждержавні конфлікти, надалі

використані Російською Федерацією, яка свідомо взяла на себе роль спадкоємця імперії й метрополії, для встановлення власного контролю над частинами територій та використання цього контролю як засобу тиску. Своєю чергою, внутрішні конфлікти в окремих регіонах пострадянських країн, особливо в тому випадку, коли під сумнів ставилася історична належність певних територій, підсилювали можливість активізації сепаратистських дій. Це закладало підвалини для виникнення у світовому співтоваристві дилеми у застосуванні принципів територіальної цілісності та права на самовизначення.

Конфлікти в пострадянських країнах – грузинсько-південноосетинський, грузинсько-абхазький, молдовсько-придністровський, вірмено-азербайджанський (карабаський), до яких у 2014 р. додався підтримуваний Росією конфлікт на Сході України – викликали широкий світовий резонанс та залучення до спроб їхнього розв'язання низки європейських і міжнародних структур – ООН, ОБСЄ, Ради Європи та їхніх органів. Однак декларовані стурбованість і підтримка територіальної цілісності держав, як і безліч напрацьованих за участі міжнародних структур компромісних пропозицій з урегулювання того чи того конфлікту, не справляли визначального впливу на перебіг процесів.

Певна непослідовність, декларативність позицій ЄС та його країн-членів у ставленні до деструктивних процесів у зонах «заморожених» і «гарячих» конфліктів на пострадянських теренах пояснюється не лише нормативно-правовими обмеженнями в документах, які регламентують діяльність безпекових структур, а й зовнішніми впливами. Для розуміння позиції ЄС важливим є аналіз впливу аксіологічних, ідеологічних та правових засад існування ЄС, його інститутів і органів, на формування ставлення до пострадянських країн та їхніх проблем.

У преамбулі до Договору про Європейський Союз у його лісабонській редакції від 12 грудня 2007 р., яка набула чинності 1

грудня 2009 р., зазначено, що своїм створенням Союз завдячує натхненню культурною, релігійною та гуманістичною спадщиною Європи, «з якої розвинулися універсальні цінності непорушних та невід'ємних прав людської особистості, свободи, демократії, рівності та верховенства права». Ст. 2 документу окреслює та конкретизує цінності, про які йдеться: «Союз заснований на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, включаючи права осіб, які належать до меншин. Ці цінності є загальними для держав-членів у суспільстві, в якому панують плюралізм, недискримінація, толерантність, справедливість, солідарність та рівність між жінками та чоловіками». Метою ж самого Союзу, як зазначено у ст. 3, є сприяння миру, його цінностям і добробуту своїх народів. Союз пропонує своїм громадянам сферу свободи, безпеки та справедливості, вільне переміщення осіб, висококонкурентну соціальну ринкову економіку, повагу до європейського культурного та мовного розмаїття. Метою діяльності інституцій Союзу є не лише втілення проklamованих цілей, а й просування цінностей (ст. 13). Ст. 7 передбачає, що державу, дії якої суперечать визначеним цінностям, може бути визнано порушником. Натомість справедливим є й зворотний варіант: повага та просування європейських цінностей уможливлюють для інших країн отримання статусу претендента на членство в ЄС і становлять обов'язкову умову для того: «Будь-яка європейська держава, яка поважає цінності, зазначені у статті 2, й бере на себе зобов'язання їх просувати, може подати Заявку на членство в Союзі» (ст. 49).

Не меншу роль відіграють спільні європейські цінності й у зовнішніх відносинах: Союз переслідуватиме свої цілі відповідними засобами. Ціннісний критерій закладено до засадничих факторів для визначення пріоритетів у зовнішніх відносинах (ст. 8). Ст. 21 констатує, крім іншого, що «Союз проводитиме спільну політику та дії, а також співпрацюватиме на високому рівні у всіх

сферах міжнародних відносин з метою захисту своїх цінностей, основних інтересів, безпеки, незалежності та цілісності; консолідації та підтримки демократії, верховенства права, прав людини та принципів міжнародного права; збереження миру, запобігання конфліктам та зміцнення міжнародної безпеки відповідно до цілей та принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй, принципів Гельсінського заключного акту та цілей Паризької хартії, включно з тими, які стосуються зовнішніх кордонів». Водночас ст. 32 визначає обов'язки країн-членів: «Шляхом зближення своїх дій Держави-члени забезпечують Союзу можливість відстоювати свої інтереси та цінності на міжнародній арені».

З набуттям чинності Лісабонської угоди набула юридичної сили й Хартія основних прав Європейського Союзу – документ, ухвалений на засіданні Європейської Ради 7 грудня 2000 р. Саме у ньому визначено коло спільних фундаментальних європейських цінностей: гідність людини, свобода, рівність і солідарність, а також сформульовано основоположні принципи існування ЄС: демократія та правова держава. Інші статті розкривають правовий зміст цінностей, визначених у Преамбулі. Отже, наріжним каменем, серцевиною й фундаментальною основою не лише ліберальної ідеології, а й європейської системи цінностей є легітимність, самодостатність існування особи як особливої цінності, вагомість та важливість одиничного. Решта цінностей впливають з неї.

Утім, тут зачаївся т. зв. «парадокс середньої ланки» – середньої між державою та особою й створеними особами об'єднаннями, які становлять складники громадянського суспільства. Розмаїття є цінністю. Те, що йому сприяє, є належним, заслуговуючи на позитивне ставлення та всебічну підтримку. Однак будь-яка субспільнота у собі також містить розмаїття, у випадку держави – це розмаїття культур, етносів, релігій і – що особливо важливо в контексті нашого дослідження – регіонів.

На ранніх етапах формування ЄС, від моменту укладення Римського договору про заснування Європейського економічного співтовариства 1957 р. (ДЄЕС), європейська регіональна політика була пов'язана головне з необхідністю вирівнювання економічного розвитку регіонів країн-підписантів. Ознаки пересмислення ролі регіонів у ширшому, ніж суто економічний, контексті демонструє квітнева Резолюція Європарламенту 1984 р., у першому пункті якої зазначено, що «посилення автономії регіонів у Співтоваристві та створення політично більш об'єднаного Європейського співтовариства, заснованого на інституціях із реальними повноваженнями, є двома взаємодоповнювальними та конвергентними аспектами політичного розвитку, які мають важливе значення для ефективного впорядкування майбутніх завдань спільноти». Отже, у згоді з визначальним ціннісним принципом, запорукою єдності визнано не досягнення економічної «одноманітності» (для ціннісної системи Європи це є засобом, а не метою), а забезпечення соціокультурного та державно-політичного розмаїття, підвищення суб'єктності кожного зі складників спільноти. Регіони «повинні мати слово у формулюванні та реалізації політики Співтовариства» і належні фінансові й інституційні інструменти (п.п. 3–5), «підтримувати прямі відносини з інституціями Спільноти у майбутньому» (п. 7).

Посилення наголосу в регіональній політиці ЄС на підтримці розвитку регіонів країн-членів, набуття їхніми інституціональними органами широких повноважень та наявність системної нормативної бази для посилення ролі та значущості регіонів у житті кран Євросоюзу, що мало на меті зниження конфліктогенного потенціалу в країнах шляхом вирівнювання регіонального розвитку, мали зворотний ефект, дозволивши використовувати і документи, й інституції ЄС для посилення регіоналізму та активізації проєктів, орієнтованих на федералізацію унітарних країн.

Відтак, закладені в підґрунття європейської цивілізації цінності (зокрема, цінність розмаїття і суб'єктності будь-яких складників цілого) обертаються для самої Європи іншим боком, який важко назвати позитивним – як, між іншим, й у випадку з політикою мультикультуралізму, що вона в підсумку призвела до результатів, протилежних очікуванім. Наслідки їх буквально-го дотримання в тих царинах, де йдеться не лише про невід'ємні права людини, а й про «корпоративні права» (права груп, якими, зрештою, є й регіони) тягнуть за собою і зростання конфліктного потенціалу в країнах Євросоюзу, і загрозу докорінного переформатування ЄС та, що найважливіше в нашому контексті, вступають у суперечність із іншими засадничими цінностями. Вплив цього парадоксу відчувається і на зовнішньополітичному полі.

Визнання нових незалежних держав на пострадянському просторі, щойно їхні декларації про суверенітет були підтверджені всенародними референдумами чи отримали статус закону, не становило проблеми для країн ЄС і – ширше – країн Північноатлантичного альянсу. Однак наявність конфліктів з ознаками сепаратистських інтенцій в окремих частинах новопосталих держав накладала свій негативний відбиток і на швидкість процесу їх визнання, і на оцінку кожної конкретної ситуації, і на ставлення до неї з боку ЄС загалом та окремих його членів зокрема. Таке ставлення виявлялося у вигляді заяв, пропозицій, дій окремих політиків та інституцій ЄС, проте ще більшою мірою – у мовчанні, коли потрібно говорити, та у відсутності дій там, де вони могли би бути здійснені згідно з чинною нормативною базою ЄС. Наслідки нормативно визначеної, усталеної практики регіоналізації призвели до посилення «парадоксу середньої ланки»: неможливості як для окремих політичних лідерів, так і для інститутів та органів Євросоюзу переступити через «права регіонів», зневажити ними.

Тож у сепаратистських конфліктах на теренах пострадянських держав – хоч би наскільки очевидним не був факт їх інспірації й активного роздмухування – Євросоюз, як і ОБСЄ, обстоюючи збереження територіальної цілісності постраждалих від сепаратистських конфліктів країн, прагне не зважати на очевидну участь у них іншої держави й шукати їхні причини у внутрішніх чинниках: етнічних (грузинсько-абхазський, грузинсько-південноосетинський), етнорелігійних (нагірно-карабаський) чи економічних (придністровський, конфлікт на Донбасі). Відтак звичне для Європи надання регіонам більшої самостійності вбачається найкращим засобом досягнення компромісу, що цілком узгоджується зі сповідуваною системою цінностей, де компроміс розглядається як єдино належний спосіб порозуміння й ствердження суб'єктності обох сторін взаємодії.

Нерішучість європейських і євроатлантичних структур в обстоюванні територіальної цілісності й суверенітету держав пострадянського простору, як і відсутність якісних змін у розгортанні конфліктів після втручання цих структур, у своїй основі мають «поляризацию» погляду на конфлікти як такі, що є меншою мірою результатом зовнішнього втручання, а більшою – наслідком правомірного прагнення регіонів до більшої суб'єктності. На переконання представників міжнародних безпекових структур, місій і політичних лідерів, пошук компромісу тут має полягати в площині надання «бунтівним регіонам» особливого статусу. Межею цієї особливості є питання політичного торгу та впливів – і прямих, і прихованих (гібридних і корупційних). У цьому сенсі пропозиції, які надавали Україні міжнародні структури (ОБСЄ, Рада Європи), а також лідери Німеччини, Франції, інших європейських держав практично не відрізнялися від тих, які надавалися Молдові чи Грузії.

Отже, розраховувати на рішучішу підтримку з боку Євросоюзу країнам, постраждалим від сепаратизму, в основі якої лежить

декларативне визнання суверенітету й територіальної цілісності останніх, поєднане з вимогою досягнення компромісу із сепаратистські орієнтованими регіонами, не доводиться. Зумовлене основоположними європейськими цінностями суб'єктності й розмаїття, позитивне ставлення до прав регіонів, їхнього посилення та автономізації, переноситься на регіони, «заражені» штучним сепаратизмом, стаючи перешкодою для такого способу розв'язання конфліктів у пострадянських країнах, який би не становив загрози суверенітету цих держав.

2.4. Політико-правова позиція Європейського Союзу щодо збройних конфліктів і виявів сепаратизму на пострадянському просторі

За понад 7 років військового конфлікту на Сході України ставлення європейських безпекових структур до нього зазнало певної трансформації. Водночас пропоновані європейською спільнотою заходи з його розв'язання мають виразні паралелі у минулому й тією чи тією мірою були застосовувані під час інших збройних конфліктів на пострадянському просторі. Виявлення ставлення європейських безпекових структур до найбільш актуальних конфліктів у пострадянських країнах через призму пропонованих схем та алгоритмів дій, здійснення яких, за початковим задумом, мало би стати відшукуваним компромісом, здатним забезпечити суверенітет і територіальну цілісність постраждалих від сепаратизму країн, дає можливість прогнозувати напрями його подальшої трансформації та окреслити межі його варіативності на майбутнє.

Молдова. Незалежність Придністров'я, що є частиною Молдови від 1940 р., було проголошено Декларацією, ухваленою 25 серпня 1991 р. Верховною Радою Придністровської Молдавської

РСР на підставі рішення II Надзвичайного З'їзду депутатів усіх рівнів Придністров'я 2 вересня 1990 р. про створення ПМРСР у складі СРСР. Це, зрештою, призвело до збройного конфлікту між Молдовою та сепаратистами протягом березня-липня 1992 р., який завершився фактичною перемогою підтриманих російською армією сепаратистів. За сприяння ОБСЄ 21 липня 1992 р. було укладено угоду «Про принципи мирного врегулювання збройного конфлікту в Придністровському регіоні Республіки Молдова» і підписано Меморандум між Молдовою, ПМР, Україною та Росією, в яких визначалися статус Придністров'я, розподіл повноважень між державою й цим регіоном та було зафіксовано рішення про початок миротворчої операції на лінії розмежування.

Місія НБСЄ з урегулювання конфлікту розпочала свою діяльність у Молдові 25 квітня 1993 р., а 7 травня 1993 р. було підписано меморандум про порозуміння з урядом РМ. Листопадом 1993 р. датовано доповідь місії № 13, в якій пропозиції з урегулювання конфлікту передбачали: створення Особливого регіону Придністров'я з власною регіональною владою, виборчою асамблеєю та судом; цей статус мав бути визначений законодавчо та гарантуватись положеннями нової конституції Молдови; Особливий регіон мав користуватись значним самоврядуванням, а також бути пропорційно представленим у парламенті Молдови. За пропозиціями місії, повноваження мали розподілятися так: виняткові повноваження Молдови – громадянство, зовнішня політика, оборона, служба безпеки, грошовий обіг; виняткові повноваження Придністров'я – адміністративні структури, регіональні органи влади, регіональне законодавство, регіональний бюджет, освіта, культура; змішані повноваження – мова, фінанси, економіка, поліція, суди. При тому, якщо Молдова вирішить об'єднатися з іншою державою, Особливий регіон матиме гарантоване право «зовнішнього самоуправління», тобто має право не підкорятися такому рішення.

Від 2002 р. придністровський конфлікт без особливих успіхів та новацій обговорюється у форматі «5+2», де «сторонами» є Молдова та ПМР, посередниками – Росія, Україна та ОБСЄ і спостерігачами – ЄС та США. Крім місії ОБСЄ, на території Молдови від 2005 р. у рамках врегулювання конфлікту працює й місія ЄС з прикордонної допомоги Молдові та Україні. А отже, практичне надання автономії регіону й гарантування його впливу на внутрішню й зовнішню політику держави – таким є бачення відновлення територіальної цілісності Молдови з боку не лише ОБСЄ як окремої безпекової структури, а й Євросоюзу та «колективного Заходу» загалом. І воно фактично не відрізняється від пропозицій Україні щодо окупованих територій Донбасу, що підтримуються європейським політикомом.

Ще один варіант врегулювання конфлікту був запропонований і ледь не підписаний 2003 р. – так званий Меморандум Козака (за іменем його розробника, натовді заступника керівника адміністрації президента РФ). Він передбачав федералізацію Молдови. І цей варіант також був цілком прийнятний для «колективного Заходу».

З іншого боку, вимога Молдови щодо виведення російських військ з її придністровської території знайшла в Європі однозначну підтримку. Це питання обговорювалось на спеціальній зустрічі країн-членів ОБСЄ у Відні у серпні 1999 р. Відповідно до підписаного на Стамбульському саміті 1999 р. нового адаптованого Договору про Звичайні Збройні Сили в Європі (ДЗЗСЄ), який унеможливив перебування іноземних військ на території іншої держави без відповідної угоди, Росія зобов'язалася вивести свої війська з Молдови. На засіданні постійного комітету ОБСЄ у липні 2000 р. графік виведення російських військ та озброєнь продовжено до 2002 р. Надалі остаточний термін виведення військ та озброєнь з регіону неодноразово продовжував-

ся, останньою затвердженою датою був 2006 р. Однак і півтора десятиліття по тому ситуація залишається незмінною.

Остання Резолюція Генасамблеї ООН від 22 червня 2018 р. знову закликала РФ виконати свої зобов'язання 1999 р. і вивести війська. Однак 24 червня 2018 р. придністровське керівництво оприлюднило заяву, де наголошувалося, що виведення військ не відбудеться до остаточного врегулювання взаємовідносин між Придністров'ям і Молдовою.

Грузія. Грузинсько-осетинський конфлікт, спровокований рішенням Південноосетинської обласної ради про перетворення її на автономну республіку у складі Грузії, розпочався у листопаді 1989 р. Грузинський парламент скасував це рішення. У січні 1992 р. у Південній Осетії відбувся нелегітимний референдум, що проводився всупереч нормам міжнародного права та зі значними фальсифікаціями. За його результатами більшість населення висловилося за незалежність. Конфлікт між Грузією і Південною Осетією переріс у збройне протистояння. Його фактичне заморожування відбулося після підписання 14 червня 1992 р. Дагомиських угод, що передбачали припинення бойових дій, виведення з Південної Осетії підрозділів російської армії, створення Змішаної контрольної комісії з представників Грузії, Росії, Південної Осетії та Північної Осетії та введення в зону конфлікту змішаних російсько-грузинсько-осетинських миротворчих сил.

У липні 1992 р. автономна республіка Абхазія в складі Грузії проголосила суверенітет, після чого між Грузією і Абхазією почалися військові дії, які переросли в справжню війну із застосуванням усіх видів зброї. Активна фаза війни тривала впродовж 1992–1993 рр. Сочинські домовленості про перемир'я та відведення сепаратистських і урядових військ на рівну дистанцію були підписані Грузією та Абхазією при посередництві Росії у липні 1993 р. На їх виконання Грузія відвела свою артилерію та бронетанкові частини.

техніку і дозволила російським «гуманітарним» конвоям пересуватися безперешкодно.

Переговори щодо Абхазії у 1993–1994 рр. відбувались у Женеві під егідою ООН за посередництва Росії та за участі спостерігачів ОБСЄ. У «Доповіді Генерального секретаря ООН про ситуацію в Абхазії» від 3 травня 1994 р. і додатку II до нього стверджувалося, що Абхазія буде суб'єктом, володітиме суверенними правами у складі союзної держави, яка буде створена у результаті переговорів після врегулювання спірних питань. Пригасити гостроту військового протистояння вдалося лише у травні 1994 р., коли між сторонами було підписано Угоду про припинення вогню і розведення сил. На основі цього документа від червня 1994 р. у зоні конфлікту було розміщено Колективні сили СНД з підтримки миру. Конфлікт перейшов у заморожену фазу. Водночас прийнята парламентом Абхазії 26 листопада 1994 р. конституція проголосила республіку суверенною державою і суб'єктом міжнародного права.

У 1997 р. у рамках Женевського переговорного процесу створено Координаційну Раду грузинської і абхазької сторін за участі спостерігачів від Росії та ООН. Однак міжнародні місії не захистили Грузію від російського вторгнення у 2008 р. І хоча ще Стамбульський саміт ОБСЄ 1999 р. зобов'язав Росію вивести свої війська не лише з Придністров'я, а й із Грузії, і в Південній Осетії, і в Абхазі – де-юре частинах Грузії – вони залишаються досі, спочатку у вигляді залишених на території окупаційних військових частин, далі – у складі «миротворчих сил», а згодом (від 2009 р.) й у вигляді військових баз, присутність яких погоджена з керівництвом самопроголошених держав, однак не з Грузією.

Європейський Союз долучився до процесів на південнокавказькому напрямку від 2003 р. Тоді у підготовленому проєкті стратегії «Безпека Європи у благополучнішому світі» до європейських сусідів було віднесено Вірменію, Азербайджан та Грузію та

запропоновано створення поруч із ЄС зони безпеки та стабільності. У липні того само року Рада міністрів ЄС призначила свого спеціального представника на Кавказі, одним із завдань якого було сприяння відновленню миру в Азербайджані, Вірменії, Грузії та повернення біженців. Тим самим ЄС безпосередньо долучився до процесу врегулювання конфліктів у цих країнах. Проте мандат спецпредставника поширювався лише на підтримку дій ООН та ОБСЄ у регіоні.

У 2008 р. після заявленого РФ рішення встановити двосторонні юридичні зв'язки з Абхазією та Південною Осетією 17 квітня 2008 р. частина парламентарів ПАРЄ (25 осіб) поширила декларацію з пропозицією вивести російських миротворців із зон грузинсько-абхазького і грузинсько-осетинського конфліктів, оскільки російські миротворці «не нейтральні, а є стороною конфлікту», розширити мандат і можливості Місії ООН зі спостереження у Грузії та поступово замінити сили СНД з підтримання миру в Абхазії. Декларація не була підтримана ПАРЄ та залишилася такою, що відбиває думки лише її підписантів.

7–8 серпня 2008 р. інспіроване Росією загострення конфлікту між Грузією і Південною Осетією призвело до російсько-грузинської війни, внаслідок якої частину Грузії було окуповано регулярними російськими військами. 10 серпня 2008 р. бойові дії поширилися й на Абхазію, де сепаратисти за підтримки російської авіації розгорнули широкомасштабний наступ на грузинські сили. 12 серпня 2008 р. на зустрічі тодішніх президентів Росії і Франції – Д. Медведєва і Н. Саркозі – було погоджено план врегулювання військового конфлікту у Грузії (відомий також як план Євросоюзу), який включав шість пунктів: не вдаватися до використання сили; остаточно припинити всі воєнні дії; забезпечити вільний доступ до гуманітарної допомоги; збройні сили Грузії повертаються у місця їхньої постійної дислокації; збройні сили РФ виводяться на лінію, що передувала початкові бойових

дій; створення міжнародних гарантій із забезпечення стабільності та безпеки в Абхазії і Південній Осетії. Згідно з домовленостями, виведення російських військ з грузинської території мав бути здійснений до 1 жовтня 2008 р., а в так звані буферні зони, що прилягають до Південної Осетії та Абхазії, направлено моніторингову місію ЄС. Однак російські війська і після того продовжували просуватися вглиб грузинської території, де перебувають і донині. З усього плану ЄС виконано лише пункт про припинення воєнних дій.

У червні 2009 р. через відмову Росії продовжити їхній мандат припинили свою роботу міжнародні спостережні місії – Спостережна місія ОБСЄ, що працювала від 1992 р. і Місія ООН зі спостереження в Грузії (МООНСГ), що працювала від 1993 р. Мандат МООНСГ передбачав спостереження за дотриманням угод між Грузією та абхазькою стороною. Мандат ОБСЄ передбачав допомогу у врегулюванні конфлікту, демократизації та захисті прав людини. Результати діяльності обох здебільшого обмежувалися ситуативною гуманітарною допомогою населенню.

Після російсько-грузинської війни Женевський формат урегулювання конфлікту трансформувався у переговори зі стабільності та безпеки на Кавказі за участю Грузії, Росії, Абхазії, Південної Осетії, ООН, ЄС, ОБСЄ та США. На сьогодні проведено десятки зустрічей (понад 40). Жодних результатів вони не принесли. Використання всіх ресурсів (проведення політичних консультацій, направлення у зони конфліктів місій спостерігачів тощо), як і у випадку Придністровського конфлікту, не призвело до його розв'язання.

Ще у 2006 р. Абхазія і Південна Осетія визнали незалежність одне одного; їхня незалежність також була визнана такими само невизнаними Придністровською Молдавською Республікою і Нагірно-Карабаською Республікою (Арцах). Після російсько-грузинської війни 2008 р. незалежність обох самопроголошених

республік визнана Росією. Крім того, Абхазію відтоді визнали Нікарагуа, Венесуела, Науру та Сирія, Південну Осетію – Сирія.

Нині у Грузії залишається Місія спостерігачів ЄС (від 2008 р.), що патрулює території, прилеглі до адміністративних кордонів із Абхазією та Південною Осетією. Її мандат поширюється на всю територію Грузії, однак доступу на непідконтрольні Тбілісі території її представники не мають, а їхня присутність не перешкоджає провокаційним діям сепаратистів із перетину адміністративної межі вглиб Грузії, викраданням та вбивствам громадян Грузії.

Отже, і висловлення підтримки, і резолютивні та договірні документи з цього приводу не мають практичних наслідків на тлі визнання головної «вимоги регіонів» – повної незалежності або щонайменше особливого статусу, прийнятного для Європи і практично не прийнятного для країни, постраждалої від інспірованого сепаратизму. Не прийнятного не через заперечення нею європейських цінностей, а через те, що його прийняття означатиме не відновлення суверенітету, а його істотне обмеження й підконтрольність зовнішнім аж ніяк не дружнім, не європейським силам. Усі висловлення занепокоєння, визнання суверенітету та територіальної цілісності, численні вимоги виведення військ тощо, попри їхню очевидну безрезультатність, не спонукали міжнародні структури з Європейським Союзом включно до застосування операцій з підтримання миру. Й не лише тому, що Росія є економічно привабливим партнером і небезпечним ворогом, а й тому, що задоволення вимог регіонів є систематичною практикою Євросоюзу загалом і його країн-членів – практикою, заснованою на європейських цінностях і підкріпленою численними документами ЄС. Хоча згідно з тими само нормативними документами ЄС, здійснення миротворчих місій із запобігання конфліктів і відновлення миру, з-поміж іншого й військових місій з урегулювання криз поза ЄС, перед-

бачені Маастрихтським договором (у Лісабонській редакції), зокрема п. 1 ст. 42, ст. 43.

Прийняття та виконання країною вимог «досягнутого компромісу» у ситуації інспірованого сепаратизму та його зовнішньої збройної підтримки конфлікт не розв'язує. Конституцією Молдови 1994 р. гарантовано можливість надання населенням пунктам Придніпров'я «особливих форм та умов автономії відповідно до особливого статусу» . У квітні того таки року президент Молдови та керівник так званої ПМР в аналогічному статусі підписали спільну Заяву про визначення державно-правового статусу Придністров'я. Коли після провалу «Плану Козака» 2003 р. переговори з урегулювання конфлікту припинилися й 2005 р. знову відновилися у форматі «5+2», Молдова запропонувала Придністров'ю широку автономію і єдиною вимогою з її боку була демілітаризація та демократизація регіону. Однак регіон за диригування з Москви і тоді, і сьогодні вимагає протилежного: спочатку врегулювання відносин, а потім – демілітаризація. Така само «схема врегулювання» пропонувалася у Мінських угодах і для українського Донбасу: спочатку – автономія й вибори, а потім – відновлення зовнішніх кордонів України.

Відтоді у відносинах між Молдовою та невизнаною республікою сталися численні зміни: відновлено телефонний зв'язок і залізничне сполучення між Кишиневом і Тирасполем, Кишинів почав визнавати дипломи Придністровського державного університету, молдовські фермери знову працюють на спірних землях під Дубоссарами, на Придністров'я поширилася зона вільної торгівлі з ЄС, тому що ПМР стала частиною молдовської угоди про асоціацію та вільну торгівлю з Євросоюзом. Однак суверенітет держави не відновлено. Російські війська перебувають на території Молдови без її дозволу і є щомиттєвою загрозою самому існуванню цієї суверенної країни. У серпні 2018 р. у Придністров'ї пройшли несанкціоновані масштабні військові навчання

дислокованої там російської 14-ї армії. ОБСЄ не допустили до виконання своїх моніторингових функцій. Оскільки цей факт практично залишився без уваги європейських та міжнародних безпекових структур, навчання поволі перетворюються на регулярні – наступні було показово проведено і в березні, і в серпні 2019 р.

Водночас активізувалася на міжнародній арені й сама невизнана ПМР: у січні 2019 р. у Москві відкрито її представництво; в той самий час у ході обговорення питання придністровського врегулювання на майданчику ПАРЕ туди вперше від моменту виникнення конфлікту запрошено представників Тирасполя. На тому таки заході невизнана ПМР запропонувала надати їй статус спостерігача у ПАРЕ, щоб безпосередньо висловлювати там свою позицію з питань, пов'язаних із врегулюванням. Негативної реакції Європи не послідувало. 11 лютого 2019 р. «Міністерство закордонних справ ПМР» оголосило про намір відкрити два офіційні представництва – у Києві та Брюсселі. Київ відмовив. Брюссель промовчав.

Аналогічною є ситуація зі згодою на автономію регіонів та виведенням з них російських військ і в Грузії. Резолюцією ПАРЕ № 1633 від 2 жовтня 2008 р. Росію закликало вивести свої війська з Грузії, а також дозволити ЄС і спостерігачам ОБСЄ доступ у Південну Осетію та Абхазію. Водночас відповідальність за виникнення військового конфлікту покладено на обидві сторони. 28 січня 2009 р. ПАРЕ створила комітет для подолання наслідків російсько-грузинської війни і забезпечення стабільності в регіоні та наступного дня ухвалила Резолюцію № 164, якою закликала обидві сторони конфлікту співпрацювати з нею. Підтверджуючи свою відданість територіальній цілісності і суверенітету Грузії, ПАРЕ ще раз зажадала від Росії відкликати своє рішення про визнання незалежності цих двох регіонів. Одночасно Асамблея висловила за те, аби у переговорах між Росією та Грузією бра-

ли участь представники «фактичної влади» сепаратистських регіонів. Висловлено також думку про те, що Грузія зі свого боку виконала багато положень резолюції 2008 р., але її наполегливо закликано забезпечити виконання вимог, що залишилися.

20 січня 2011 р. Європарламент затвердив стратегію щодо країн Чорноморського басейну. У документі Абхазія і Південна Осетія нарешті визнані окупованими територіями, на яких систематично порушуються права людини. Надалі й ПАРЄ, і Європарламент ухвалили ще низку документів, які не вирізнялися істотними новаціями. Щоправда після десяти років окупації грузинських територій, лише у світлі російської агресії проти України у червні 2018 р. Європарламент нарешті прийняв резолюцію, якою закликав Росію залишити окуповані території та наголосив, що, продовжуючи окупацію, РФ порушує міжнародне право і принципи. Європарламент також визнав, що «російський наступ 2008 року був першою серйозною відкритою атакою на європейський лад», враховуючи, що пізніше відбулися наступні, зокрема анексія Криму та воєнні дії на Сході України. За рік по тому, 7 липня 2019 р. чергову резолюцію із засудженням дій Росії та закликом звільнити окуповані території Грузії ухвалив із тим самим результатом і Комітет з політичних питань та безпеки ПА ОБСЄ.

Вважаючи Південну Осетію та Абхазію частинами Грузії, Тбілісі, як і Молдова Придністров'ю, пропонує їм широку автономію. За цей час задля розв'язання конфлікту міжнародними структурами та конкретними політичними особами було запропоновано кілька можливих варіантів. Щодо Абхазії: 2001 р. – план спецпредставника Генсека ООН Д. Бодена, базований на принципах повернення всіх біженців та створення спільної держави з Грузією на правах федеративного складника єдиної держави у кордонах 1991 р.; план міністра закордонних справ ФРН Ф. В. Штайнмаєра, представлений напередодні війни – у липні

2008 р., що передбачав три етапи, на першому з яких планувалося підписання угоди про незастосування сили і повернення до регіону грузинських біженців та відновлення довіри між сторонами конфлікту, на другому – проведення економічної реабілітації регіону за допомогою ЄС, на третьому – визначення статусу Абхазії. План не передбачав заміни російських миротворців міжнародним контингентом, у ньому також не згадувався й принцип територіальної цілісності Грузії: Абхазія розглядалася як окрема сторона конфлікту. Обидва плани, назагал, хоч і з застереженнями, все ж визнані Грузією прийнятними. Щодо Південної Осетії план урегулювання 2005 р. був запропонований Європарламентові М. Саакашвілі та підтриманий США. Він передбачав широку автономію регіону та припинення бойових дій. Жоден із планів не був бодай почасти прийнятий «бунтівними» регіонами.

Нагірно-Карабаський конфлікт виник у 1988 р. між Вірменією та Азербайджаном через територіальні претензії й одразу набув збройної форми. Активна фаза тривала до 1994 р. Нагірний Карабах і сім прилеглих до нього районів (що становить 20% території Азербайджану) стали підконтрольними збройним силам Вірменії. ОБСЄ та країни ЄС долучилася до врегулювання цього конфлікту в березні 1992 р., коли Рада міністрів закордонних справ ОБСЄ прийняла рішення зібратись у Мінську з метою проведення форуму для обговорення питання щодо мирного врегулювання конфлікту між Вірменією та Азербайджаном. Однак через ескалацію конфлікту 1992 р. захід не відбувся. У цьому зв'язку Мінська конференція автоматично трансформувалась у Мінську групу (МГ ОБСЄ). Перша зустріч групи 14 лютого 1992 р., на порядку денному якої було досягнення домовленості про повне припинення вогню, була безрезультатною – її не прийняв Азербайджан. За основу вирішення вірмено-азербайджанського протистояння ОБСЄ обрала два базових принципи: захист територіальної цілісності Азербайджану і прийняття Нагірним Кара-

бахом статусу автономії у складі Республіки Азербайджан. Безрезультатно закінчувалися й наступні зустрічі – у червні 1992 р. у Римі та в листопаді 1993 р. у Відні, пропозиції яких відхилялися обома сторонами конфлікту. За такої ситуації Росії вдалося перехопити ініціативу й 12 травня 1994 р. у м. Бішкек РФ в односторонньому порядку досягнула домовленості про припинення вогню між сторонами конфлікту та керівництвом Нагірного Карабаху, відомої як «Бішкекський протокол». У грудні 1994 р. на Будапештському саміті ОБСЄ започатковано формування багатонаціональних миротворчих сил для відправлення їх у регіон Нагірного Карабаху.

У вересні 1997 р. МГ ОБСЄ пропонує новий план із мирного врегулювання, згідно з яким Нагірний Карабах є державним і територіальним утворенням у складі Азербайджану. Ця пропозиція не була прийнята Вірменією. У листопаді 1998 р. пропозиції МГ ОБСЄ полягають у створенні спільної держави – по суті у наданні Нагірному Карабаху статусу частини федеральної держави Азербайджанська Республіка. Вірменія таку пропозицію прийняла, Азербайджан – відмовився. У 2006 р. нова пропозиція МГ ОБСЄ полягає у проведенні референдуму для визначення статусу Нагірного Карабаху і виведенні вірменських військ із суміжних з Нагірним Карабахом територій. Азербайджан погодився за умови, що референдум буде проведено через 15 або 20 років. А отже діяльність МГ ОБСЄ та всі її пропозиції жодних практичних наслідків у врегулюванні конфлікту не мали. Ухвалені Радою безпеки ООН чотири резолюції щодо звільнення окупованого Нагірного Карабаху і прилеглих до нього територій Вірменією не виконувалися.

Нагірно-Карабаський конфлікт є єдиним випадком на пострадянському просторі, коли організація дозволила направити до зони конфлікту багатонаціональні сили (країн-членів ОБСЄ та СНД) з підтримання миру. Їхня діяльність також відчутних

успіхів у розв'язанні конфлікту не принесла. Жодного разу ЄС навіть не поставив на обговорення питання про можливість застосування ст. 43 Маастрихтського договору і створення місії бойових підрозділів із урегулювання криз та відновлення миру – а також прав людини як головної європейської цінності – в «третьій країні». Водночас варто акцентувати й те, що жодного разу для врегулювання конфліктів у країнах пострадянського простору не застосовувалися процедури направлення й миротворчої місії ООН, на заваді чому безперечно стоїть право вето РФ у цій організації.

Україна. Спеціальна моніторингова місія (СММ) ОБСЄ в Україні почала свою роботу 21 березня 2014 р. на підставі запиту від уряду України до ОБСЄ і консенсусного рішення всіх 57 країн-учасниць організації. Відтоді мандат СММ постійно продовжується. Упродовж усього часу тривалості конфлікту на окупованій території – частині Донецької та Луганської областей України – діяльність СММ ОБСЄ є істотно обмеженою. 17 квітня 2014 р. у Женеві представниками США, Росії, ЄС і України було підписано першу угоду щодо врегулювання конфлікту в Україні, яка передбачала роззброєння незаконних збройних формувань, звільнення захоплених адміністративних будівель і амністію всіх учасників протестних акцій. 6 червня 2014 р. у Нормандії (Франція) відбулася низка зустрічей з участю лідерів Росії, Франції, Німеччини та України, після чого за цим міжнародним форматом закріпилася назва «нормандський». 8 червня 2014 р. у Києві відбулося перше засідання Тристоронньої контактної групи (ТКГ) ОБСЄ з участю тодішніх Президента України П. Порошенка, посла України у Німеччині П. Клімкіна, посла Росії в Україні М. Зурабова та призначеної у той день спецпредставника голови ОБСЄ у контактній групі по Україні Хайді Тальявіні, яка раніше очолювала комісію з розслідування причин збройного конфлікту у Південній Осетії.

Введення регулярних російських військ на територію України у серпні 2014 р. примусило Україну до підписання Мінських домовленостей 5 вересня 2014 р. та комплексу заходів щодо виконання Мінських угод 12 лютого 2015 р., які передбачали сценарій, застосовуваний раніше в подібних конфліктах – надання особливого статусу сепаратистським регіонам до того, як буде відновлено контроль України над державним кордоном, а отже – до відновлення її суверенітету на всій території держави. Такий сценарій, підтриманий європейськими членами нормандської четвірки – Німеччиною та Францією, а також рештою лідерів країн-членів ЄС, як засвідчив досвід інших конфліктів, веде до їхнього заморожування і збереження контролю Росії над окупованими територіями. Резолюцією Ради Безпеки ООН № 2202 від 17 лютого 2015 р. було схвалено Комплекс заходів та «Декларацію Президента Російської Федерації, Президента України, Президента Французької Республіки та Канцлера Федеративної Республіки Німеччина на підтримку Комплексу заходів щодо виконання Мінських угод, прийняті 12 лютого 2015 року».

Російська агресія на Сході України та анексія нею Криму стали для всієї світової спільноти випробуванням відданості принципам міжнародного права. Позиції міжнародних організацій з цих питань відображено у низці документів – рішеннях, резолюціях, деклараціях та конкретних кроках, здійснюваних із метою розв'язання проблем, які виникли внаслідок агресії Росії. У рішеннях Комітету міністрів Ради Європи (КМРЕ), Резолюціях ПАРЄ, документах Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи (КМРВ РЕ) чітко підтримано територіальну цілісність, суверенітет і незалежність України, проведення референдуму в АР Крим і Севастополі було визнано незаконним та закликано Росію вивести війська з території України й припинити будь-яке військове втручання. Усі документи європейських інституцій, ухвалені з приводу російської агресії в Україні, на відміну від до-

кументів, ухвалених щодо інших конфліктів на пострадянському просторі, вирізняються термінологічною однозначністю (агресія названа агресією без застосування дипломатичних евфемізмів тощо). Крім того, ситуація в Україні призвела й до перегляду оцінок інших, уже заморожених конфліктів.

Дію санкцій, накладених у квітні 2014 р. на державу-агресора до 2015 р., подовжили наступні Резолюції ПАРЄ з цієї проблеми. Востаннє однозначна й фактично безкомпромісна підтримка України з боку європейських структур була продемонстрована 27 листопада 2018 р. на засіданні КМРЕ, де було обговорено російську агресію щодо українських військових у Керченській протоці. Участь в обговоренні взяла безпрецедентно велика кількість делегацій і жодна з них не підтримала позицію Росії. Та вже за сім місяців ситуація змінилася. 25 червня 2019 р. ПАРЄ ухвалила резолюцію про принципову зміну санкційного механізму, за яким Росія безперешкодно повернулася до роботи в ПАРЄ без обмеження права голосу.

Такі зміни виглядають симптоматично, особливо у світлі загальної активізації невизнаних республік у зовнішній політиці. Прикметною є й активізація ними закордонних візитів («міністра зовнішніх справ» Абхазії у Нікарагуа у липні 2019 р., Італію, Сирію – у 2017 р.), низки зустрічей керівників та міністрів зовнішньополітичних відомств невизнаних держав із представниками ЄС та ООН, делегаціями та послами європейських країн упродовж 2019 р. (Швеції, Великої Британії, Чехії, Нідерландів, Австрії, Угорщини, Німеччини, Франції, Італії, Румунії, Литви, Ірландії, Польщі, США та ін.), взаємне визнання та укладання договорів про співробітництво між невизнаними утвореннями (між Арцахом – Нагірним Карабахом та Країною Басків від 12 вересня 2014 р., Південною Осетією та ЛНР від 19 грудня 2018 р., нею ж і ДНР від 30 травня 2017 р.), з окремими іншими країнами, відкриття представництв та консульств, щоправда в статусі

громадських організацій, які, проте, позиціонують себе на сайтах «урядів» як власне представництва: Арцах має свої офіційні представництва у Вірменії та РФ, «громадські» – у США, Канаді, Франції, Німеччині, Австралії; Абхазія – у Росії (офіційне), Венесуелі, Китаї, Великій Британії, Болгарії, Німеччині, Туреччині, Сирії, Греції, Австрії, Йорданії, Ізраїлі; ПМР – у Росії, Південній Осетії, Абхазії – всі громадські; ДНР – у РФ (у Москві, Санкт-Петербурзі і Ростові-на-Дону), Італії (у Турині та Вероні), Греції, Чехії, Франції, Фінляндії. Цікаво, що незаконні утворення на території України – ЛНР та ДНР – не мають власних представництв одна в одній і не укладали між собою договорів про визнання.

Така активність свідчить, що, по-перше, незаконні квазідержавні утворення на територіях держав пострадянського простору, виниклі за участі Росії й підтримувані нею у різний спосіб, на сьогодні створили особливий «паралельний світ», що існує і певним чином розвивається поруч із реальним. Цей світ – своєрідна «буферна зона» РФ та її «знаряддя» із розхитування сучасного світового устрою, привчання європейської спільноти до системної дискредитації загальновизнаних принципів міжнародного співжиття. По-друге, цей світ спільно та окремі його складники одноосібно останніми роками почали реалізовувати стратегію поступової легалізації нелегітимного статусу «явочним порядком». Водночас, така стратегія, хоч і приносить свої плоди, однак не матиме успіху у сенсі досягнення мети, яку переслідують штучні квазідержави: ані Євросоюз загалом, ані його країни-члени, ані міжнародні безпекові структури де-юре не можуть визнати і не визнаватимуть їх як «нові суверенні держави». Адже їхній сателітний характер очевидний навіть для їхніх прибічників. Однак, у згоді із засадничими європейськими цінностями та спираючись на стійку тенденцію регіоналізації Європи, забезпечену потужною низкою відповідних нормативних актів, вбачатиметься і надалі найефективнішим і найприйнятнішим

способом розв'язання проблем «пошук компромісу» – надання квазідержавам автономного чи федеративного статусу у складі постраждалих держав. Як доводить досвід, такий пропонуванй шлях на практиці невідворотно веде до заморожування конфліктів на невизначений час. Водночас існування незаконних утворень навіть у замороженому стані з правового погляду становить перешкоди для вступу постраждалих від сепаратизму країн до Європейського Союзу та НАТО й проблематизує його.

2.5. Сутність, особливості та основні етапи євразійської інтеграції

Переважає більшість науковців називає однією із закономірностей міжнародних відносин другої половини ХХ – початку ХХІ ст. динамічний розвиток міжнародної інтеграції у різних регіонах світу. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі мають свої особливості, найважливішою з яких слід вважати різновекторність. Деякі країни визначили ключовим пріоритетом зовнішньої політики курс на європейську інтеграцію та вступ до НАТО. Туркменістан послідовно сповідує політику нейтралітету. Декілька пострадянських країн тією чи тією мірою задіяні у процесах євразійської інтеграції, головним ідеологом і провідною рушійною силою якої виступає Російська Федерація.

Просування вперед проекту євразійської інтеграції багато в чому залежить від Росії, від її політичного та соціально-економічного розвитку. Будь-яка інтеграція зазвичай відбувається за двома алгоритмами: або за згодою всіх потенційних учасників об'єднання, як у випадку з ЄС, або ж шляхом насаджування інтеграційної моделі з боку сильнішого суб'єкта, який є потенційним ядром інтеграційних процесів, як у випадку з РФ. Росія послідовно намагається реінтегрувати пострадянський простір, ініціюю-

чи різноманітні інтеграційні проекти й позиціонуючи себе в ролі безальтернативного центру євразійської інтеграції.

Певною мірою, початком євразійської інтеграції можна вважати створення 1991 р. на уламках СРСР Співдружності Незалежних Держав. З перших кроків існування цієї організації в її межах здійснювалися спроби активізації інтеграційних процесів на пострадянському просторі, які здебільшого ініціювалися РФ. Однак уже наприкінці 1994 р. стало зрозуміло, що на реальну економічну інтеграцію в рамках усього СНД годі сподіватися. З одного боку, давалася взнаки слабкість Російської Федерації як головного рушія інтеграційних процесів на пострадянському просторі, з іншого на перешкоді ставали системна криза, що охопила всі країни СНД, і розпад рубльової зони. Стримувальну антиінтеграційну роль зіграли неготовність більшості нових незалежних країн втрачати бодай частину щойно здобутого суверенітету та різноспрямованість їхніх геополітичних пріоритетів.

Відтак, ідея євразійської інтеграції продовжила існування поза рамками СНД. Одним із її послідовних прихильників був перший президент Казахстану Н. Назарбаєв. 1994 р., виступаючи у Московському державному університеті, він висунув ініціативу тіснішої економічної співпраці на пострадянському просторі. У тому таки році було розроблено перший інтеграційний проект «Про формування Євразійського Союзу Держав». Йшлося про інтеграцію країн пострадянського простору на взаємовигідній економічній основі поза рамками СНД.

Першим реальним кроком на шляху євразійської інтеграції стало підписання 1995 р. «Угоди про Митний союз» між Росією та Білоруссю, до якої приєднався Казахстан. У 1996 р. було підписано «Договір про поглиблення інтеграції в економічній та гуманітарній сферах» за участі Росії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану та Таджикистану. 1999 р. ці ж п'ять країн уклали «До-

говір про Митний союз та Єдиний економічний простір», який визначив цілі, принципи, механізм функціонування Митного союзу, етапи його формування. Утім, реальні інтеграційні процеси у цих форматах у 1990-х рр. так і не розпочалися.

2000 р. Митний союз, започаткований у 1995 р., трансформувався в Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС). Договір про заснування ЄврАзЕС підписали ті самі ж п'ять країн. У 2006 р. до них приєднався шостий учасник – Узбекистан. Утворення ЄврАзЕС обґрунтовувалося близькістю культур, спільністю історичних доль, тривалими добросусідськими відносинами, єдиним географічним простором, схожістю геополітичних інтересів учасників. Проте цього виявилось замало: значних успіхів новостворений союз не продемонстрував.

Тим часом Москва не полишала намірів стимулювати інтеграцію на пострадянському просторі. Процес прискорився після обрання 2000 р. президентом РФ В. Путіна, виявившись зокрема у намірі створити Єдиний економічний простір. Одним із його учасників, за задумом ініціаторів, мала стати й Україна. Новий інтеграційний проект було започатковано 23 лютого 2003 р. у Москві, коли президенти України, Білорусі, Росії та Казахстану домовилися підготувати до вересня 2003 р. угоду про формування ЄЄП.

Проте від самого початку процесу сторони мали різне стратегічне бачення майбутнього об'єднання. Якщо для України, яка тоді вже проголосила пріоритетом зовнішньої політики європейську інтеграцію, найважливішим елементом ЄЄП було запровадження зони вільної торгівлі без вилучень і обмежень, то Російська Федерація ставила за мету досягнення повної економічної інтеграції аж до запровадження єдиної валюти. Зрештою, після вступу України до Світової організації торгівлі у травні 2008 р., тема Єдиного економічного простору в публічному просторі України втратила актуальність.

Після фактичної відмови Києва брати участь в інтеграційних проектах під орудою Москви ці процеси на пострадянському просторі продовжувалися без України. 6 жовтня 2007 р. було підписано Договір про створення єдиної митної території та формування Митного союзу між Росією, Білоруссю та Казахстаном і Договір про Комісію Митного союзу. Порядок формування Комісії та її повноваження вже мали наднаціональний характер. Згодом було підписано ще кілька міжнародних договорів, що сформували міжнародно-правові підвалини Митного союзу.

Наступною формою інтеграції учасників Митного союзу стало формування Єдиного економічного простору. До спільної митної території додавалися: вільний рух капіталів, послуг та робочої сили, узгоджена макроекономічна політика, гармонізація та уніфікація національних законодавств. У грудні 2010 р. було підписано одразу сімнадцять базових міжнародних договорів, що створили основу для початку функціонування Єдиного економічного простору. Пакет документів набув чинності з 1 січня 2012 р. У правовому сенсі це означало початок переходу від традиційного міждержавного співробітництва до формування наднаціонального об'єднання, якому держави-члени передають частину свого суверенітету.

18 листопада 2011 р. президенти країн-учасниць Митного союзу та Єдиного економічного простору підписали Договір про Євразійську економічну комісію, створену як єдиний постійний регулятивний орган із наднаціональними повноваженнями. Того самого дня було підписано Декларацію про євразійську економічну інтеграцію, що ставила за мету завершення до 1 січня 2015 р. кодифікації міжнародних договорів, які утворювали нормативно-правову базу Митного союзу та Єдиного економічного простору. На цій основі планувалось утворити Євразійський економічний союз (ЕАЕС).

Утім, практична реалізація інтеграційних прагнень зіштовхнулася з серйозними проблемами та суперечностями між учасниками процесу. Казахстан та Білорусь у поглибленні інтеграційних процесів керувалися суто економічною логікою й мотивами, сподіваючись на зростання товарообігу між країнами, розширення ринків збуту, збільшення виробництва продукції. Казахстан, окрім іншого, розраховував транспортувати свою експортну продукцію через територію Росії за внутрішніми російськими тарифами, а Білорусь прагнула отримувати російські енергоносії без сплати мит.

Для Росії, крім суто економічних питань, важливе значення мали геополітичні й гео економічні інтереси, зокрема прагнення взяти під свій контроль ключові економічні активи в пострадянських країнах та залучення до об'єднання слабких та неготових до інтеграції країн – Вірменії, Киргизстану, Таджикистану. Москва нав'язувала вигідні лише їй рішення та цілковито контролювала наднаціональні структури: митний кодекс у межах Митного союзу на 92% копіював російський митний кодекс, 84% працівників Євразійської економічної комісії були громадянами Російської Федерації.

Незважаючи на труднощі й проблеми, після тривалих переговорів Росія, Казахстан та Білорусь 29 травня 2014 р. підписали Договір про Євразійський економічний союз. Юридично ЄАЕС за участі Білорусі, Казахстану та Російської Федерації розпочав своє функціонування 1 січня 2015 р. Від 2 січня 2015 р. до союзу приєдналася Вірменія, від 12 серпня 2015 р. – Киргизстан.

ЄАЕС стратегічно запланований як перший етап формування Євразійського союзу (ЄАС). Саме ЄАС має стати багатфункціональною (в ідеалі – універсальною) організацією – наднаціональним, побудованим на формально рівноправних засадах об'єднанням пострадянських країн. Відповідно до планів Кремля, ЄАС має бути створений до 2025 р. До його складу, крім наяв-

них учасників, мають бути залучені інші країни пострадянського простору, зокрема Таджикистан, Узбекистан, Молдова, Україна. Враховуючи небажання більшості пострадянських країн повертатися під контроль РФ на шкоду власним національним інтересам, російське керівництво здійснює комплексну програму примусового залучення зазначених країн до процесів євразійської інтеграції.

Оцінюючи п'ятирічний період діяльності ЄАЕС, важко побачити позитивну динаміку в розвитку об'єднання. Навіть експерти Російської ради з міжнародних справ зауважують наявність багатьох суперечностей всередині ЄАЕС та зазначають, що швидкі результати інтеграції вже вичерпано, а кожне нове досягнення буде вимагати значних зусиль у міждержавній кооперації. При цьому найважливішим невирішеним завданням Росії щодо пострадянського простору залишається створення моделі соціально-економічного та політичного розвитку, привабливої для сусідів РФ і спроможної стримувати їхні прагнення інтегруватися в інші геоекономічні або геополітичні конструкції.

Недивно, що Москва намагається штучно підвищувати популярність та міжнародний авторитет ЄАЕС. Як велике досягнення подається факт підписання угод про вільну торгівлю між ЄАЕС та В'єтнамом, Іраном, Сінгапуром, Сербією. В інформаційному просторі постійно поширюються ідеї про оптимістичні перспективи співпраці ЄАЕС із Китаєм, Туреччиною, Індією, Індонезією, Таїландом, Камбоджею, Сирією, країнами АСЕАН тощо. Водночас нинішні учасники об'єднання, зокрема Білорусь та Казахстан, періодично висловлюють невдоволення економічною політикою РФ через те, що білоруським та казахським товарам дедалі важче конкурувати з дешевшою російською продукцією. Євразійська економічна комісія ледве встигає вирішувати конфліктні ситуації, що виникають одна за одною. Стримують євразійську інтеграцію і санкції Заходу проти Росії та російські

економічні контрзаходи у відповідь, які Москва запроваджує без консультацій із країнами-партнерами по ЄАЕС.

Координація монетарної політики здійснюється на низькому рівні. Тільки у двосторонній торгівлі з Росією переважає використання російського рубля, у решті випадків країни торгують з використанням американської валюти. І найголовніша проблема – відсутність спільних цінностей, які могли б слугувати основою для об'єднання. ЄАЕС тримається на військовій силі або на російських грошах чи енергоресурсах.

Складність, суперечливість, заплутаність, які присутні в євразійській інтеграції, нагромадження великої кількості різноманітних угод та інших правових документів, існування багатьох міжнародних організацій, які мають уособлювати інтеграційні процеси, зумовили різні підходи до періодизації інтеграційних процесів на пострадянському просторі. На нашу думку, в історії євразійської інтеграції доцільно виокремити наступні етапи:

1. 1995–2006 рр. Період зближення політичних позицій, пошук узгоджених моделей інтеграції, початок формування правової бази, а також створення ЄврАзЕС – міжнародної організації, що ставила за мету сприяння інтеграційним процесам, проте не володіла наднаціональними повноваженнями.

2. 2007–2009 рр. Передінтеграційний період, під час якого було прийнято рішення про створення єдиної митної території, визначено терміни її формування, удосконалювалась договірно-правова база Митного союзу і створено Комісію Митного союзу – перший орган із наднаціональними повноваженнями.

3. 2010–2011 рр. Початок функціонування Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану, формування єдиної митної території, початок практичної діяльності органу з наднаціональними повноваженнями – Комісії Митного союзу.

4. 2012–2014 рр. Період, коли учасники Митного союзу сформували Єдиний економічний простір і розпочала свою діяль-

ність Євразійська економічна комісія як орган наднаціонального регулювання.

5. Від 1 січня 2015 р. до сьогодні. Початок функціонування Євразійського економічного союзу як повноцінної міжнародної наднаціональної організації.

Євразійська інтеграція в процесі свого розвитку виявляє деякі особливості, притаманні не всім інтеграційним проектам, а саме їй. Перша з них полягає в тому, що створення ЄАЕС є пріоритетом зовнішньої політики РФ. Це об'єднання необхідне Росії для подальшого закріплення впливу на пострадянському просторі в умовах жорсткої геополітичної, гео економічної, безпечної й навіть цивілізаційної конкуренції зі США, ЄС, Китаєм, яку Росія фактично має мало реальних шансів витримати.

При цьому, необхідно враховувати, що, демонструючи амбіції стати окремим центром сили в системі міжнародних відносин, Росія перебуває фактично в міжнародній ізоляції та має низькі показники соціально-економічного й технологічного розвитку. Серйозною перешкодою для просування російських інтеграційних проєктів стала маргіналізація Росії після приєднання Криму, вторгнення до України та погіршення відносин із Заходом. Тому й не дивно, що, хоча за формою організації інтеграційних процесів ЄАЕС намагається копіювати ЄС, за змістом євразійська інтеграція нагадує скоріше Раду економічної взаємодопомоги, яка в роки «холодної війни» об'єднувала соціалістичні країни.

Слід відзначити відсталість, слабкість, сировинний характер та структурні відмінності економік, нерівномірність соціально-економічного розвитку, асиметричність економічного потенціалу та масштабу країн, які входять до ЄАЕС, різний рівень державного регулювання та соціального патерналізму. За деякими оцінками на долю РФ припадає близько 87% ВВП та 83% населення ЄАЕС. Для порівняння – економіка Німеччини складає 15,8% ВВП та лише 6% населення ЄС.

ЄАЕС є забюрократизованою інституцією, яка вимагає від учасників довготермінового погодження позицій з будь-якого питання. Його конкурентоспроможність обмежена низьким ступенем диверсифікації економік країн-членів, а також незначною часткою внутрішнього товарообігу. Так, за даними Євразійської економічної комісії, за час існування об'єднання внутрішній товарообіг фактично не зріс і становить близько 13%.

За умов, коли політична компонента ЄАЕС превалює над економічною, Росія має досить як економічних, так і політичних важелів впливу для тотального контролю над організацією. Кремль мало зважає на інтереси інших учасників. Підтвердженням цього є той факт, що Росія не враховувала інтереси членів ЄАЕС, коли від 2014 р. неодноразово в односторонньому порядку запроваджувала санкції проти України, ЄС, США та інших країн, зупинила з 1 січня 2016 р. транзит українських товарів до країн Центральної Азії, не кажучи вже про анексію Криму та інші зовнішньополітичні авантюри Кремля. Інші учасники ЄАЕС мають значну залежність від РФ у багатьох сферах.

Так, умовами існування збиткової білоруської економіки та утримання соціальної сфери є російські дотації, адже найбільшими джерелами поповнення бюджету Білорусі є переробка російської нафти й продаж за кордон нафтопродуктів.

Казахстан зацікавлений у забезпеченні надійного транзиту через російську територію енергоносіїв та іншої експортної продукції. Крім цього, Казахстан через участь в ЄАЕС намагається балансувати між Росією та Китаєм, вплив якого у центральноазійському регіоні дедалі посилюється.

Для Вірменії Росія є гарантом суверенітету та була фактично єдиним союзником у врегулюванні нагірно-карабаського конфлікту з Азербайджаном. Ключові сектори вірменської економіки перебувають під контролем або у власності російського бізнесу. На Росію припадає 96,5% торгівлі Вірменії з країнами ЄАЕС.

Залежність від Москви змусила Єреван восени 2013 р. відмовитися від підписання Угоди про асоціацію з ЄС та вступити до ЄАЕС. Під час підготовки до цього кроку керівництво Вірменії акцентувало увагу не так на вигодах від членства в євразійському проєкті, як на негативних наслідках (зокрема й військово-політичних), яких могла б зазнати держава у разі відмови від приєднання до цього об'єднання.

Найбідніший учасник ЄАЕС – Киргизстан – через участь в об'єднанні розраховує отримувати від РФ фінансово-економічну допомогу та намагається захиститися від економічного тиску з боку Китаю.

Слід зазначити, що на сучасному етапі процеси євразійської інтеграції вступають у пряму суперечність із ініціативою Китайської Народної Республіки «Один пояс, один шлях» (ОПОШ), зокрема щодо впливу на регіон Центральної Азії. Існують великі сумніви щодо можливості повноцінного узгодження ЄАЕС із китайською ініціативою ОПОШ. Ці проєкти радше конкуруватимуть між собою. При цьому можна впевнено констатувати, що можливості РФ виглядають досить обмеженими порівняно з пропонованими Пекіном перспективами.

На відміну від Росії, яка намагається залучити країни Центральної Азії до власних інтеграційних процесів в економічній та військово-політичній сферах, Китай робить ставку на двосторонню економічну співпрацю за широким спектром напрямів. Китай є найважливішим економічним партнером країн Центральної Азії, а також головним імпортером енергоносіїв з регіону.

Європейський досвід доводить, що лише після досягнення певного рівня економічної інтеграції доцільно приступати до об'єднання зусиль у реалізації наступних, більш складних етапів. Натомість у ЄАЕС спостерігаємо форсований темп інтеграції. Водночас навіть перший її етап у вигляді зони вільної торгівлі

так і не реалізовано повною мірою, а вільний ринок нафти й газу планується створити тільки 2025 р.

На відміну від процесів європейської інтеграції, коли кожен етап розвитку мав широкий суспільний резонанс і підтримку громадськості, євразійська інтеграція в розумінні більшості громадян країн-членів є нагромадженням великої кількості угод та документів, які не мають прикладного значення і практичної реалізації з погляду забезпечення стійкого розвитку країн ЄАЕС. Наявність великої кількості правових документів свідчить, з одного боку, про намагання максимально уніфікувати правову базу діяльності структур євразійської інтеграції, з іншого, – про відсутність цілісної концепції та послідовності цього процесу. При цьому, жодна угода так і не стала реальним внеском у формування єдиної торговельної політики та забезпечення конкурентних позицій як усього євразійського блоку, так і окремих його учасників.

На відміну від ЄС, де ініціатива в розвитку інтеграційних процесів початково виходила від ділових кіл, угоди в рамках євразійської інтеграції відображають здебільшого інтереси авторитарних політичних еліт без урахування потреб ринкового середовища. Рішення щодо розвитку євразійських інтеграційних проєктів ухвалюються здебільшого кулуарно, як правило на рівні президентів країн, без широкого суспільного обговорення та залучення інших гілок влади, переговори проводяться у закритому для громадськості режимі. Відсутність реальних демократичних перетворень, нерозвиненість інститутів громадянського суспільства лише посилюють ці перекося. При цьому чітко простежується тенденція, яка полягає у прагненні країн-учасниць повною мірою використовувати вигідні для себе регламенти ЄАЕС і максимально ухилятися від виконання невиконаних для них інтеграційних правил.

Насамкінець слід відзначити, що станом на осінь 2020 р. більша частина учасників ЄАЕС зіткнулася із серйозними внутріш-

німи та зовнішніми кризами. Білорусь і Киргизстан охопили масові довготривалі протести, які були викликані фальсифікацією виборчих процесів. Вірменія опинилася в епіцентрі чергової ескалації конфлікту із Азербайджаном за Нагірний Карабах. Та й у РФ із Казахстаном внутрішньополітична ситуація далека від стабільної і рівень протестного потенціалу в обох найбільших країнах ЄАЕС постійно зростає, актуалізуючи тут перспективи кризових сценаріїв. Така ситуація навряд чи позитивно впливатиме на динаміку євразійських інтеграційних процесів.

Ефективність становлення та розвитку інтеграційних процесів між народами і країнами залежить від багатьох факторів. Найголовнішими серед них є: демократичний суспільний устрій, функціональна ринкова економіка, високий рівень соціально-економічного розвитку, поетапність, зваженість, відповідальність під час реалізації тактики і стратегії об'єднання, добровільність і рівноправність, взаємна вигода і взаємоповага між учасниками об'єднання. Найбільш динамічно інтеграція розвивається на регіональній основі, оскільки цьому сприяють спільні історичні, політичні, економічні, соціальні та культурно-цивілізаційні традиції. Намагання передчасно прискорювати інтеграційні процеси в політичній сфері, як правило, закінчуються провалом.

Євразійська інтеграція під егідою Російської Федерації мало відповідає зазначеним критеріям. Аналіз політики РФ на пострадянському просторі як у межах ЄАЕС, так і щодо інших країн дозволяє зробити висновок про те, що під прикриттям інтеграційної риторики Москва намагається реалізувати послідовну та комплексну стратегію, спрямовану на взяття пострадянського простору під повний контроль. На сьогодні потенціал РФ дозволяє втримувати наявні формати євразійської інтеграції під своїм впливом. Попри міжнародну ізоляцію та санкційний тиск, Росія наразі володіє необхідною військовою силою та економічними

спроможностями для того, щоб налаштовувати учасників ЄАЕС рухатися у фарватері її інтеграційної політики.

Але проблема інтеграційних процесів на євразійському просторі стає дедалі актуальнішою мірою загострення геополітичної конкуренції між США, ЄС, Китаєм і Росією. Формування нового світового порядку впливатиме на долю пострадянських країн, задіяних в інтеграційних об'єднаннях під егідою РФ. З одного боку, маємо довготривалу агресію проти України та Грузії, намагання за будь-яку ціну втримати під власним контролем пострадянський простір, з іншого, – прагнення загорнути у красиву обкладинку власний інтеграційний проєкт, яким є ЄАЕС. Через це майбутнє до кінця так ще і не створеного Євразійського союзу виглядає не надто переконливим, а фінал євразійської інтеграції ризикує виявитися таким самим, як і в її попередниці – соціалістичної інтеграції у вигляді Ради економічної взаємодопомоги та Організації Варшавського договору.

Аналіз процесів євразійської інтеграції чітко підтверджує безальтернативність головного пріоритету зовнішньої політики України – європейської та євроатлантичної інтеграції. Україні недоцільно формалізувати свої відносини із ЄАЕС. Одночасно можна і слід розвивати взаємовигідне двостороннє співробітництво з окремими країнами-членами цієї організації.

РОЗДІЛ III

ЧИННИКИ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КРАЇН БАЛТІЇ

3.1. Трансформаційна стратегія як умова соціально-політичних перетворень

З-поміж республік колишнього СРСР найбільш послідовну та результативну політику трансформації наразі демонструють балтійські держави. Це зумовлено як наявністю досить актуального – майже до середини XX ст. – альтернативного радянському історичного досвіду, так і відносно невеликими розмірами цих країн. Узагалі світова практика свідчить, що маленькі країни мають певні переваги у порівнянні з великими – зокрема, у темпах переходу до іншої «системи координат». Будь-які реформи, зміни у житті й розвитку суспільства тут можуть відбуватися швидше, ніж у більших за розмірами державах. Проте пострадянські шляхи та результати територіально зіставних із країнами Балтії Молдови та Вірменії все ж значно відрізняються від балтійського варіанту.

Реформування державних систем Латвії, Литви та Естонії після набуття (або відновлення) у 1990–1991 рр. незалежності здійснювалося одразу в кількох напрямках. З одного боку, необхідно було змінити внутрішні наративи, трансформувати внутрішньополітичні та соціально-економічні системи, а з іншого – визначити зовнішньополітичні орієнтації та способи включення до глобалізаційного дискурсу. І попри те, що ці процеси не є спільноспрямованими та відбуваються не конче одночасно, у випадку країн Балтії вони виявилися взаємообумовлени-

ми. Реформи відбувалися одразу в усіх важливих сферах життя суспільства – політико-правовій, економіко-соціальній, інтеграційній. Вступ до ЄС та НАТО став ключовим пріоритетом, який підпорядковував собі дії Латвії, Литви та Естонії на міжнародній арені, але також багато в чому визначав і внутрішній політичний процес.

Трансформація політичної системи держав регіону насамперед передбачала вибір форми правління та оптимальної моделі виборчої системи, а також формування на її основі представницької влади з цінностями західної демократії. Тож першочергово країни визначилися з формою правління: Латвія та Естонія стали парламентськими республіками, Литва – президентсько-парламентською республікою. Надалі визначилися зі складом парламентів: латвійський парламент – Сейм (100 членів), естонський парламент – Рійгікогу (101 член) і литовський парламент – Сейм (141 член). Усі однопалатні. Наступним кроком став перехід до пропорційної (Латвія, Естонія) або змішаної виборчої системи (Литва) з дотриманням відповідних міжнародних виборчих стандартів, що свідчило про перехід до багатопартійної системи і становлення демократичного режиму.

Однак у кожній країні були свої особливості.

Так, у Латвії використовується пропорційна система виборів з багатомандатними округами. Вибори, що відбулися 5–6 червня 1993 р. привели до скликання 5-го Сейму (а не 1-го), продовживши таким чином історичний зв'язок з парламентськими органами довоєнної Латвії. Особливі вимоги латвійське законодавство висуває до пасивного виборчого права. Кандидати в депутати повинні відмежуватися від радянського минулого і, якщо вони раніше співпрацювали зі службами безпеки, розвідки або контррозвідки СРСР, Латвійської РСР або іноземної країни або після 13 січня 1991 р. були активними членами КПРС (КП Латвії), міжнародного фронту робітників Латвійської РСР, Об'єднаної ради

робітничих організацій, Організацій ветеранів війни та праці, Вселатвійського комітету порятунку або його регіональних організацій, то відповідно до ст. 5 Закону про вибори до Сейму вони не можуть бути внесені до списків кандидатів. Окрім цього, до них висуваються підвищені вимоги щодо психічного здоров'я. Особливо відзначимо вимогу володіння національною мовою на III (найвищому) рівні. Окрема спеціальна глава Закону найдетальніше регламентує участь у виборах громадян Латвії, які проживають в іншій країні на час виборів.

Естонія відповідно до обраної парламентської моделі врядування також надала перевагу пропорційній системі виборів до парламенту з багатомандатними округами. Кандидати в депутати висуваються виключно партіями або виборцями, а компенсаційні мандати розподіляються між партіями. Однак з часом відбулися певні зміни у виборчому законодавстві Естонії. Спочатку це були кроки в бік розширення обсягів виборчих прав (до 1999 р. в Естонії можна було агітувати навіть у день виборів, нині це заборонено), а потім – у зворотному напрямку: від 1998 р. були позбавлені права голосу засуджені, від 2001 р. відбулося підвищення вікового цензу для активного виборчого права до 21 року. Створення в Естонії національного реєстру виборців та запровадження карток виборців зменшила ймовірність порушень під час виборів. Вирішивши до кінця 90-х рр. XX ст. проблему громадянства, Естонія не ставить володіння мовою перепорою для набуття активного виборчого права. І, безумовно, слід вказати на вирішальну новачку естонського виборчого законодавства – віддалене Інтернет-голосування на виборах до Рійгікогу у 2007 р. стало першим у світі випадком використання мережі Інтернет у загальнодержавному вимірі як способу голосування на парламентських виборах. Однак слід додати, що Інтернет-голосування є додатковим, а не обов'язковим способом голосування, але ним скористалася значна кількість виборців.

У Литві парламентські вибори проводяться за змішаною виборчою системою: 71 член парламенту обирається за мажоритарним принципом абсолютної більшості в одномандатних виборчих округах; 70 членів парламенту обирається в єдиному загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі з голосуванням за закриті списки. Однак у 2000 р. були внесені зміни до Закону про вибори до Сейму, що наблизило виборче законодавство Литви до міжнародних стандартів. Серед основних доповнень – вимога щодо забезпечення прозорості фінансування виборчих кампаній, були встановлені перепони використанню адміністративного ресурсу шляхом заборони передвиборної агітації з використанням службового становища, підвищений статус спостерігачів, заборонено використовувати компромат на учасників виборчих перегонів. Було внесено доповнення щодо проведення агітації по литовському радіо та на телебаченні виключно у формі дискусії, що примусило партії вести дебати або із суперниками по виборчих перегонах, або з ведучими. Закон забороняв Національному радіо та телебаченню проводити передвиборчу агітацію окрім передач, спеціально визначених спільно з Головною виборчою комісією для ведення виборчої агітації, протягом однієї години на радіо і однієї години на телебаченні. Зміни також стосувались осіб, які проходять дійсну військову або альтернативну службу в органах національної безпеки, оборони, поліції й внутрішніх служб та ін., які за 65 днів до виборів не вийшли в запас – вони не мають права ставати парламентарями.

Загалом, можна стверджувати що модернізація виборчих систем країн Балтії відбулася успішно, про що свідчать їхні високі результати в рейтингу Freedom in the World (таб. 1).

Таблиця 1.

Оцінка рівня свободи за останні 10 років

Країна/рік	2008	2009	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
	Оцінка/статус									
Латвія	2,1/F	2,1/F	2,2/F	2,2/F	2,2/F	2,2/F	2,2/F	1,2/F	1,1/F	1,1/F
Литва	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F
Естонія	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F

Рейтинг формується на основі шкали від 1 до 7, де 1-найвищий рівень свободи на основі сукупної оцінки політичних прав і громадянської свободи громадян; F – free.

Ефективність «євротрансформації» балтійських держав визначалася насамперед оформленням їхніх конституційних засад, що стало передумовою швидкої та комплексної перебудови політичних систем.

У Латвії після проголошення незалежності республіки в 1990 р. поновлено чинність норм Конституції 1922 р., яка нормативно формалізувала принципи парламентського республіканського правління, визначила соціальну спрямованість державної внутрішньої політики та встановила орієнтири розвитку політичної системи незалежної Латвійської республіки.

Конституція Естонської республіки прийнята на референдумі 28 червня 1992 р. Частиною конституції є закон про особливості її застосування, прийнятий одночасно з самою Конституцією, а також Закон про доповнення до Конституції Естонської республіки, прийнятий на референдумі у 2003 р. Згідно з положеннями останнього, у разі, якщо будь-які окремі приписи Основного Закону суперечать імперативним нормам Європейсько-

го Союзу, застосовується право Союзу. Тобто ще до вступу в ЄС Естонія задекларувала домінування європейських цінностей та принципів європейського права відносно основних засад національної правової системи. Конституція закріпила парламентську республіку як форму державного правління, нормативно визначила ознаки правової держави.

У Литві Конституція була прийнята на референдумі 25 жовтня 1992 р. За формою Конституція є некодифікованою, оскільки Основний закон містить також Конституційний закон про Литовську державу від 11 лютого 1991 р. та Конституційний акт «Про неприєднання Литовської республіки до пострадянських східних союзів» від 8 липня 1992 р. У преамбулі Конституції зазначено, що правовий фундамент Литовської держави базується на Литовських Статутах (1529, 1566, 1588) – кодексах феодального права Великого князівства Литовського, що відіграли особливу роль в історії європейського права.

Литва, Естонія, Латвія (почасти) здійснили значні перетворення у сфері місцевого самоврядування, орієнтуючись на досвід муніципальних реформ скандинавських країн та Німеччини. Успішне вирішення завдань, що випливали з Європейської Хартії, дозволило країнам Балтії вже до середини 1990-х рр. створити демократичні системи місцевого самоврядування, що мали певні відмінності.

Вагомим чинником для перебудови місцевого самоврядування в усіх трьох країнах були адміністративно-територіальні реформи, викликані неефективністю колишньої системи адміністративно-територіального поділу. Особливо гостро така неефективність відчувалася в Естонії і Латвії. Від кінця 1990-х рр. уряди цих країн почали розробляти плани територіальних реформ, що передбачали аналіз потенціалу муніципалітетів і реалізацію проєктів з їх збільшення. Багато в чому вони ґрунтувалися на досвіді Литви, що здійснила подібну реформу в період з 1991

по 1993 рр., однак при цьому враховувалися недоліки останньої: слабкий зворотний зв'язок із населенням, дуже короткі терміни реалізації (менше трьох років), невиправдано великі розміри нових муніципалітетів. Не в останню чергу завдяки реформі децентралізації уже в 1995 р. Литва, а слідом за нею Латвія та Естонія підвищили рівень демократизації за версією Freedom House, і країни Балтії перетнули рубіж у 3.00, який використовується для позначення «консолідованих демократій».

Економічна основа «євротрансформації» балтійських держав полягала у ліквідації односторонньої залежності економік Латвії, Литви та Естонії від Росії та переорієнтацію їх експорту на Європу, обмеження російського капіталу в національних економіках і продаж членам ЄС стратегічних об'єктів. За десятиліття, яке передувало власне європейській інтеграції, державам Балтії вдалося втілити в життя складні перетворення, які торкнулися економічної та соціальної сфер. За ці швидкі й ефективні зміни, що призвели до значних темпів зростання макроекономічних показників, балтійські країни інколи називали «балтійськими тиграми» (за аналогією зі швидким розвитком економік країн Південно-Східної Азії). Це стало можливим завдяки вагомим дотаціям та інвестиціям від ЄС безпосередньо, а також окремих його членів – Німеччини, Швеції, Фінляндії. За деякими даними, загальний обсяг прямих інвестицій в економіку трьох балтійських республік за період 1992–2004 рр. склав понад 9,5 млрд євро, що не могло не позначитися на їхньому економічному злеті. Однак не останню роль у цьому процесі відіграли й переорієнтації експортного ринку зі Сходу на Захід і розвиток внутрішніх сфер економічної діяльності – послуг, будівництва, промисловості та сільського господарства.

3.2. Європейська інтеграція балтійських держав: здобутки та виклики

Послаблення значення фактору централізованого управління після закінчення «холодної війни» й одночасне підвищення ролі геоекономічних чинників у зв'язку з прискоренням процесів інтернаціоналізації господарських зв'язків зробили країни Балтії значущими учасниками як субрегіональних інтеграційних проєктів у Балтійському регіоні, так і європейських та євроазійських трансконтинентальних економічних проєктів. Саме розташування цих країн на перетині найважливіших торговельних маршрутів поряд із розвинутою системою транспортної інфраструктури визначає інтерес до Латвії, Литви та Естонії з боку провідних світових держав та центрів сили.

Безальтернативна прозахідна орієнтація Латвії, Литви та Естонії дала їм підстави після набуття незалежності чітко і швидко визначитись у своїх головних стратегічних пріоритетах та векторах зовнішньої політики. Взявши на озброєння західноєвропейську соціально-економічну модель розвитку, країни Балтії розглядали інтеграцію в європейські та євроатлантичні структури як єдиний шлях зміцнення національної незалежності, що гарантуватиме національну безпеку і збереження суверенітету, а також забезпечить вирішення складних економічних та соціальних проблем. Одночасно ключову роль при визначенні зовнішньополітичних пріоритетів країн Балтії відіграла «політична міфологія» – образ «давнього ворога – Росії», яка проводить імперську політику щодо сусідніх менших народів та держав, та ідея «повернення до Європи» як відновлення історичної справедливості. Відтак ще до моменту виходу зі складу СРСР серед еліт Литви, Латвії та Естонії сформувався консенсус щодо пріоритетів у зовнішній політиці цих країн – тож незалежно від того,

які партії приходили до влади під час чергових (а іноді й поза-чергових) виборів, курс на євроатлантичну інтеграцію залишався незмінним.

Про своє бажання вступити до Європейського Союзу держави Балтії офіційно заявили ще у 1993 р. В Естонії та інших нових незалежних державах Балтії відзначалася особлива ретельність у виконанні європейських вимог, що базувалися на такій універсальній цінності як верховенство закону, повага до останнього, тобто законслухняність. У європейців це спричиняло довіру. Відповідно, з боку європейських держав, особливо скандинавських і Німеччини, здійснювалася потужна підтримка, надавалася дієва допомога по всіх напрямках. Результатом спільної напруженої роботи (однієї з позитивних рис національного характеру балтійців, а також головних цінностей європейського менталітету – високої культури праці) стало асоційоване членство в ЄС з 1995 р. і повноправне членство в ЄС з 2004 р.

Загалом, процес приєднання Латвії, Литви та Естонії до ЄС досить виразно поділяється три етапи:

- *перший* – 1991–1995 рр. – від моменту встановлення дипломатичних відносин країн Балтії з Європейською Спільнотою до підписання угод про асоціацію, що стали підґрунтям політичного діалогу та економічної співпраці на наступні роки. На цьому етапі розпочався діалог та включення країн Балтії в орбіту економічної політики ЄС;

- на *другому* етапі, починаючи від другої половини 1995 р., відбувся перехід до нового рівня відносин, коли сторони вже чітко визначили цілі та завдання на шляху до інтеграції. У цей період були закладені підвалини процесу набуття державами Балтії повноправного членства в ЄС;

- *третій* етап передвступних переговорів, який тривав до 2004 р., почався для Естонії на два роки раніше, у 1997 р., оскільки ця країна першою з-поміж решти країн регіону наблизилася

до вимог Євросоюзу за рахунок ефективної економічної політики держави та пом'якшення національного законодавства передусім щодо захисту прав національних меншин.

Визнання незалежності держав Балтії під час дезінтеграції Союзу РСР було складним процесом, однак уже у перші тижні незалежності трьом країнам вдалося знайти майбутніх партнерів для співпраці. Одним із перших, хто визнав їхнє місце у міжнародній системі, була Європейська Спільнота, яка зробила це 27 серпня 1991 р. Це ознаменувало початок бурхливого розвитку відносин між ЄС та країнами Балтії: 11 травня 1992 р. було укладено Угоду про торгівлю і співробітництво, що набула чинності в 1993 р.; також у 1992 р. під егідою програми PHARE балтійським країнам була надана фінансова допомога. Надалі вже 18 липня 1994 р. було підписано Угоду про вільну торгівлю, що набула чинності в січні наступного року. 12 червня 1995 р. було укладено Європейську угоду про асоціацію з кожною країною. Розвиток відносин між ЄС та Балтикою було продовжено поданням заявок на членство в ЄС Латвією, Естонією та Литвою – 27 жовтня, 24 листопада та 8 грудня 1995 р. відповідно. Процес переговорів про вступ балтійських держав до ЄС розпочався у 2000 р. і завершився у 2004 р. набуттям членства у НАТО та ЄС.

Хоча конкретні форми, темпи і методи здійснених у країнах Балтії перетворень частково різнилися, але загальний вектор руху був однозначно спрямований на досягнення стандартів, передбачених Маастрихтським договором. Відповідно до цього були збудовані нова законодавча база та економічна система. Водночас найбільш радикальними ринкові перетворення виявилися в Естонії, натомість у Литві зберігалось багато елементів радянської соціалістичної системи. Назагал позиції всіх трьох балтійських держав мало відрізнялися одна від одної, хоча Естонія в плані успішності реформ явно лідирувала.

Після вступу до ЄС і НАТО Латвія, Литва та Естонія постали перед потребою визначення нових стратегічних цілей і обрання нових стратегічних партнерів. Той шлях, який обрали країни, можна назвати «інфраструктурною інтеграцією» в межах самого ЄС внаслідок розширення і поглиблення взаємодії з державами Північної Європи, а також просування демократії на пострадянському просторі, зокрема через активну участь у Європейській політиці сусідства та Східному партнерстві.

Попри занепокоєння багатьох єврокритиків і євроскептиків, балтійські країни на сьогодні зберігають розпочатий на початку 1990-х курс на максимальну євроінтеграцію як головний вектор своєї політики. І тут можна виокремити декілька рівнів. По-перше, Латвія, Литва та Естонія розпочали з найпростішого – вузькорегіонального співробітництва. Від моменту набуття суверенітету вони створили низку форматів регіонального співробітництва. Першим була Балтійська рада, потім – Балтійська асамблея, а з 1994 р. працює Балтійська рада міністрів. У 1993 р. країни домовилися про створення Балтійської зони вільної торгівлі (втратила чинність у 2004 році з дня вступу країн-учасниць у ЄС).

У подібному регіональному співробітництві балтійські держави вбачають перспективи й алгоритм якомога повнішої інтеграції в європейський, а через нього – у глобальний економічний, політичний, інфраструктурний, інформаційний та соціальний простір. Поява в процесі інфраструктурної інтеграції низки неформальних регіональних об'єднань за участі балтійських країн (Балтійські держави і Північні країни – формат NB-6; той самий, але з участю Польщі та Німеччини – NB-6+2; країни Балтії і Німеччина – «3+1» тощо) дозволяє їм систематично проводити консультації з партнерами, узгоджувати свої інтереси на рівні регіональної політики ЄС, забезпечує вільний обмін думками. Тому одним із зовнішньополітичних завдань, що стояли перед

країнами Балтії, було забезпечення своєї участі в цих консультаціях як на рівні керівників урядів та міністрів закордонних справ, так і на рівні експертів.

Ще в 1992 р. було досягнуто згоди про співпрацю Північної ради (в тому числі Північної ради міністрів) і Балтійської асамблеї. Це дозволило вийти на формат проведення періодичних спільних нарад обох організацій і зустрічей президій за участі керівників об'єднаних профільних комітетів, активізувати співробітництво між парламентами та їхніми постійними комісіями. Практичним результатом такої співпраці стало рішення «північних» країн запросити балтійські держави приєднатися до Північного інвестиційного банку з 1 січня 2005 р. На той час республіки Балтії уже приєдналися до реалізації програми «Північний вимір» (активні учасники з 1999 р.), у якій поряд з країнами регіону Балтійського моря – членами ЄС, беруть участь Норвегія та Ісландія. Ця програма є однією з найбільш помітних серед регіональних програм співпраці Євросоюзу. Вона націлена на вирішення питань спрощення процедур перетину кордонів між державами та митного оформлення, охорони довкілля та співробітництва в гуманітарній сфері, зокрема в галузі освіти, науки і туризму. Усі ці напрями є для балтійських країн пріоритетними.

Варто відзначити, що після швидкого зростання економік Латвії, Литви та Естонії, країни зазнали удару світової фінансової кризи 2008 р., оскільки залежність від зарубіжних інвестицій і домінування іноземного капіталу зберігались у цей період на високому рівні. Відтак Балтійські країни дедалі частіше стають конкурентами при вирішенні фінансових питань в Єврокомісії і міжнародних кредитних організаціях.

У результаті кризи скорочення реального ВВП за 2008–2009 рр. в 4–4,5 рази перевищило середньоєвропейський показник. Відповідно знизився і ВВП на душу населення. За 2009 р. гірші результати в промисловому виробництві показала Естонія, в

будівництві та сільському господарстві – Литва, у сфері послуг – Латвія (див. таб. 2).

Таблиця 2.

**Показники економічного розвитку країн Балтії
у 2008–2009 рр.**

	Латвія		Литва		Естонія		ЄС-27	
Річне зростання ВВП (у % відношенні до попереднього року)								
	2008	2009	2008	2009	2008	2009	2008	2009
	-3,3	-17,7	2,9	-14,8	-4,2	-14,1	0,4	-4,5
ВВП на душу населення (тис. євро)								
	10,5	8,6	10,1	8,4	12,1	10,4	25,1	23,6
Промисловість (темп розвитку у %)								
	-3,2	-18,0	4,7	-13,8	-23,9	-23,9	-1,8	-14,0
Будівництво (темп розвитку у %)								
	-3,1 -	-34,9	4,2	-48,3	-13,38	-29,8	-2,9	-7,5
Сільське господарство (темп розвитку у %)								
	-23,3	-18,8	-1,2	-20,4	-50,8	-6,4	3,0	-29,8
Сфера послуг (загалом)								
	-0,5	-31,4	9,8	-28,9	-5,4	-21,2	4,7	-10,2

Джерело: Eurostat [<http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>]

Оскільки державні запозичення в той період були спрямовані виключно на підтримання макроекономічної стабільності, а не на пом'якшення наслідків кризи для населення, це призвело до зростання невдоволення в суспільстві політикою, що проводилася урядами.

Показово втім, що на тлі серії валютно-фінансових криз у країнах Єврозони – зокрема у Греції (2009–2018), Португалії (2008–2013), Іспанії (2008–2014), Ірландії (2008–2013), на Кіпрі (2010–2013) – єдиними, хто приєднався до зони європейської валюти, стали саме балтійські держави: Естонія – 2011 р., Латвія – 2014-го, Литва – 2015-го.

Окреме питання, яке повсякчас гостро стояло на порядку денному, – енергетична безпека. Це було складне і комплексне завдання, адже значна енергетична та сировинна залежність країн Балтії від поставок із Росії дозволяла уряду РФ проводити ефективну політику економічного тиску. Радянська індустріалізація і створений нею виробничий комплекс включили балтійські республіки до єдиної замкненої енергосистеми. Питання відмови від російських енергоносіїв не було вирішене до вступу країн до ЄС. Нова стратегія енергетичної безпеки ЄС, опублікована 28 травня 2014 р., пропонувала план створення європейського енергетичного союзу, у який входили і країни Балтії. Значним проривом у питанні енергобезпеки наприкінці 2014 р. став перший етап реалізації проекту зі встановлення в порту м. Клайпеди (Литва) плавучого сховища газу – терміналу «Незалежність» (Independence) (перша партія скрапленого газу зі США до завершеного ЛПГ-терміналу надійшла в серпні 2017 р.). І лише на початку 2019 р. почалася технічна фаза програми об'єднання електроенергетичних систем Литви, Латвії та Естонії з європейською системою через Польщу.

Загалом же, питання національної безпеки й оборони було вирішено країнами регіону ще в середині 1990-х рр. Змусивши Росію під міжнародним тиском вивести її війська з території своїх держав, вони почали співпрацю і у військовій царині. Створення Baltbat, трінаціонального миротворчого підрозділу, розпочалося наприкінці 1994 р. Об'єднаний Балтійський військово-морський ескадрон (Baltron) було створено в 1997 р. для розширення

можливостей Балтійських військово-морських сил та координації виконання різних морських завдань. Штаб-квартира Baltron знаходиться в Естонії. Балтійська мережа повітряного нагляду (Baltnet) була створена в 1996 р. для збору та координації інформації про нагляд за повітряним простором. Балтійський коледж оборони (Baltdefcol) заснований у 1998 р. для підготовки кадрів штатних офіцерів та цивільних осіб. Коледж знаходиться в Тарту, Естонія. Усі ці підрозділи від самого початку формувалися за відповідними стандартами НАТО і повсякчас підкреслювали прагнення членства, що й відбулося 2004 р. Хоча водночас це спричинило певне послаблення інтенсивності власне міжбалтійських безпекових контактів – приміром, співпраця Латвії у військовій галузі з сусідніми Естонією та Литвою навіть знизилася після вступу всіх трьох країн до Північноатлантичного альянсу.

Назагал, серед вагомих здобутків трансформації країн Балтії під впливом приєднання до ЄС слід виокремити декілька аспектів.

У Литві знайшли власне рішення щодо питання енергетичної безпеки. З метою диверсифікації енергоносіїв у другій половині 2014 р. на березі Балтійського моря в місті Клайпеді було розміщено власний термінал-танкер для прийому партій зрідженого природного газу. Безперечно будівництво плавучого терміналу для прийому зрідженого природного газу (замовлення виконали норвежці), який символічно назвали «Незалежність», і його обслуговування є доволі витратним, але ще за кілька місяців до вводу терміналу в експлуатацію Газпром знизив ціну на газ для Литви. Наразі Литва набагато менше енергетично залежна від Росії і може імпортувати газ від інших постачальників, зокрема США та ОАЕ.

Якщо Литва є своєрідним лідером регіону з вирішення проблем енергетичної політики, то Латвія стала випробувальним майданчиком для обговорення стратегій з регулювання вну-

трішньоевропейської економічної кризи. Країна найбільше в регіоні постраждала від кризи 2008 р. Латвію навіть порівнювали з Грецією через значні обсяги європозик в обох країнах та проблеми з можливістю погашення заборгованості. У 2008 р. Латвія зіткнулася з дефіцитом поточного рахунку у 23% ВВП та інфляцією 18%. Тим не менше, коли Греція обрала дефолт та шукала позики від інших європейських країн та МВФ, Латвія збільшила податки та значно скоротила державний бюджет. У результаті країна настільки швидко скоригувала свою економіку, що змогла приєднатися до зони євро у 2014 р. – саме тоді, коли Греція мала намір залишити зону єдиної європейської валюти. Досвід Латвії в боротьбі з економічною кризою викликає також і багато питань, зокрема щодо високої соціальної ціни, оскільки рівень безробіття в країні піднявся до 21% (2014), хоча з часом від поступово знижувався. У Європі наразі розглядають Латвію як приклад того, як протистояти економічній кризі всередині ЄС.

Естонія має найбільш наочні здобутки державної політики в цифровій галузі. Розпочавши з програми інтернетизації всієї країни, оголосивши доступ до Інтернету громадянським правом людини, тут зуміли ефективно впровадити систему електронного уряду. Систему Е-голосування вперше було успішно впроваджено на місцевих виборах 2005 р. і парламентських 2007 р., вона супроводжувалася оформленням цифрових посвідчень особи. Успішними є результати впровадження Е-уряду для боротьби з корупцією – за версією міжнародної неурядової організації Transparency International Естонія у 2014 р. посіла 26 місце зі 175 у рейтингу найменш корумпованих країн. Технологічні інструменти, які Естонія застосовує у сфері урядування, а також досвід їх використання, вивчаються сьогодні в багатьох країнах світу. Естонія має намір побудувати так звану «фінську модель інформаційного суспільства», яка передбачає створення конкурентоспроможної економіки на основі передових технологій,

що дозволяє успішно конкурувати за продуктивністю праці з провідними економіками світу, і одночасно звести до мінімуму зростання соціальної нерівності.

Отже, для країн Балтії європейська інтеграція стала головним фактором, який значною мірою вплинув на розвиток цих країн і виступив основним каталізатором проведення суспільно-політичних реформ та економічного зростання. Ідучи окресленим шляхом, країни Балтії трансформували законодавчу базу відповідно до Копенгагенських критеріїв, наблизивши країну до рівня консолідованої демократії. Швидка, але продумана приватизація, переорієнтація на європейський ринок значно покращила економічні показники Латвії, Литви та Естонії, починаючи від другої половини 1990-х рр. Надалі, після набуття повноправного членства в ЕС збільшилася політична вага цих держав на міжнародній арені. Їхня участь у регіональних об'єднаннях сприяє зміцненню співробітництва з питань енергетичної, економічної, екологічної та інформаційної безпеки.

РОЗДІЛ IV

РОЛЬ І МІСЦЕ СНД У КОНТЕКСТІ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПЕРЕФОРМАТУВАННЯ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

4.1. Особливості становлення та розвитку інститутів СНД (1991–1999 рр.)

Співдружність Незалежних Держав початково створювалась як інституція, що мала заповнити геополітичний вакуум після розпаду СРСР. При цьому СНД ніколи не охоплювала весь пострадянський простір: країни Балтії не увійшли до неї, а Україна, Туркменістан і Молдова не підписали статут новоствореної організації. Як зазначала згодом американська дослідниця М. Олкотт, СНД так і не перетворилася на ефективний інструмент російського панування, оскільки очільники України, Грузії, Азербайджану, Туркменістану й Узбекистану чітко дотримуються позиції недопущення передачі частини суверенітету багатосторонній організації, де домінувала б Росія.

Розглядаючи СНД крізь призму створеної у 1992 р. «центр-периферійної» методологічної моделі Фрідмана-Валлерстайна-Барнетта, дотримуємося позиції, що в зазначеному утворенні роль ядра виконує саме Росія, а іншим його суб'єктам відведено роль периферії. Загалом Російська Федерація неформально вважалася у світі ключовою державою СНД, адже РФ було визнано правонаступницею СРСР у міжнародних інституціях, на яку до того ж припадає понад 2/3 усього економічного потенціалу країн – учасниць СНД. Останнє дає можливість РФ бачити себе основним центром політичного й економічного тяжіння для різних частин экс-СРСР.

Як відомо, Біловезька угода 8 грудня й Алма-Атинська декларація 21 грудня 1991 р. ліквідували союзний центр, що стояв над республіканською периферією. Відповідно до цих документів формування СНД мало відбуватися на основі визнання рівноправ'я та поваги до державного суверенітету пострадянських країн. Зокрема Біловезькою угодою передбачалося здійснення координації зовнішньополітичної діяльності членів Співдружності, формування спільного економічного простору, загальноєвропейського та євразійського ринків, декларувалася участь у спільній боротьбі з організованою злочинністю. В Алма-Атинській декларації окремо наголошувалося на взаємному визнанні територіальної цілісності та непорушності чинних кордонів, що власне було порушено Росією під час агресії проти Грузії та України у 2008 та в 2014 рр. відповідно, а також ніколи фактично не дотримувалось Вірменією, яка на межі 1980-х і 1990-х рр. підтримала відторгнення від Азербайджану Нагірного Карабаху.

Юридично СНД як новий міжнародний суб'єкт було закріплено з прийняттям Статуту організації у 1993 р. До цього 30 грудня 1991 р. під час проведення третього саміту СНД було ухвалено Угоду про стратегічні сили, Угоду щодо власності колишнього СРСР за кордоном, Угоду про спільну діяльність у дослідженні та використанні космічного простору, Угоду про збройні сили і прикордонні війська, тимчасові угоди про Раду глав держав СНД і Раду глав урядів СНД.

Україна на цих переговорах передусім відстояла право на власні збройні сили та прикордонні війська і відмовилася підпорядкувати українські прикордонні війська головнокомандувачеві спільних збройних сил СНД. Також Україна не підписала Заяву країн-членів СНД з військових питань, Угоду про військову присягу у стратегічних силах, Угоду про Сили спільного призначення, рішення про раду міністрів оборони СНД, а також протокол про військово-морську символіку. Не підписала Україна і Дого-

вору про колективну безпеку, який був укладений в Ташкенті 15 травня 1992 р. та передбачав створення Ради колективної безпеки у складі керівників держав-учасниць, а також головнокомандувача Об'єднаними Збройними силами СНД. Адже Україна на той час вже активно формувала власні Збройні сили, систематично виступаючи проти спільної військової організації у рамках СНД, об'єднання прикордонних військ, а також проти ідеї формування парламентської асамблеї країн-учасниць СНД. Назагал Україна виступила проти підписання Статуту СНД у якому ст. 11 та 12 суперечать суверенному праву будь-якої держави.

Загалом, у межах СНД Україна брала до уваги та юридично ратифікувала лише ті документи, які відповідали її національним інтересам та не несли загрози нацбезпеці. Фактично Київ послідовно протидівав перетворенню СНД у наддержавну структуру. В 1998 р., коли РФ вдалася до чергових кроків з реформування СНД в контексті більш тісної інтеграції, Україна зайняла досить чітку позицію щодо захисту своїх інтересів як незалежної держави у вигляді накреслення своєрідних «червоних ліній» щодо зазіхання на її міжнародну суб'єктність. Позиція України передбачала перетворення СНД на консультативно-переговорний механізм економічної взаємодії за межами якого мали б залишатися питання політичного, військового, прикордонного, гуманітарного, правового, інформаційного, екологічного співробітництва, проблеми взаємодії у контексті колективної безпеки, а також врегулювання конфліктів. Зрештою органи СНД не повинні були перешкоджати інтегруватися її членам до інших інституцій, зокрема європейських.

Досить нестандартну позицію щодо СНД зайняла Грузія, що під тиском Москви була змушена приєднатись до СНД у 1993 р., однак не підписала більшості спільних документів Співдружності. Так само Туркменістан займав досить відокремлену позицію щодо СНД, не поспішаючи приєднуватися до її структур, а у

110

2005 р. заявив про те, що братиме участь в СНД лише як асоційований член з огляду на свій міжнародно визнаний з 1995 р. статус постійного нейтралітету.

Від самого початку важливим функціональним завданням СНД бачилася геополітична стабілізація, попередження та врегулювання конфліктів, що супроводжували дезінтеграцію СРСР. Це було цілком виправдано з огляду на збройні протистояння кінця 1980-х – початку 1990-х рр.: зіткнення у Ферганській долині в Узбекистані та розгортання протистояння у Нагірному Карабасі (Азербайджан, Вірменія), Придністров'ї (Молдова), Таджикистані, конфлікти в Абхазії та Південній Осетії (Грузія), протистояння власне в самій Грузії між пропрезидентськими силами й опозицією тощо.

Не виключено, що на момент розпаду СРСР між США та РФ існували неофіційні домовленості щодо формування «стабілізаційних» зон відповідальності в Європі (через НАТО та новостворений ЄС) і на пострадянському просторі (через становлення СНД). Утім на початку 1990-х через слабкість свого міжнародного становища, зумовленого насамперед критичним станом власної економіки, Росія не могла висувати скільки-небудь серйозні пропозиції США щодо майбутнього світоустрою, а тим паче диктувати умови стосовно формування нових сфер впливу та появи нових розділових ліній в Європі й світі. Також не знаходимо прямого підтвердження існування таких домовленостей про розподіл сфер впливу між США та РФ на початку 1990-х рр. у дослідженнях таких авторитетних американських науковців, як З. Бжезінський, Дж. Гудбі, Дж. Міршаймер, А. Стент, А. Страус, О. Фортен тощо.

Понад те: майже одразу по створенні СНД США активізують політику поширення свого впливу на пострадянському просторі. Свідченням цьому, за словами російського політолога О. Самохіна, є підготовка у квітні 1992 р. законопроекту «Про підтримку

свободи», який передбачав надання новим незалежним державам урядової допомоги, зокрема й через МВФ. З приходом у Білий дім Б. Клінтона у 1993 р. розпочався новий етап у політиці США щодо СНД, спрямований на послаблення впливу Росії на пострадянському просторі. Саме американська стратегія «залучення» дала старт програмі НАТО «Партнерство заради миру» у 1994 р. Все це заперечує гіпотезу про існування негласних домовленостей між США і РФ про розподіл сфер впливу після розпаду СРСР та краху біполярної системи світопорядку.

Наявність стратегічної зброї масового знищення, яку, окрім Росії, успадкували Україна, Білорусь і Казахстан, стала ще однією ключовою причиною створення цієї організації. З ухваленням відповідних угод у Біловезькій Пущі й Алмати, новостворені держави ініціювали створення об'єднаного командування, покликаного забезпечити контроль над військово-стратегічним простором до повного врегулювання «ядерного питання» та створення національних армій нових незалежних держав. Зокрема, в Угоді про спільні заходи щодо ядерної зброї від 21 грудня 1991 р. йшлося про те, що до 1 липня 1992 р. Республіка Білорусь, Республіка Казахстан й Україна забезпечать вивезення тактичної ядерної зброї на центральні передзаводські бази для їх розукомплектування під спільним контролем». Разом з тим, 30 грудня 1991 р. було підписано Угоду між державами-учасниками СНД щодо Стратегічних сил. У документі, зокрема, йшлося саме про єдиний контроль над ядерною зброєю й іншими видами ЗМЗ з боку «об'єднаного командування стратегічними силами збройних сил колишнього Союзу РСР».

Одночасно Російська Федерація намагалася позиціонувати себе в ролі провідної держави, яка бере відповідальність за статус зовнішніх кордонів СНД та їх безпосередній захист, насамперед у Центральній Азії. Водночас, зважаючи на багатонаціональний склад свого населення та «турботу» про своїх співвітчизників,

які утворили значну частку нацменшин пострадянських республік, РФ виступала за політичну, економічну й культурну транспарентність кордонів між державами СНД.

Попри заяви про неприпустимість реставрації СРСР, Росія намагалася формувати СНД як проєкт відновленої пом'якшеної імперії, а її інтереси в СНД передбачали створення єдиної армії, інтегрованої економіки, підтримки унікального культурного простору та російської мови як спільної для пострадянських країн. Вже на початку 1992 р. інтереси РФ в СНД міністр закордонних справ РФ А. Козирев описав так: «Наші інтереси – це і єдина армія, і спільна економіка, й унікальний культурний простір, і єдина російська мова». Водночас одіозний російський голова (1993–2008) комітету Держдуми РФ у справах СНД К. Затулін висловився ще більш радикально стосовно виключних інтересів Росії на пострадянському просторі, відзначаючи, що «...багато з нових держав приречені стати новими сателітами чи померти».

Слід нагадати, що саме 6-а стаття Угоди про створення СНД, підписаної 8 грудня 1991 р. лідерами РФ, України та Білорусі стосувалася збереження державами-членами Співдружності під об'єднаним командуванням спільного військово-політичного простору. Однак, окрім Росії, лише шість пострадянських республік (Вірменія, Білорусь, Казахстан, Таджикистан, Киргизстан, Узбекистан) погодилися підтримати об'єднане командування збройних сил СНД, підписавши в Києві 20 березня 1992 р. Угоду про Об'єднані збройні сили на перехідний період. Україна не лише не приєдналася до даної угоди, остерігаючись посилення російського впливу через використання механізму об'єданого командування. Постановою Верховної Ради України від 8 квітня 1992 р. вона ухвалила, що «виходячи з можливих негативних наслідків непередбачених дій з боку командування Об'єднаних збройних сил СНД, всі військові формування, розташовані на території України, підпорядковувалися Президентові України».

Відтак український лідер Л. Кравчук не прибув на підписання Договору про колективну безпеку в Ташкенті 15 травня 1992 р., який заклав основи для нової військово-політичної інституції всередині СНД. Зрештою Ташкентський договір, відомий більше як Договір про колективну безпеку, окрім Росії підписали лише Вірменія, Казахстан, Узбекистан, Таджикистан та Киргизстан. Білорусь, Грузія й Азербайджан приєдналися до ДКБ лише впродовж двох наступних років, однак у 1999 р. Азербайджан, Грузія та Узбекистан вийшли з Ташкентського договору. Як бачимо, договір у Ташкенті не підписали Україна, Туркменістан і Молдова, заявивши тим самим про свій військовий нейтралітет.

Інтереси РФ у СНД полягають і в утвердженні статусу Москви як гаранта міжнародної енергетичної безпеки, насамперед через зміцнення власної ресурсної бази за рахунок отримання доступу до дефіцитних корисних копалин інших пострадянських країн. Не менш важливим для Росії є забезпечення доступу до ресурсів надлишкової робочої сили, а також інтелектуальної, насамперед російськомовної еліти, в умовах наростання демографічних проблем та прискорення «відпливу мізків». Ще одним пунктом реалізації Росією геостратегії на пострадянському просторі є забезпечення гарантій співпраці у стратегічних галузях, як-от оборонна, атомна, авіаційна та ракетно-космічна.

Загалом, на пострадянському просторі Москва скеровує два паралельні процеси – реінтеграції передусім лояльних країн та дестабілізації тих країн, які обрали західний вектор своєї зовнішньої політики як пріоритетний та намагаються вийти з-під геополітичного впливу РФ.

Крах Радянського Союзу і соціалістичної світ-системи загалом призвів до кардинальної реструктуризації міжнародного порядку, скорочення та колапсу східного інтеграційного виміру, який уособлював СРСР/ОВД, та розширення західного – ЄС/НАТО. У лютому 1995 р. у своєму посланні президент РФ Б. Єль-

цин розглядав держави СНД у ролі західного інструменту наступу на «історичні рубежі» Росії, який нібито намагається стримати природне прагнення країн СНД до інтеграції на новій основі, перешкодити відновленню взаємовигідних економічних та інших зв'язків».

Указом президента РФ від 14 вересня 1995 р. було затверджено Стратегічний курс Росії стосовно держав-учасниць СНД. В цьому документі простежується ідея цілковитого домінування Росії в СНД у всіх сферах і галузях, передусім у безпековій, економічній, культурній, гуманітарній, адже головною метою політики РФ щодо СНД було проголошено «створення інтегрованого економічного та політичного об'єднання держав, здатного претендувати на достойне місце у світовому господарстві». Також у цьому документі наголошувалося зосередження на теренах СНД життєвих інтересів Росії у сфері економіки, безпеки, оборони, а також щодо «захисту прав росіян». Таким чином можемо стверджувати, що Росія з першої половини 1990-х рр. будь-що намагалась залишатися стрижнем пострадянської геополітичної і гео економічної конструкції, публічно артикулюючи власні гегемоністичні інтереси. Власне сама асиметричність потенціалу всіх учасників СНД порівняно з Росією та позиціонування останньої у ролі беззаперечного лідера євразійських ініціатив інтеграції не дають змоги вибудовувати відносини з колишніми союзними республіками на принципах рівності, що тим самим породжує недовіру їхніх еліт до російських інтеграційних проєктів. Попри доволі потужні гуманітарні фактори в активізації інтеграційних процесів на пострадянському просторі основним усе ж залишається компонент народногосподарських зв'язків, що діють досі.

Перипетії формування нового світопорядку на пострадянському просторі обернулися досить жорсткою інтеграційною конкуренцією європейської (демократичної, ринкової, громадянської) та євразійської (авторитарної, корупційної, адмі-

ністративно-силової) парадигм розвитку. За таких обставин СНД стала початком пошуку нових формул реінтеграції в межах геополітичного й геоекономічного простору, який заповнював СРСР. Саме через це на пострадянському просторі у другій половині 1990-х рр. активізувались інтеграційні процеси поза контролем Москви. Відбулось це через посилення західного стратегічного вектора Грузії, України, Азербайджану і Молдови та заснування ними в 1997 р. власного інтеграційного об'єднання – ОДЕР-ГУАМ.

ОДЕР-ГУАМ фактично виступала альтернативою євразійських інтеграційних проєктів, зокрема й СНД. Планувалось, що організація сприятиме створенню транспортного коридору між Європою та Азією та врегулюванню спровокованих Росією конфліктів, які торкнулися держав-членів цієї організації. Росія зі свого боку вважала ОДЕР-ГУАМ проєктом США та організацією, спрямованою виключно проти російської інтеграційної політики на пострадянському просторі.

До кінця 1990-х рр. країни СНД розділилися на дві групи – тих, хто обрав шлях більш тісного зближення із сусідами й колишніми партнерами по СРСР, і тих, хто бажав обмежитися створенням зони вільної торгівлі. До першої групи належали Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан і Таджикистан. До другої – решта радянських республік включно з Україною. Цілком очевидно, що ряд країн вже на початку 1990-х рр. розглядали СНД як перехідний варіант до тіснішого інтеграційного утворення, оскільки згідно зі ст. 2 Статуту Співдружності, серед широкого діапазону цілей (починаючи питаннями безпеки і закінчуючи проблемами екології) було виокремлено розширення міждержавної співпраці в межах єдиного економічного простору.

Інституціоналізація СНД відбувалась із запровадженням органів, покликаних забезпечувати її функціонування. Так упродовж 1992–1993 рр. були створені: Рада глав держав СНД,

Рада глав урядів, Міжпарламентська асамблея в Алма-Аті та штаб-квартира СНД в Мінську. Також були створені координаційні інститути з окремих сфер діяльності Співдружності: Рада міністрів іноземних держав, Рада міністрів оборони, Електроенергетична рада тощо. Таким чином організаційна структура СНД була надто бюрократизована, що тим самим ускладнювало прийняття ключових рішень як в рамках організації, так і щодо третіх сторін. З 1993 р. розпочалося інтенсивне формування правової основи взаємодії країн СНД, підписано сотні двосторонніх документів, які визначали принципи й напрями співробітництва держав Співдружності в економічній, оборонній та іншій сферах. Так, упродовж 1992–1993 рр. Радою глав держав і Радою глав урядів СНД було прийнято близько 400 угод, рішень та інших документів, зокрема тих, що надавали СНД наддержавні функції. З них Україна підписала близько 200 документів, насамперед тих, які не загрожували її суверенітетові. Також Україна підписала лише 60% угод у рамках діяльності 27 координаційних органів СНД.

Ще в 1992 р. очільники урядів країн СНД підписали Угоду про принципи митної політики як передумови створення Митного союзу (МС). 24 вересня 1993 р. дев'ять країн-учасниць (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан, Узбекистан) підписали рамковий Договір про створення Економічного союзу терміном на 10 років, який передбачав поетапне створення у межах СНД митного союзу, зони вільної торгівлі, спільного ринку товарів, капіталів, робочої сили і, зрештою, єдиного валютного простору. Невдовзі до договору приєдналася Туркменістан та Грузія. Україна, не підписавши договір, заявила про наміри співпрацювати з економічним співтовариством на правах асоційованого члена.

Загалом, країни СНД виявили найбільшу зацікавленість у формуванні ЗВТ. 15 квітня 1994 р. було укладено Угоду про ство-

рення зони вільної торгівлі у межах СНД. Зазначений документ підписали усі 12 держав-учасниць СНД, зокрема й Україна. Проте угода фактично не діяла з огляду на її нератифікацію Росією та Туркменістаном (Молдова, Казахстан та Узбекистан ратифікували у 1994 р., Киргизстан – у 1995 р., Азербайджан – у 1996 р., Таджикистан – у 1997 р., Білорусь та Україна – у 1999 р., Вірменія – у 2000 р., Грузія – у 2003 р.). Москва не ратифікувала цієї угоди тому що вважала, що режим вільної торгівлі з пострадянськими державами без політичної їх прив'язки для неї є не вигідним форматом відносин.

21 жовтня 1994 р. в рамках СНД було укладено Угоду про створення Платіжного союзу держав-учасниць СНД (підписали усі держави-учасниці СНД крім України). Однак ця угода також не запрацювала, оскільки не була ратифікована Азербайджаном, Грузією та Туркменістаном. Нератифікація підписних у межах СНД інтеграційних документів підкреслювала глибокі розбіжності навіть між тими країнами СНД, які мали намір створення спільного торговельно-економічного простору.

Слід додати, що 1994 р. було підписано меморандум «Основні напрями інтеграційного розвитку СНД», 20 січня 1995 р. – Угоду про МС між РФ та Білоруссю, з одного боку, та Казахстаном, з другого (29 березня 1996 р. до Угоди про МС приєднався Киргизстан, а 26 лютого 1999 р. – Таджикистан), а в 1996 р. – Договір про поглиблення інтеграції в економічній та гуманітарній сфері та водночас запроваджено «Перспективний план інтеграційного розвитку СНД» за участі Росії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану та Таджикистану. Цей договір мав на меті створення Співдружності інтегрованих держав та сформувати спільні органи управління інтеграційними процесами. Однак кожна з країн-учасниць поглиблення інтеграційних процесів намагалася захистити власні геоекономічні інтереси шляхом запровадження механізму вилучень щодо особливо важливих для них товарів. Часто до

такого механізму вдавалася Росія. У 1999 р. п'ять вищевказаних країн уклали Договір про Митний союз та Єдиний економічний простір, який визначив цілі та етапи формування даного об'єднання. Проте через страх втрати власного суверенітету та наростання суперечностей політико-економічного характеру реальні інтеграційні процеси застопорилися, і лише у 2011 р. Митний союз розпочав функціонувати у повному обсязі.

Загалом, увесь період 1990-х рр. відзначався дезінтеграційними тенденціями на пострадянському просторі. Інтеграційний потенціал країн колишнього СРСР був ускладнений у зв'язку із сировинною та низькотехнологічною структурою їхніх економік. Співдружність так і не стала альтернативою заміщення інтеграційного вакууму на «1/6 частині суходолу», оскільки еліти нових незалежних держав практично одразу взялися формувати свої національні ідеології, що звісно не сприяло їхньому входженню в СНД «єдиним фронтом». Частково причиною саме такого розгортання подій стало і те, що для Росії найбільш виправданим був такий підхід, відповідно до якого вона вибудовує різні взаємні зовнішньоекономічні зв'язки, з огляду на тактичні, зазвичай, прагматичні інтереси.

4.2. Специфіка еволюції СНД на початку XXI століття

Від середини 1990-х рр. розпочався період серйозних суперечностей між Росією та країнами Заходу, зумовлений оформленням сфер геополітичного впливу на пострадянському просторі. Російське керівництво демонструвало впевненість у тому, що в обмін на входження країн ЦСЄ до НАТО, США не буде заважати Москві формувати власний «пояс відповідальності» за рахунок країн пострадянського простору. Інтересам Росії суперечила поведінка США в її «особливих відносинах» із країнами Балтії, у

яких ігнорувались інтереси досить потужної російської діаспори. У 1996 р., коли МЗС РФ очолив Є. Примаков, кардинально змінився тон дискусій щодо пострадянського простору в контексті трансформації доктринальних основ зовнішньої політики РФ. Пріоритетним завданням російської зовнішньої політики проголосили «зміцнення доцентрових тенденцій на території колишнього СРСР». Водночас було визнано, що американська концепція розширення НАТО на схід несе загрозу інтересам Росії на пострадянському просторі.

Тісніша економічна кооперація на пострадянському просторі була вигідна насамперед Росії, оскільки вона тривалий час відчувала на собі наслідки розриву колись єдиного виробничого циклу. Розрив особливо негативно позначився на оборонній промисловості РФ. Приміром, в Україні залишився значний відсоток підприємств із виробництва ракетних та авіадвигунів, технологій кораблебудування, високоточного військового обладнання.

Водночас, хоча численні народногосподарські зв'язки між республіками колишнього СРСР й залишались тривалий час необхідними їм усім, однак вигода від них з часом дедалі зменшувалася, визначаючись переважно низькими цінами на енергоресурси та сировину. Введення в обіг національних валют було апріорі прив'язане не до нововведеного російського рубля, а до долара США, що призвело у підсумку до доларизації країн СНД та посилення впливу міжнародних фінансових організацій, як-то МВФ та Міжнародний банк реконструкції й розвитку (МБРР), які почали кредитувати економіки країн Співдружності через надання траншів для стабілізації національних валют, що зрештою й визначило прозахідну орієнтацію окремих країн СНД. Крім того, збільшення експорту товарів і послуг до третіх країн підірвало взаємну торгівлю країн СНД. Це засвідчило ослаблення політичного й економічного впливу Росії в СНД, зокрема неспромож-

ність запропонувати прийнятні для всіх пострадянських країн механізми єдиного валютного простору. Хоча від 1995 р. здійснювалися конкретні кроки зі створення єдиного торговельного простору через заснування МС у складі Росії, Білорусі, Казахстану як основи ринку збуту в СНД.

Однак, на думку експертів, для самодостатнього функціонування єдиного економічного простору необхідне проживання в його межах не менше 300 млн осіб. А тому навіть інтеграція всієї пострадянської Євразії не дозволила б забезпечити повноцінне функціонування зазначеного простору.

До того ж, від участі у поглибленні інтеграції відмовилась Україна, керуючись при цьому насамперед безпековими мотивами, й тому діалог із нею вівся у форматі «3+1» у рамках митного об'єднання по лінії ЄЄП – МС – ЄАЕС. Зрештою формула «3+1» була відповіддю України на тиск з боку РФ у 2012–2013 рр. щодо обов'язкового входження України до МС.

Окрім України, у Росії періодично виникали суперечності й із іншими учасниками СНД щодо економічних та політичних перспектив організації. Тож на початку 2000-х було запропоновано концепцію «різношвидкісного» підходу до формування Співдружності, що передбачала різний рівень та обсяг участі країн в укладанні домовленостей та практичній діяльності СНД, про що, зокрема, йшлося в Концепції зовнішньої політики РФ від 2000 р. Такий підхід був покликаний сприяти політичному оформленню організаційного центру Співдружності, до якого повинні були увійти країни, зацікавлені в активнішому використанні переваг багатостороннього співробітництва. Попри підтримку концепції «різношвидкісної» інтеграції пострадянського простору, президент Казахстану Н. Назарбаєв виступав із критикою намірів РФ використовувати СНД, МС та ЄЄП як засіб реалізації зовнішньополітичних цілей на пострадянському просторі. Це відбувалось на фоні зниження рівня взаємної торгівлі

між найбільшими країнами Співдружності – Росією, Білоруссю та Казахстаном. Зокрема, обсяг торгівлі РФ з Казахстаном та Білоруссю у 2009 р. зменшився на 42%.

У 2007 р. під час підписання в Душанбе Договору про створення єдиної митної території та формування МС у рамках СНД, Росія заявила про свої наміри отримати 57% голосів у майбутньому наднаціональному органі, тоді як Білорусі і Казахстану діставалося по 21,5% голосів, що стало повним розчаруванням для Мінська й Астани. У цьому зв'язку казахський лідер Н. Назарбаєв як під час офіційної зустрічі, так і після неї вкотре наголошував на дотриманні принципу рівності в реалізації євразійських інтеграційних проєктів та актуалізував питання створення центрально-азійського економічного союзу з тим, щоб дозволити 50-мільйонному регіону створити власний самостійний ринок. Згодом, під час одного з виступів, Н. Назарбаєв наголосив, що Казахстан залишає за собою право виходу з будь-якої організації, у разі загрози його суверенітету. Водночас Казахстан домагався від Росії дозволу на експорт власного газу до Європи через російські трубопроводи без сплати відповідних мит.

Значні розбіжності простежуються також між Росією та її найближчим союзником – Білоруссю як в економічній, енергетичній, так і безпековій сферах. Можемо стверджувати, що Білорусь зайняла досить вигідну для себе позицію в межах СНД, оскільки як учасниці практично всіх євразійських структур, яка, окрім того, має преференції на дешеві російські енергоносії, цій державі вдалося побудувати доволі стійку модель економіки, яку можна умовно віднести до соціалізму білоруського зразка. Фактично ж від дня заснування Білорусь виступала проти формування будь-якого військово-політичного формування чи союзу у рамках СНД. Для О. Лукашенка зближення із Росією в рамках СНД було необхідним для отримання дешевих енергоресурсів та забезпечення тривалого й відносно динамічного економічно-

го зростання. РФ вимушена дотувати білоруську промисловість знижками на природний газ на знак «вдячності» за лояльність до Москви.

Фактично Білорусь є радше додатковим тягарем для російської економіки, аніж партнером по економічній інтеграції пострадянського простору. Знижуючи ціни на природний газ, Росія тим самим дотує машинобудування Білорусі, яке по суті є локомотивом її економіки. Водночас Білорусь, як і Казахстан, тривалий час виступала проти надмірного політичного та економічного тиску Москви через інститути СНД та МС.

РФ була зацікавлена у посиленні геоекономічної присутності на пострадянському просторі, з-поміж іншого, ще й через неконкурентоспроможність своєї продукції на світових ринках. З тих само причин країни СНД загалом намагаються захистити свої ринки від вільної міжнародної конкуренції низкою тарифних і нетарифних обмежень. РФ передусім розглядала СНД як ринок для вигідного збуту власної продукції, зокрема енергоресурсів та продуктів машинобудування, й постійно намагалась розширити ринки збуту своїх товарів на пострадянському просторі. До того ж Росія, сама виробляючи майже всі товари спеціалізації країн-партнерів, є серйозним конкурентом, що також не сприяє зближенню пострадянських республік довкола такого інтеграційного ядра. Саме тому РФ не може відігравати роль повноцінного локомотива інтеграції, якими є наприклад Німеччина та Франція в ЄС.

Фактично від самого початку створення СНД зв'язки між її учасниками дедалі більше послаблювалися, оскільки кооперація між підприємствами цих держав ставала не вигідною, неконкурентні товари втрачали внутрішнього споживача і швидко витіснялися імпортом із країн далекого зарубіжжя. Аналізуючи економічну сутність та торговельний вимір СНД зауважимо, що на 1997 р. взаємний товарообіг країн СНД дещо зріс порівняно з

1994 р., проте вже в 1999 р. він скоротився на 19 млрд дол. або на 38% порівняно з 1997 р. у зв'язку з негативною фінансовою ситуацією як у Росії, так і в СНД. Частка Росії в торговельних зв'язках СНД у 1997 р. становила близько 40%, а частка СНД у товарообігу РФ знизилася із 54,6 до 24%.

За даними російського економіста Ю. Шишкова, товарообіг між державами СНД упродовж 1991–2000 рр. знизився більш ніж удвічі. Частка взаємного експорту країн СНД у загальному його обсязі скоротилася у 3,5 рази. Загалом торгівля РФ із країнами СНД вже в 1990-х рр. значно поступалася рівню торгівлі з країнами так званого «далекого зарубіжжя». Докладніше: упродовж 1991–2000 рр. частка взаємних торговельних зв'язків СНД у їхньому загальному обсязі скоротилася із 60 до 28,5%. Зокрема, по експорту – із 71,8 до 20,2%, по імпорту – із 50,6 до 45,4%. За цей же період частка країн СНД в загальному обсязі зовнішньої торгівлі Росії знизилася із 54,6 до 18,6%, а обсяг торгівлі Росії із країнами СНД скоротився зі 138,1 млрд дол. до 25,5 млрд дол. Іншою тенденцією економічної співпраці країн СНД стало різке зростання російського експорту, натомість імпорт інших членів СНД до Росії дещо знизився. Так товарообіг Росії з країнами СНД у 2004 р. становив 46,1 млрд дол. (експорт – 29,4 млрд дол., імпорт – 17,7 млрд дол.). У 2009 р. її товарообіг з країнами Співдружності був уже на рівні 68,5 млрд дол., що дорівнювало тодішньому товарообігу Росії з Китаєм.

Упродовж останніх півтора десяти років частка внутрішньорганізаційної торгівлі в СНД скоротилася майже удвічі і при цьому 63% експорту між країнами СНД припадає на мінеральні ресурси. Попри заяви В. Путіна про перетворення Митного союзу на локомотив Євразійського співтовариства, частка МС в загальному обсязі товарного експорту Росії становила у 2010 р. лише 7,4%, а в імпорті – 5,7%. Для порівняння, частка ЄС у загальному обсязі російської торгівлі досягла на 2010 р. близько 50%,

частка країн СОТ склала 88%, тоді як частка країн СНД була на рівні лише 14%. Росія, як відомо, не в змозі обійтися без імпорту західних новітніх наукоємних технологій через надто виражений сировинний сектор своєї економіки. Як стверджує український експерт П. Гайдуцький, Росія імпортувала у 2012 р. із країн СНД у середньому 3% високотехнологічної продукції, натомість із Європи – 35%, а з решти країн світу – 62%.

Тому, навіть незважаючи на створення у 2000 р. ЄврАзЕС, стало зрозуміло, що відбувається активна переорієнтація експортних товаропотоків із пострадянського простору в бік таких геоекономічних центрів, як США, ЄС, Китай, країни Південно-Східної Азії тощо. Загалом можемо стверджувати, що торгівля між країнами СНД значно поступається торгівлі із країнами далекого зарубіжжя. Якщо у 1992 р. на експорт між країнами СНД припадало 67% сукупного експорту Співдружності, то у 2010 р. цей показник становив лише 18,5%. Аналогічна картина спостерігалася з імпортом, частка якого, що припадала на СНД, скоротилася із 77,4 до 26,7%. Ці тенденції дають підстави говорити про низьку рентабельність торговельно-економічних зв'язків між країнами пострадянського простору. Відчутний удар по товарообігу на пострадянському просторі завдала фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. Тоді товарообіг в СНД скоротився до рівня близько 40% та навіть на 2012 р. порівняно з попереднім роком він зріс не більше ніж на 1%.

Загалом же, згідно зі звітом ЮНКТАД, у 2005–2014 рр. на країни ЄС в цілому припадало близько 50% загального обсягу російської торгівлі, тоді як на країни СНД прийшлося у середньому лише 17% її обсягу. Якщо в 2005 р. частка ЄС (як головного торговельного партнера) у загальному обсязі зовнішньої торгівлі Росії складала 55,7% то на 2018 р. вона, на фоні введення санкцій, знизилася до 42,7%. Однак і частка СНД у загальному обсязі зовнішньої торгівлі Росії, яка на 2005 р. складала 15,2%, на 2018 р.

також знизилась до 12%. Також, узагальнюючи статистичний аналіз торгівлі в рамках євразійських інтеграційних структур, можна дійти висновку, що за період 2005–2014 рр. частка країн СНД в імпорті Росії скоротилася з 20,9 до 11,9%, а в експорті відповідно з 17,8 до 9,3%.

Така статистика свідчить про безперспективність економічної інтеграції між країнами колишнього СРСР через низький рівень економічного розвитку держав-учасниць СНД, а також про те, що пострадянський простір можна вважати інтеграційним симулякром. Зазначені показники є також свідченням відсутності єдиної зовнішньоторговельної політики як у межах МС, так і поза ними. Особливістю зовнішньоекономічної політики країн СНД є їхня активна конкуренція між собою, основною причиною чого є схожість структури (в своїй основі – сировинної) господарств більшості пострадянських держав. Загалом лише енергоносії та продукція металургії певною мірою витримують конкуренцію на світових ринках. Як зазначав російський економіст Ю. Шишков: «Країни однакового виробничого профілю у видобувній галузі і сільському господарстві не так взаємодоповнюють одна одну, як є конкурентами і тому взаємовідштовхуються. Який сенс обмінювати, скажімо, азербайджанську нафту на російську чи російський природний газ на туркменський?». При цьому готова продукція країн СНД відзначається низьким рівнем взаємообміну, оскільки через свою низьку якість витісняється зарубіжними аналогами.

Загалом, Росія та інші члени СНД не мали якоїсь помітної економічної вигоди від інтеграції, а повноцінне створення спільного ринку товарів, капіталів та послуг так і не відбулося. Боротьба за ринки в СНД зумовила запровадження антидемпінгових заходів з їхнього захисту, що перетворило пострадянський простір на арену торговельних конфліктів. На думку українського дослідника А. Гольцова, інтеграція під егідою Росії лише поси-

люватиме консервацію економічних систем з переважанням сировинних та традиційних галузей. За таких умов слід очікувати насамперед подальшої китайської товарної експансії на пострадянському просторі, оскільки КНР володіє достатнім потенціалом для масового виробництва недорогої промислової продукції середнього технологічного рівня.

Від початку 2000-х рр. попри намагання Росії хоч якось оптимізувати діяльність Співдружності, в ній поглибилися явні ознаки відцентровості. Більшість договорів в рамках СНД підтримувалася та підписувалася у середньому лише шістьма – сімома країнами. В рамках Співдружності весь час посилювалося розшарування та диференціація, що не дозволило Росії перетворити СНД на самостійний суб'єкт регіональної та глобальної політики, а тим паче на центр економічного тяжіння для країн поза пострадянським простором.

На посилення дезінтеграційних процесів і відцентрових тенденцій на пострадянському просторі у середині 2000-х рр. неодноразово наголошував і власне російський президент В. Путін, стверджуючи, що СНД фактично вичерпала свій інтеграційний ресурс, а тому потребує перегляду своєї діяльності в бік зміцнення, в іншому разі вона припинить своє існування, що означатиме для РФ початок геополітичного розмивання євразійської регіональної системи.

Відтак, геополітично значущим дезінтеграційним фактором пострадянського простору став вихід зі складу СНД Грузії (2009), а також призупинення співпраці з СНД України у 2014 р. та припинення її участі в роботі установчих органів СНД у 2018 р. після відповідного указу Президента України. Доволі неоднозначну позицію в СНД займає Молдова, що має досить активне і проросійське і прорумунське інтеграційне лобі.

Після невдачі з інтеграцією у форматі СНД, усі подальші інтеграційні процеси на пострадянському просторі Росія спря-

мовувала на відновлення свого беззаперечного домінування за рахунок тих країн, які свого часу входили до складу СРСР аж до реставрації нової євразійської імперії. Останнє, на нашу думку, є однією з необхідних умов для трансформації Росії у велику державу та перетворення її на «архітектора» побудови нового світового порядку. Однак парадокс ситуації полягав у тому, що така експансіоністська геополітична поведінка не сприяла поглибленню інтеграції в межах СНД. Так, процес створення повноцінної ЗВТ у СНД гальмувався власне самою Росією унаслідок культивування непомірних великодержавних амбіцій, що не сприяло як лібералізації майбутнього спільного ринку, так і відлякувало інші пострадянські держави через посилення загрози їхньому суверенітету з боку РФ.

5 жовтня 2007 р. на саміті СНД в Душанбе була ухвалена Концепція подальшого розвитку Співдружності, яка фактично формувала нові механізми російської наднаціональної ідентичності на пострадянському просторі, а також розширення торговельної та військово-економічної співпраці. Йшлося передусім про заходи щодо забезпечення функцій російської мови як засобу міжнаціонального спілкування в СНД; про формування єдиного інформаційно-комунікаційного простору; створення спільного гуманітарного та науково-освітнього простору; відновлення єдиного культурно-історичного простору; розвиток співпраці в сфері видобування, транспортування й транзиту вуглеводнів; розвиток військово-економічної співпраці зацікавлених держав через розширення взаємодії оборонно-промислових комплексів; підвищення взаємодії міграційних органів держав-учасниць СНД.

Одним словом, Росія намагалася здійснити чергову спробу трансформувати СНД в наднаціональну інституцію. Проте із дванадцяти пострадянських держав-учасниць саміту Концепцію не підписали Грузія й Туркменістан, водночас Азербайджан,

Молдова, Грузія й Туркменістан відмовилися підписувати документ про міграцію в рамках цієї Концепції, чим лише вкотре підтвердили існуючі суперечності в рамках СНД та неприйнятність будь-яких кроків до перетворення Співдружності на інструмент регіонального впливу. Утім, уже 6 жовтня 2007 р. Росією, Білоруссю і Казахстаном було підписано «Договір про створення єдиної митної території і формування Митного союзу», який започаткував новий, євразійський формат інтеграції.

Однією з причин наростання песимізму щодо майбутнього СНД є криза її безпеки. Перманентні міжетнічні суперечності, закладені на зорі створення СРСР, дали про себе знати одразу після його розпаду, вилившись у збройні протистояння на території Нагірного Карабаху, Придністров'я, Абхазії, Південної Осетії, Таджикистану тощо.

Іншою важливою підставою, яка дозволяє говорити про невиразність майбутнього СНД, є наявність суперечностей у її учасниць як політичного, так і економічного характеру. Адже Росія дедалі активніше відмовляється дотувати членів Співдружності, прагнучи позбавитися цього тягаря шляхом переходу до встановлення ринкових цін на свою продукцію. Такі дотації, насамперед на енергоносії, були тривалий час платою Росії за збереження свого політичного домінування на пострадянському просторі та лояльність її геополітичного оточення, що мало слугувати зміцненню безпеки в регіоні. На початку 2000-х рр. Росія, за деякими оцінками, забезпечувала на 80% потреби сусідніх держав в енергоносіях і сировині. Не сприяє інтеграції й те, що за пострадянським регіоном уже давно закріпилася репутація зони соціальної нестабільності, де у середньому 35–40% населення мають доходи нижчі від прожиткового мінімуму, на високому рівні залишається частка безробітних, відчутною є проблема нестачі кваліфікованих й управлінських кадрів, необхідних для проведення модернізаційних заходів.

Задля оптимізації Співдружності у листопаді 2008 р. було узгоджено Стратегію економічного розвитку СНД на період до 2020 р., а 22 травня 2009 р. – План реалізації її заходів. Цими документами було визначено стратегію СНД щодо розвитку торгівлі, паливно-енергетичного й агропромислового комплексу, транспорту та сфери інновацій. Проте зазначені алгоритми дій так і не були підтверджені реальними кроками з їх реалізації, оскільки передбачали створення регіонального міждержавного економічного об'єднання як одного із провідних центрів економічного та науково-технічного розвитку.

Надалі, згідно з Концепцією зовнішньої політики РФ від 2013 р., Росія мала працювати над «подальшою реалізацією потенціалу СНД, її зміцнення як впливової регіональної організації, форуму для багатостороннього політичного діалогу та механізму багатопланового співробітництва у сферах економіки, гуманітарної боротьби із традиційними й новими викликами та загрозами». Зокрема передбачалась співпраця в сфері підтримки спільної безпеки (спільна протидія таким загрозам як міжнародний тероризм, екстремізм, наркоторгівля, транснаціональна злочинність та нелегальна міграція). Як бачимо, РФ окрім політико-економічного виміру продовжує намагатись надати СНД ще й безпекового змісту. Водночас характерно, що РФ виявилася не готовою надати самостійність СНД у процесі ухвалення рішень, убачаючи небезпеку вироблення її суб'єктами політичного курсу, який суперечитиме російським інтересам у регіоні.

Загалом, трансформацію пострадянського простору з моменту розпаду СРСР можна описати як патронований Росією процес реінтеграції, якому протистояли відцентрові дезінтеграційні тенденції. Тому російські економічні експерти й політики, на кшталт В. Язева, пропонують використовувати таке поняття як «ідеальний шторм», що постійно переслідує євразійські об'єднавчі проекти і який може стати каталізатором як дезінтеграцій-

них, так й інтеграційних процесів. Під «ідеальним штормом» розуміється криза євразійських структур в ході збігу несприятливих факторів, що зумовлюють підвищення ймовірності негативних наслідків від дезінтеграційних процесів для всіх акторів пострадянського простору. Водночас це бачення не відкидає того, що саме такі фактори сприятимуть у майбутньому відкриттю нових можливостей для реінтеграції пострадянської Євразії.

Як показує досвід трьох десятиліть, уже на початковому етапі існування СНД зіткнулася з критичною різноманітністю країн-членів, розмаїтістю структур національних економік і схем реформування, суперечностями економічних стратегій та моделей розвитку, а головне – економічним домінуванням Росії. До того ж, жодна із держав-членів не збиралася узгоджувати свою зовнішньоекономічну політику з іншими членами співтовариства, що особливо стало помітним при обговоренні митних тарифів і перспектив вступу до СОТ держав-членів СНД.

Симптоматично, що Міжнародний валютний фонд ввів у 2019 р. нову класифікацію країн, у якій Україну, Росію, Білорусь та Молдову включено до регіональної групи «Нова Європа, що розвивається», а такі країни, як Азербайджан, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан і Узбекистан, що донедавна входили до регіональної підгрупи «Кавказ і Центральна Азія», відтепер об'єднуються з Близьким Сходом, Північною Африкою, Афганістаном та Пакистаном і формують таким чином нову регіональну групу Близького Сходу та Центральної Азії. Це означає, що СНД остаточно перестало сприйматись у світі як щось цілісне, як окремий суб'єкт міжнародних відносин і як організація де-факто зникла з геополітичної та геоекономічної карти світу.

Підсумовуючи розгляд інтеграційного потенціалу СНД та причини її неефективності й навіть «мертвонародженості», можемо зазначити наступне. По-перше, СНД слугувала транзитивним інструментом трансформації пострадянського простору з

метою збереження впливу РФ під виглядом економічної інтеграції. По-друге, пострадянські країни, інтегруючись до СНД, паралельно намагаються дедалі активніше вести самостійну зовнішню та економічну політику, надаючи перевагу торговельним відносинам із ЄС, Китаєм та іншими геоекономічними центрами. По-третє, переважна більшість держав-членів СНД була невдоволена асиметричністю можливостей щодо захисту своїх політико-економічних інтересів в організації. По-четверте, інтеграційний проєкт СНД не був вдалим, передусім через однотипний характер пострадянських економік. По-п'яте, важливою причиною низького інтеграційного потенціалу пострадянських об'єднань стали імперські амбіції Росії в регіоні, у зв'язку з чим відбулося різке посилення відцентрових тенденцій в СНД через превалювання в ній геополітичної складової над економічною й безпековою. Всі ці чинники не дозволили СНД за три десятиліття по розпаді СРСР стати чимось більшим аніж клуб держав, об'єднаних періодом спільної історії (який, утім, дедалі більше відходить у минуле) та структурою економіки, проте розділених об'єктивною різністю політико-економічних інтересів та орієнтацій.

РОЗДІЛ V

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У КОЛИШНІХ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІКАХ

5.1. Росія, Україна та Білорусь на шляху пострадянської трансформації

За час, що минув з моменту розпаду СРСР, Росія еволюціонувала від намірів (принаймні декларативних) стати частиною загальноєвропейського політико-економічного простору до створення власного Євразійського економічного союзу (ЄАЕС) з участю частини колишніх радянських республік. Основними союзниками РФ на пострадянському просторі виступають Казахстан та Білорусь, із якою сформовано інститут Союзної держави.

Та попри розвинений інтеграційний дискурс та наявність численних проєктів подальшої інтеграції на чолі з Москвою сучасна Росія не може запропонувати моделі майбутнього, яка би була привабливою для більшості держав пострадянського простору. До того ж звужуються можливості Росії для реалізації масштабних інтеграційних ініціатив. У результаті західних санкцій, а також падіння цін на енергоносії, за деякими оцінками, Росія лише у 2015 р. втратила близько 140 млрд дол. За оцінками Bloomberg, за перші чотири роки санкцій США і ЄС російська економіка впала на 6% порівняно з показниками, які могли бути без обмежувальних заходів.

Водночас, інших потенційних центрів консолідації, на пострадянському просторі не існує, і жодна з держав не заявляла про свої амбіції замінити Росію у цій якості. А Росія все ще

володіє достатньою економічною та військово-політичною могутністю, необхідною для домінування. Це стимулює Росію до здійснення на пострадянському просторі більш жорсткої політики примусу у відповідності до уявлення цієї країни про свої геополітичні інтереси та пріоритети. Російські лідери вважають підтримку безпеки на пострадянському просторі виключною прерогативою своєї країни, включаючи право втручатися в односторонньому порядку.

Здійснення Росією «жорсткої» геополітики спирається на потужний (відносно інших країн регіону) економічний та військовий потенціал. Для прикладу зазначимо що за даними МВФ ВВП Російської Федерації у 2018 р. склав 1 трлн 630,6 млрд дол. США, а ВВП України 124,6 млрд дол США, або приблизно у 13 разів меншим від рівня ВВП Росії.

Після розпаду Радянського Союзу Росія успадкувала основну частину радянської армії, включаючи її арсенал та інфраструктуру. Крім того, Росія почала всебічно реформувати свої збройні сили восени 2008 р., після російсько-грузинської війни, а російський оборонний бюджет зріс із 24,6 млрд дол. у 2008 р. до 45,6 млрд дол. у 2017 р.

Мілітарна потуга Росії, її активність у зонах конфліктів, фактичний контроль над невизнаними «республіками» і внаслідок цього – отримання нею серйозних важелів впливу на низку країн пострадянського простору, створили вкрай негативне тло для демократичного та економічного розвитку країн регіону. Однак низка показників свідчить про те, що Москва не досягла поставлених цілей.

Присутність Росії у Придністров'ї, на Південному Кавказі, Донбасі та в Криму, відкрита інтервенція в Грузії та Україні справді призвела до того, що Київ, Кишинів та Тбілісі втратили контроль над частиною своєї території. Це також віддалило перспективи їхнього вступу до НАТО. Однак ці країни не демон-

струють готовності повернутися в лоно метрополії. Більше того, відкритий акт агресії проти Україні змусив розглядати Росію як потенційну загрозу навіть для найближчих російських союзників на пострадянському просторі – Білорусі та Казахстану. Москва досягла певних успіхів у реалізації своєї стратегії лише щодо держав і псевдодержавних утворень, які прямо залежать від її військового захисту, як-от Абхазія, Південна Осетія, Придністров'я, Вірменія та, певною мірою, Киргизстан і Таджикистан.

У Білорусі від 1991 р. влада опинилась перед необхідністю вирішення дилеми: ігнорувати об'єктивність глобалізаційних процесів (і тим самим створити передумови для виключення своєї країни з еволюційних процесів державотворення, ізолюватись від решти світу і опинитись на узбіччі світових політичної та соціально-економічної систем), сліпо рухатись у їх кільватері (при цьому був і залишається ризик опинитись у неоколоніальній залежності від однієї або кількох світових держав-лідерів), або ж спробувати побудувати власну геостратегію на засадах проведення активної зовнішньої політики, спрямованої на інтеграцію до світової економіки з активним залученням до міжнародних політичних процесів. Саме на останньому варіанті й зупинилося керівництво Білорусі.

Упродовж кількох наступних років було налагоджено співпрацю з провідними світовими фінансовими (Група Світового Банку, МВФ) та європейськими регіональними (Рада Європи, ОБСЄ, Європейський Союз) організаціями. Паралельно Білорусь взяла участь у створенні з іншими колишніми республіками СРСР нової інтеграційної структури – Співдружності Незалежних Держав (СНД).

Проте вже у середині 1990-х рр. така активність була дещо пригальмована під впливом зовнішніх обставин. США та низка країн ЄС відмовилися сприйняти бажання новоствореної держави шукати власну модель розвитку, визнавати зміни в Конститу-

ції Республіки Білорусь, спрямовані на посилення повноважень президента, ухвалені на референдумах 1995 та 1996 рр. та подальші вибори президента та парламенту, проведені згідно з нею. Одним з наслідків цієї ситуації стало згортання співпраці між Білоруссю та Радою Європи, сповільнення політичного діалогу з ЄС та послаблення інтеграційної активності на цьому напрямі.

У цій ситуації цілком зрозумілими стали кроки, зроблені Білоруссю задля пошуку альтернативних партнерів для інтеграції та багатосторонньої взаємодії. Зважаючи на низку причин, вибір у стратегічні партнери Російської Федерації виявився досить очевидним. По-перше, поділяючи відому позицію С. Гантінгтона, можемо констатувати, що однією з ключових обставин у налагодженні багатопрофільної співпраці між Росією та Білоруссю була цивілізаційна близькість цих держав. Ідеться передусім про практично відсутній мовний бар'єр, наявність спільних релігійних вірувань (в обох країнах найпоширенішою релігією є християнство східного обряду), культурні, соціальні зв'язки, що формувались упродовж тривалого часу, позитивне (в більшості) сприйняття іншої держави-партнера населенням (відповідно РФ та РБ). По-друге, вагомим чинником для Білорусі була й залишається наявність стійких економічних зв'язків (зокрема й на засадах міжнародної кооперації) з Росією, а також її суцільна енергетична залежність від останньої. По-третє, попри окремі локальні проблеми, співпраця з РФ виявилася для Республіки Білорусь важливим джерелом стабільного розвитку впродовж подальших десятиліть.

Мотиви Росії включали в себе ще й чинники геополітичного та гео економічного характеру, адже РФ отримувала можливість поширити свій вплив на територію сусідньої держави. Однак відмінності держав – незіставність їхніх розмірів та потенціалів, розбіжності в цілях та завданнях зовнішньої політики та зовнішньоекономічної діяльності, призвели до того, що в подальшому

сторони по-різному почали сприймати двосторонню співпрацю: те, що для Білорусі є стратегічним напрямом партнерства, для Росії є тільки одним з важливих векторів на рівні з БРІКС, ШОС та АТЕС.

Кінець ХХ ст. видався надзвичайно динамічним у політичному житті як Росії, так і Білорусі, що зумовило швидку зміну закладених у двосторонні міждержавні угоди підвалин та викликало необхідність модифікації та уточнення правової бази співпраці двох держав. Додавало актуальності цьому питанню і бажання керівництва обох країн до поглиблення партнерських відносин. 2 квітня 1997 р. шляхом підписання нової Угоди Співдружність Росії та Білорусі було трансформовано в Союз цих держав. Вказаний документ, крім політичних та економічних питань, містив нові пункти про співпрацю у сферах права, боротьби з криміналом, національної безпеки та оборони. 23 травня 1997 р. відбулось підписання Статуту Союзу Білорусі та Росії, згідно якого того ж року було сформовано Вищу раду та Виконавчий комітет Союзу, а Парламентські Збори Співдружності були трансформовані в Парламентські Збори Союзу. Впродовж 1997–1998 рр. було здійснене формування виконавчих органів Союзу, спільного бюджету, відбувалася розробка та реалізація перших союзних програм, утворено Прикордонний та Митний комітети, Комітет з питань безпеки.

Наступним кроком у розвитку співпраці було перетворення партнерських відносин між країнами на модель державного будівництва конфедеративного типу. 8 грудня 1999 р. в Москві відбулося підписання Угоди про створення Союзної держави, а також прийнята Програма дій Республіки Білорусь та Російської Федерації з реалізації положень Угоди про створення Союзної держави. Процес ратифікації національними парламентами було завершено 26 січня 2000 р., після чого Угода набула юридичної сили.

Згідно з даним документом (зокрема ст. 2), основними цілями та завданнями інтеграційного об'єднання були:

- забезпечення мирного та демократичного розвитку народів держав-членів, підвищення добробуту та рівня життя населення;
- створення єдиного економічного простору для забезпечення соціально-економічного розвитку на основі об'єднання матеріального та інтелектуального потенціалів держав-учасниць, використання ринкових механізмів функціонування економіки;
- неухильне дотримання основних прав та свобод людини і громадянина згідно з загально визнаними принципами та нормами міжнародного права;
- реалізація узгодженої зовнішньої політики та політики у сфері оборони;
- формування єдиної правової системи демократичної держави;
- проведення узгодженої соціальної політики, спрямованої на створення умов, які б забезпечували достойне життя та вільний розвиток людини;
- гарантування безпеки Союзної держави та боротьба зі злочинністю;
- забезпечення миру, безпеки та взаємовигідної співпраці в Європі та світі, розвиток Співдружності Незалежних Держав.

Досягнення зазначених цілей мало здійснюватися поетапно, з урахуванням ступеня пріоритетності економічних і соціальних питань. Сьогодні розвиток міжнародних партнерських відносин у межах Союзної держави відбувається за кількома напрямками, основними з яких є: політична взаємодія, економічне співробітництво, військова та воєнно-технічна співпраця, правове, соціально-гуманітарне та культурне партнерство.

Важливим позитивом такого формату співпраці була можливість зовнішньополітичного маневрування та створення умов для використання підтримки партнера при формальному збе-

реженні його нейтралітету з метою посередництва у вирішенні конфліктних або спірних питань у відносинах із третіми країнами (прикладом може слугувати використання Мінська як арени переговорів між зацікавленими сторонами у розв'язанні проблеми збройної агресії РФ проти України).

Головні затримки імплементації Угоди про Союз Білорусі та Росії від 1999 р. виникли в площині економічних рішень. Йдеться про положення статті 13 Угоди про запровадження єдиної спільної валюти. Також упродовж останніх десяти років між РФ та РБ кілька разів виникали суперечки з приводу якості товарів, їх маркування чи сертифікації, які призводили до тимчасових обмежень доступу продукції однієї з країн на ринки іншої, що інколи тягнуло за собою навіть епізодичне відновлення митного контролю на кордоні між державами та деяке охолодження політичних відносин.

Ще одна проблема між партнерами виникла з приводу Митного союзу Євразійського економічного співтовариства. Упродовж 2008–2009 рр. на рівні національних парламентів, глав держав та урядів тривала робота з ратифікації близько 40 міжнародних угод та документів, що й лягли в основу правової бази майбутнього об'єднання. Від 2010 р. набув чинності Єдиний митний тариф, був затверджений єдиний перелік товарів, щодо яких застосовуються заборони або обмеження на ввезення або вивезення державами-учасниками митного союзу в рамках чинного на той час ЄврАзЕС у торгівлі з третіми країнами. Основними результатами, на які зорієнтовані всі сторони проекту, були: формування передумов для подальшого економічного зростання, збільшення обсягів взаємної торговельно-інвестиційної діяльності, створення сприятливого ділового клімату та рівних умов конкуренції. Наступним завданням на порядку денному вважалася консолідація позицій країн-учасниць у переговорах з СОТ з питань вступу в цю організацію.

Проте вже навесні 2010 р. у керівництва Білорусії виникла низка запитань, що призвело до гальмування нею процесу набуття чинності Митного кодексу Митного союзу. Головною проблемою називалися митні збори за експорт нафти з Російської Федерації. І хоча це питання виходило за межі компетенції новоствореного Митного союзу, однак воно було настільки чутливим для Білорусі, що тогочасний глава уряду С. Сидорський проігнорував чергове засідання вищого органу Митного союзу в Санкт-Петербурзі. Зрозуміло, що подібний демарш був неможливий без погодження з президентом РБ та консультацій із зовнішньополітичним відомством. Таким чином керівництво Республіки Білорусь намагалось інструментами економічної дипломатії вирішити одразу кілька важливих для себе питань, головним з яких було повне скасування всіх митних зборів на нафту, що імпортувалася з Росії. Проте вже за декілька днів проблему набуття чинності Митним кодексом було успішно розв'язано, і з 6 липня 2010 р. він набув юридичної сили.

Відтак, говорячи про формування та розвиток Союзної держави Білорусі та Росії, слід детальніше зупинитися на процесах, що відбувались ув минулому та мають місце дотепер у сфері економіки.

Головними економічними чинниками, що спонукали керівництво Республіки Білорусь до інтеграції з Російською Федерацією, вважаємо можливість забезпечити на довготривалій основі для власних суб'єктів господарювання партнерів для кооперації та сталий ринок збуту високотехнологічного обладнання, що сприятиме створенню нових робочих місць в обох державах. Також до білоруських інтересів у Росії зараховують те, що остання може бути значним ринком для надлишкових трудових ресурсів, простором ділової активності та інвестиційним партнером, а також ринком збуту сільськогосподарської продукції.

Незважаючи на відмінності в масштабах країн та їхніх економік, РФ від створення Союзнаї держави отримує економічних переваг не менше, ніж Білорусь. Інтеграція дозволяє наростити розмір внутрішнього ринку, використати вигідне геоекономічне розташування Білорусі, її транспортну та зовнішньоторговельну інфраструктуру в інтересах обох країн, гарантувати стабільне сполучення з відокремленим регіоном РФ – Калінінградською обл.

Загалом, зовнішня торгівля Республіки Білорусь впродовж 2000–2017 рр. розвивалася нерівномірно: якщо з 2000 р. до 2012 р. обсяги її зовнішнього торговельного обороту демонстрували динаміку зростання, то у 2013–2016 рр. спостерігається певне зниження темпів, яке в 2017 р. нарешті змінилося зростанням. Проте стверджувати, що негативна тенденція була подолана, зарано.

Загальна структура зовнішньої торгівлі товарами Республіки Білорусь наведена в табл. 3.

Таблиця 3.

Зовнішня торгівля товарами Республіки Білорусь
(млн дол. США)

	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2016	2017
Зовнішньоторговий оборот	15972	32687	60168	80226	76583	56952	51147	63498
Експорт	7326	15979	25284	37203	36081	26660	23537	29267
Імпорт	8646	16708	34884	43023	40502	30292	27610	34231
Сальдо	-1320	-729	-9600	-5820	-4422	-3631	-4073	-4964

Найвагомішими експортними товарами Білорусі є нафтопродукти та нафта, калійні та азотні добрива, металопр-

дукція, вантажні автомобілі та трактори, хімічні волокна та нитки, шини, м'ясо-молочна продукція, цукор. Основні статті імпорту припадають на енергоресурси (головне нафту та природний газ), сировину, матеріали та комплектувальні елементи (сюди включаються метали та вироби з них, сировина для хімічного виробництва, частини машин), технологічне обладнання. Найбільші обсяги експорту з Республіки Білорусь у 2017 р. припадали на Російську Федерацію (44,1%), Україну (11,5%), Велику Британію (8,2%), Німеччину (3,8%), Нідерланди (3,8%), Польщу (3,7%), Литву (2,9%), Казахстан (2,0%). За розмірами товарного імпорту в Білорусь лідерами за підсумками 2017 р. стали: Росія (57,2%), Китай (8,2%), Німеччина (5,1%), Польща (3,9%), Україна (3,6%), Туреччина (2,4%), Італія (2,3%). Як бачимо, домінуючим партнером Білорусі у зовнішній торгівлі є Росія.

Натомість, місце Білорусі в структурі російської зовнішньої торгівлі є незначним. Так, у 2016 р. частка Білорусі в експорті товарів з Росії складала всього 5,0%, в імпорті – 5,3%. Наведені цифри підтверджують тезу про те, що в площині економіки рівноцінності партнерам досягнути не вдалося. З іншого боку, така мета і не ставилась, оскільки, як на момент створення, так і на сьогодні уряди обох держав усвідомлюють, що подібне завдання є практично недосяжним через різні масштаби країн, а тому воно не повинно включатися до програми інтеграційних заходів Союзної держави Білорусі та Росії.

Таким чином, географія зовнішньої торгівлі Республіки Білорусь дозволяє констатувати наявність у її міжнародних зв'язках потужного акценту на РФ (масштаб партнерства тут зумовлено розмірами території та економіки Росії, а також безпосереднім сусідством та історичними і економічними зв'язками двох держав). При цьому білоруською стороною здійснюються кроки, спрямовані на диверсифікацію власних зовнішньоекономічних

контактів з метою використання потенціалу перебування Білорусі на умовній осі між Заходом та Сходом.

Як видно з таблиць 4 і 5, головним партнером в інвестиційному співробітництві Білорусі, як і в зовнішній торгівлі, є Росія. Щодо цього напряму партнерства справедливими є ті ж підстави, що й стосовно міждержавної торгівлі, проте додатковим чинником тут є близькість законодавства Республіки Білорусь та Російської Федерації, а також відсутність мовного та ментального бар'єрів, які в інших обставинах виступають значними уповільнювачами процесів міжнародного інвестування.

Суперечності в розвитку Союзної держави виявились у відмінності позицій сторін з питань ціноутворення, розвитку сільського господарства, оподаткування та митної сфери, стандартизації та сертифікації продукції. У робочому порядку вони вирішуються урядами двох держав, проте сама їх наявність через майже два десятиліття від моменту створення такого Союзу свідчить про проблеми в економічній взаємодії.

Однак не тільки економіка визначає логіку подальшої інтеграції двох держав. Як уже зазначалося, важливим чинником формування та розвитку Союзної держави були геополітичні виклики та загрози, що зумовлювали потребу в співробітництві – воєнному, військово-технічному та безпековому. На цьому напрямі отримано значні результати, що полягають у створенні регіонального угруповання збройних сил РБ та РФ, співпраці з питань ППО, запровадженні єдиної нормативної бази в частині боротьби зі злочинністю, протидії організованим злочинним угрупованням, торгівлі людьми, наркотрафіку та тероризмові.

Відтак, перспективними інтеграційними векторами вважаються: формування спільної оборонної доктрини; переведення взаємодії армій двох країн в єдиний комплекс; створення єдиного командування або штабу об'єднаних збройних сил; об'єднання промислового потенціалу обох держав в єдиний військо-

во-промисловий комплекс. Однак необхідною умовою таких кроків є перехід до єдиного державного устрою, що передбачає відхід від моделі Союзної держави в напрямку конфедерації. З іншого боку, кроки на цьому напрямі можуть стати й стають загрозливими для суверенітету самої Білорусі як держави.

Таблиця 4.

Надходження прямих іноземних інвестицій в економіку Білорусі

Країни походження інвестицій (інвестори)	2005		2013		2014		2015		2016		2017	
	млн дол. США	%	млн дол. США	%	млн дол. США	%	млн дол. США	%	млн. дол. США	%	млн. дол. США	%
УСЬОГО	451,3	100	14974	100	15084	100	11344	100	8560	100	9729	100
зокрема:												
Російська Федерація	39,3	8,7	7281	48,6	6275	41,6	4896	43,2	4409	51,5	3696	38,0
Велика Британія	16,5	3,6	3202	21,4	2809	18,6	2339	20,6	1464	17,1	2591	26,6
Кіпр	7,9	1,8	1060	7,1	931	6,2	807	7,1	628	7,3	700	7,2
ФРН	6,0	1,3	163	1,1	380	2,5	98	0,9	103	1,2	142	1,5
Австрія	4,5	1,0	502	3,4	526	3,5	353	3,1	288	3,4	296	3,0
Литва	3,7	0,8	179	1,2	234	1,3	169	0,9	253	1,2	198	1,3
Китай	-	-	147	1,0	300	2,0	342	3,0	251	2,9	272	2,8
Нідерланди	8,6	1,9	741	4,9	1962	13,0	1220	10,8	114	1,3	244	2,5
Польща	7,3	1,6	180	1,2	158	1,0	195	1,7	210	2,5	324	3,3

Таблиця 5.

Закордонні інвестиції Республіки Білорусь

Країни надходження інвестицій (реципієнти)	2005		2013		2014		2015		2016		2017	
	млн дол. США	%	млн дол. США	%	млн дол. США	%	млн дол. США	%	млн. дол. США	%	млн. дол. США	%
УСЬОГО	351,1	100	6341	100	5985	100	5141	100	3889	100	5547	100
зокрема:												
Російська Федерація	265,4	75,6	2623	41,4	2254	37,7	2618	50,9	2183	56,1	3710	66,9
Велика Британія	4,7	1,3	1102	17,4	1091	18,2	1209	23,5	388	10,0	423	7,6
Україна	1,1	0,3	858	13,5	822	13,7	658	12,8	885	22,8	961	17,3
Казахстан	1,0	0,3	165	2,6	117	2,0	48	0,9	50	1,3	57	1,0
Австрія	7,6	2,2	266	4,2	114	1,9	117	2,3	88	2,3	82	1,5
Еквадор	-	-	28	0,4	65	1,1	32	0,6	30	0,8	19	0,3
ФРН	54,5	15,5	75	1,2	56	0,9	39	0,8	41	1,1	34	0,6
Польща	1,1	0,3	19	0,3	41	0,7	28	0,5	33	0,9	41	0,7
Швейцарія	-	-	23	0,4	16	0,3	11	0,2	19	0,5	22	0,4
Литва	-	-	79	1,3	17	0,3	20	0,4	23	0,6	45	0,8

Додатковим викликом для Республіки Білорусь та Союзної держави загалом є криза у відносинах між країнами НАТО і Росією. У таких умовах для Мінська постає питання вибору: чию сторону прийняти в даному протистоянні, що однозначно може мати доленосний характер.

Тривалий час білоруській владі вдавалося лавірувати між антагоністами: держава займала максимально можливу нейтральну позицію щодо конфліктів з участю Росії, будучи зокрема майданчиком для переговорів з урегулювання збройного конфлікту на Сході України. Проте після президентських виборів 2020 р. та наступних антидемократичних дій режиму О. Лукашенка поле зовнішньополітичного маневру для Мінська невпинно звужувалося – попри те, що ЄС і Захід назагал не зацікавлені у блокаді такої геостратегічно та логістично важливої країни, як Білорусь.

Отже, з практичного погляду для Білорусі ключове питання нині полягає у виборі владою та народом країни наступних кроків у співпраці з РФ. При цьому владі Республіки Білорусь важливо враховувати те, що багатовекторність є ідеальною доктриною в розвитку двосторонніх контактів за умови так званого кооперативного міжнародного середовища. Йдеться про такий стан міжнародних відносин, за якого конфронтація між основними світовими акторами практично відсутня, а більшість контактів формується та розвивається на засадах співробітництва. Проте в умовах міжнародного середовища, що тяжіє до конфронтації, багатовекторність може зіграти погану службу для позиціонування держави в міжнародних відносинах, оскільки за такого стану справ покращення відносин з однією країною чи об'єднанням може автоматично означати погіршення їх з іншою державою чи міжнародною інституцією. Причому в останньому випадку нерідко уряд країни, що обрав для себе багатовекторність, опиняється в позиції, яку найбільш влучно характеризує шаховий термін «цугцванг». Чи не найяскравішою ілюстрацією такого положення може служити Україна у 2010–2013 рр.: відсутність чіткої позиції в міжнародних відносинах та нераціональні коливання між Сходом та Заходом привели політичне середовище країни в стан резонансу, наслідки якого досі відчувають не тільки громадяни та економіка України, а й інші держави регіону.

У випадку вибору подальшого розвитку Союзної держави Білорусі та Росії, керівництву РБ слід усвідомити невідворотність втрати частини суверенітету як умови інтеграції, причому для Білорусі такі втрати можуть виявитись більшими в силу різниці в розмірах, потенціалах, політичних та економічних можливостях країн. Для запуску цього сценарію доведеться реалізувати положення угоди 1999 р. про перехід на єдину валюту, запровадження однакових з РФ митних тарифів та норм оподаткування, прийняти Конституційний Акт.

Своєю чергою, для Російської Федерації необхідною є подальша співпраця та інтеграція з Республікою Білорусь як з державою, яка сприяє не тільки соціально-економічному співробітництву, а й виступає додатковим чинником геополітичної безпеки для Росії. Для окремих підприємств та галузей економіки РФ партнерство з відповідними структурами білоруської економіки на засадах міжнародної кооперації є вигідним, адже дозволяє зменшити втрати, які зазнала російська економіка від міжнародних санкцій, а також наростити виробництво товарів, доступ яких на внутрішній ринок було обмежено після 2014 р.

На відміну від тісно інтегрованих між собою Росії та Білорусі, третя представниця «слов'янського ядра» СРСР – Україна – після розпаду єдиної держави майже повсякчас демонструвала прагнення іти власним трансформаційним курсом, а не у фарватері пострадянської інтеграції. Будучи другою за вагою і значенням республікою СРСР, Україна безпосередньо була причетна до розпуску Радянського Союзу та припинення його існування як геополітичної реалії, а також наступних тектонічних геополітичних зрушень у регіоні, на континенті та у світі загалом.

Доти, доки в Україні 1 грудня 1991 р. не відбувся референдум, на якому 90,32% громадян підтвердили Акт проголошення незалежності від 24 серпня 1991 р., і консервативні союзні сили, і реформатор М. Горбачов не втрачали надії на збереження СРСР

у якомусь новому форматі (Союз суверенних держав тощо). Проте після відмови восени 1991 р. українського керівництва брати участь у новоогарьовському процесі, а також безпрецедентно одностайних і багатьма неочікуваних результатів всеукраїнського референдуму про незалежність, і в Москві, й у інших союзних республіках остаточно зрозуміли, що СРСР не підлягає відновленню, що ідея нового союзного договору втратила актуальність, і потрібний пошук інших форматів співпраці.

Тож, цілком правомірно стверджувати, що фактором, який остаточно поховав СРСР, виявився саме вибір українським народом незалежності на грудневому референдумі 1991 р. Його наслідком стало термінове скликання наради керівників Росії, України та Білорусі, які 8 грудня 1991 р. підписали Біловезькі угоди, денонсувавши угоду про створення СРСР від 1922 р. У документі констатувалось, що «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права та геополітична реальність припиняє своє існування» й проголошувалося створення Співдружності незалежних держав як своєрідного формату для цивілізованого розлучення та налагодження відносин за нових політичних реалій, чим розпочато складний процес трансформації пострадянського простору. Упродовж 1990-х рр. Росія намагалася перетворити СНД на нове інтеграційне утворення на чолі із собою. Натомість Україна виступала неформальним центром «сил опору» імперським та інтеграційним планам Росії в СНД, мірою сил і можливості протистоячи їм. Зокрема ще від 1993 р. Україна надавала військово-технічну допомогу Грузії та Азербайджану в боротьбі з підтримуваними Москвою сепаратистами, українські добровольці у 1990-і рр. воювали на боці Грузії.

Згодом, у 1997 р. з метою протидіяти політичному й економічному диктатові Москви на пострадянському просторі в Страсбурзі на зустрічі президентів Грузії, України, Азербайджану та Молдови було утворене регіональне об'єднання ГУАМ, яке після

приєднання до нього 1999 р. Узбекистану тимчасово перетворилося на ГУУАМ. Організація задумувалася як певна інтеграційна альтернатива СНД за участі країн, орієнтованих на поглиблену співпрацю із Заходом. Як вважає російський дослідник О. Скаков, створення ГУАМ було спробою перетворити СНД на біполярну структуру. Прагнучи запропонувати союзним країнам пострадянського простору альтернативний до російського порядок денний, Україна 2007 р. ініціювала створення зони вільної торгівлі між членами ГУАМ, 2008 р. – енергетичної структури для контролю за транзитом російського газу через Україну.

Іншим інтеграційним форматом став запропонований Україною і Грузією у 2005 р. «Демократичний вибір» за участі низки країн Балто-Чорноморського регіону, покликаний виступити альтернативою проектам Росії в цій частині пострадянського простору. У грудні 2005 р. на саміті в Києві цю ініціативу формально було запущено: Україна, Грузія, Молдова, Румунія, Македонія, Словенія, Литва, Латвія та Естонія створили «Співтовариство демократичного вибору». У такий спосіб Україна спробувала посилити свій статус регіонального лідера пострадянських країн, орієнтованих на Захід, поглибивши водночас рівень взаємин із новими членами ЄС.

Фактором, який суттєво змінив ситуацію на пострадянському просторі, стала низка «кольорових революцій» у середині 2000-х рр. Ідеологія цих подій полягала у свідомому русі до цінностей ліберальної демократії (свободи слова, преси, політичної діяльності, вільних виборів тощо), у прагненні утвердити їх як суспільно-політичні практики, а також у намаганні подолати пережитки радянсько-номенклатурного типу управління з притаманними для нього корупцією, клановим характером влади, бажанням зберігати владу понад відведені законом терміни тощо. Відповідно ця революційна хвиля несла серйозну загрозу елітам пострадянських країн, в яких утвердилися авторитарні неопа-

тримоніальні політичні устрої аж до перспектив відсторонення керівних режимів від влади та втрати ними основних джерел прибутків.

Серія масових громадянських протестів, які призвели до зміни влади в Грузії, Україні та Киргизії, відомі як, відповідно, Трояндова революція 2003 р., Помаранчева революція 2004 р., Тюльпанова революція 2005 р., спричинила запуск на пострадянському просторі двох процесів: його більш чіткої геополітично-цивілізаційної сегментації та своєрідної «контрреволюційної стабілізації» (О. Фісун) більш стійких неопатримоніальних режимів у Росії, Білорусі, Казахстані, Азербайджані й деяких інших країнах.

Українська влада на чолі з президентом В. Ющенком уперше в пострадянській історії запропонувала новий порядок денний для пострадянського простору, альтернативний до російського. Його основними елементами були поширення принципів демократії, диверсифікація маршрутів енергопостачання та врегулювання «заморожених» конфліктів. Зрозуміло, що спроба Києва перехопити у Москви лідерство зустріла жорстку протидію з боку Російської Федерації.

Головним геополітичним наслідком цих подій для пострадянського простору став його очевидний розкол на дві частини, в одній з яких – більшій, євразійській – тривало зміцнення авторитарних режимів, натомість в іншій – меншій, євроорієнтованій – розпочинався складний процес переходу до інституціоналізованих демократичних режимів.

У цій ситуації Росія, як влучно зазначили американські дослідники проблеми Т. Колтон та С. Чарап, перейшла до контрреволюційної політики в регіоні. У внутрішньоросійському контексті найпоказовішою відповіддю В. Путіна на Помаранчеву революцію стало створення у 2005 р. низки провладних молодіжних контрреволюційних рухів. Наймасовіший з них – моло-

діжний рух «Наші», учасники якого, сповідуючи ідеї російського націоналізму, антилібералізму, протистояння зовнішнім ворогам, недопущення «кольорової революції» в Росії, залякували і переслідували противників режиму Путіна. Іншими молодіжними рухами з подібними цілями діяльності стали створені 2005 р. Євразійський союз молоді та «Молода гвардія Єдиної Росії».

У зовнішньому вимірі стримування демократизації зводилося до активного використання дипломатії економічного тиску та примусу проти пострадянських країн. Найбільш яскравим її проявом стала серія економічних воєн Росії з Україною («газові» 2005/2006 та 2008/2009 рр., «сирні» 2006 та 2012 рр. тощо), Молдовою («винні» 2006 і 2013 рр.), Грузією («винна» та міграційна 2006 р.), навіть Білоруссю (енергетичні 2006-2007 та 2010 р., «молочна» 2009, «м'ясна» 2014 р.). Зворотним боком такої політики стала втрата довіри з боку пострадянських партнерів Москви, сприйняття Росії як загрози.

Загалом, хвиля «кольорових революцій» на пострадянському просторі призвела до формування нових геополітичних реалій у регіоні, загострення суперництва між Росією та Заходом та його виходу на новий рівень.

У своїй промові на Мюнхенській конференції з питань політики безпеки 10 лютого 2007 р., яку дехто із західних політиків сприйняв як найбільш агресивну від часів закінчення «холодної війни», президент РФ В. Путін прозоро натякнув, що розглядає розгортання передових сил НАТО в країнах Південно-Східної Європи як загрозу для Росії. Займаючи дедалі агресивнішу позицію щодо НАТО, Росія змогла торпедувати надання Україні та Грузії Плану дій щодо членства на Бухарестському саміті НАТО у квітні 2008 р. Фактично Росія змогла частково повернути собі право вето на ухвалення країнами пострадянського простору стратегічних зовнішньополітичних рішень, які не відповідали московському світобаченню.

Обравши стратегічний курс на євроінтеграцію, Україна першою з пострадянських країн 5 березня 2007 р. розпочала переговори з ЄС щодо укладення Угоди про асоціацію, включаючи зону вільної торгівлі. Почавши ці переговори, ЄС фактично дав добро на повну інтеграцію, але без участі в політичних структурах, які ухвалюють рішення. У січні 2010 р. аналогічні переговори розпочала Молдова, влітку 2010 р. – Грузія, Азербайджан та Вірменія. Будучи локомотивом цього процесу на пострадянському просторі, Україна своїм прикладом демонструвала іншим пострадянським країнам можливість іншої, неросійської, парадигми розвитку. Ключовим моментом цього курсу є переорієнтація внутрішніх законодавчих норм та стандартів на прийняті в Євросоюзі, що своєю чергою означає нормативно-правове відокремлення цих країн від радянської спадщини, серйозне реформування правил внутрішнього життя й адаптацію до правил ЄС.

У відповідь на парафування Києвом 30 березня 2012 р. Угоди про асоціацію між Україною та ЄС й наміри Грузії і Молдови зробити це 2013 р., Москва почала застосовувати щодо країн, які обрали курс на підписання угод про асоціацію з ЄС, політику викручування рук аби змусити їх відмовилися від відносин з Брюсселем у небажаних для Москви форматах. Це принесло певні плоди. Спочатку Вірменія у вересні 2013 р. відмовилась від Угоди про асоціацію з ЄС на користь участі в Євразійському економічному союзі, а в листопаді 2013 р. й Азербайджан, щоправда без приєднання до ЄАЕС.

Під тиском Росії 21 листопада 2013 р. уряд України ухвалив розпорядження «Питання укладання угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії й їхніми державами-членами, з іншої сторони», яким призупинив підготовку до укладання угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Саме це рі-

шення привело до Євромайдану та наступних серйозних змін в Україні й на пострадянському просторі загалом.

Революція Гідності 2013–2014 рр. та початок російської збройної агресії проти України кардинально змінили як доктринальне, так і практичне ставлення Росії до України, перетворивши її з дружньої та партнерської на фактично ворожу країну, на яку Москва дивилася крізь призму свого стратегічного суперництва із Заходом. Як наслідок українських подій у Стратегії національної безпеки 2015 р. Росія на доктринальному рівні визнала «кольорові революції», інспіровані, на думку Москви, з-за кордону, загрозою державній безпеці.

Вочевидь, влада Росії боїться, що Україна може стати для населення пострадянських країн позитивним прикладом успішної реалізації єврінтеграційного курсу на засадах демократичного розвитку. У такій якості Україна складатиме серйозну загрозу планам Москви зацементувати вплив та лідерство на пострадянському просторі, бо уособлюватиме альтернативний до російського вектор розвитку на пострадянському просторі й у східнослов'янському світі.

У цьому ж контексті етапною подією для всього пострадянського простору та амбіцій Москви стало утвердження у 2018 р. Української православної церкви у статусі канонічної, автокефальної, незалежної та самоврядної. Ключовим моментом є те, що Вселенський патріархат своїм рішенням вивів колишні історичні території Київської митрополії (Україну та Білорусь) з канонічної залежності від Москви. Зусилля Києва спричинили втрату РПЦ канонічного контролю над ключовою для Росії країною пострадянського простору – Україною та до створення історичної й канонічної можливості для Білорусі претендувати на власну помісну, автокефальну, незалежну, самоврядну церкву.

Символічно, що невдовзі по тому, навесні 2019 р. незворотність стратегічного курсу Києва на повноцінну інтеграцію

в ЄС і НАТО було закріплено у преамбулі Конституції України. Цей курс публічно підтримав і новообраний тоді президент України В. Зеленський, який наголосив, що «Україна не відмовиться від своєї місії бути прикладом демократії для пострадянських країн».

Остаточного обравши у 2014 р. шлях конфронтації із Заходом та самоізоляції, Москва змусила його вдатися до стратегії стримування Росії, підкріпленої економічними та іншими санкціями, які впродовж часу їхньої дії лише розширювалися, що спричинило негативний вплив на російську економіку, зокрема, позбавивши Росію низки важливих для неї західних технологій. Наслідком цієї ситуації є неможливість проведення модернізації та пришвидшення відставання Росії від розвинутих країн світу. За оцінками експертів Bloomberg, впродовж 2014–2018 рр. через санкції західних країн Росії не вдалося забезпечити зростання економіки додатково на 6% ВВП. За оцінками російського уряду, бюджет РФ втратив за цей період 173 млрд дол.

Після початку збройної агресії проти України та анексії частини її території, головним напрямом російської зовнішньої політики стала розбудова власного «полюсу сили» у формі Євразійського економічного союзу. Втім, хоч Євразійський економічний союз у складі Росії, Казахстану, Білорусі, Вірменії та Киргизстану з 2015 р. почав діяти, російська агресія проти України серйозно налякала не лише ті країни, які не ввійшли до нього, а й союзників Росії по ЄАЕС.

Показовим щодо реального структурування пострадянського простору стало голосування в ООН 27 березня 2014 р. за Резолюцію 68/262 Генеральної Асамблеї на підтримку суверенітету і територіальної цілісності України. З пострадянських країн її підтримали всі зорієнтовані на Захід країни ГУАМ (Азербайджан, Грузія, Молдова, Україна) та Балтії (Латвія, Литва, Естонія). Проти проголосували лише критично залежні від Росії Вірменія та

Білорусь, натомість країни Центральної Азії, незважаючи на тиск Москви або утрималися, як Казахстан та Узбекистан, або не брали участі в голосуванні, як Киргизстан, Таджикистан та Туркменістан.

Все викладене вище дає підстави стверджувати, що події в Україні до 2022 року та позиція України, надто у 1991, 1997, 2004, 2013–2014 та 2018 рр. мали суттєвий вплив на весь пострадянський простір та на його трансформацію.

5.2. Специфіка перетворень у країнах Південного Кавказу

Особливе місце в посткомуністичній трансформації колишнього СРСР посідають держави Південного Кавказу (ПК), що він по суті являє собою цивілізаційне перехрестя та важливий геополітичний «місток» між Заходом і Сходом.

Після розпаду радянської імперії та краху комунізму Грузія, Вірменія та Азербайджан, з одного боку, мали визначитися зі своєю «макрорегіональною» належністю, а з іншого, одразу після здобуття державної незалежності опинилися в полі зору нових геополітичних гравців, насамперед США та ЄС, що цілком зрозуміло, зважаючи на те, що Південний Кавказ завжди відігравав і продовжує відігравати істотну роль у світовій геополітиці. Незважаючи на незначні розміри регіону та порівняно нечисельне населення, до нього прикуто пильну увагу основних світових гравців, які приділяють значну увагу максимізації власної присутності на цій важливій геостратегічній території.

Як місце перетину світових цивілізацій та релігій і завдяки своєму географічному розташуванню, Південний Кавказ неминуче ставав у минулому і є сьогодні ареною, де відбувається зіткнення інтересів США, ЄС, Російської Федерації, Туреччини

та Ірану. Для США як гегемона сучасного світу цей регіон являє серйозний інтерес з огляду на його розміщення і потенціал для вирішення важливих завдань американської геополітики.

У таких складних зовнішніх умовах країни регіону неодмінно мали визначитися з власними векторами пострадянської трансформації та інтеграції у глобальні проекти з метою запобігання загрозам здобутому суверенітету. Азербайджаном, Вірменією та Грузією було обрано дещо схожі, однак і істотно відмінні шляхи щодо вибудовування відносин з ключовими гравцями на міжнародній арені.

Проблематика Південного Кавказу загалом і Азербайджану, Вірменії та Грузії зокрема привертає дедалі більше уваги науковців і аналітиків, які досліджують модернізаційні процеси в регіоні, вплив і роль основних світових держав у тих змінах, що відбуваються в суспільстві й економіці згаданих країн. Конфлікти в Нагірному Карабасі, Абхазії, Придністров'ї, російсько-грузинська війна 2008 р., окупація Криму і війна на Донбасі у 2014 р. засвідчують не лише посилення цивілізаційних конфліктів, інспірованих колишньою метрополією (РФ) з державами, утвореними на втрачених радянською/російською імперією територіях, а й потребують визначення ступеня впливу глобального Заходу і «Русского мира» на інтеграційні процеси в країнах ПК.

Після отримання незалежності Азербайджаном, Вірменією та Грузією соціально-економічна і політична ситуація в цих країнах стала вкрай нестабільною, насамперед це було пов'язано з проблемами навколо становлення державності. Адже на початку 1990-х рр. усі держави Південного Кавказу виявилися втягнутими у військові конфлікти на етнічному ґрунті – йдеться про вірмено-азербайджанську війну за Нагірний Карабах (1990–1994, 2020) та грузино-абхазьку (1992–1993, 1998) й грузино-південно-осетинську (1991–1992) війни. Інспіровані провальною етнічною політикою часів СРСР, ці конфлікти й досі позначаються не лише

на відносинах між їхніми сторонами, а й на інтеграційних перспективах всього Південного Кавказу. Протистояння, що тривають понад 25 років, не лише грають роль ефективної протидії інтеграційним намірам цих країн, а й слугують інструментом, за допомогою якого Росія перешкоджає інтеграційним проектам Заходу в регіоні.

Якщо на першому етапі становлення державності в країнах ПК і пошуку ними нових цивілізаційних орієнтирів їх інтеграційні вектори були спрямовані в бік Росії і колишніх союзних республік, то згодом вони поступово почали переорієнтовуватися на Захід, насамперед, на Європейський Союз. Держави Південного Кавказу поступово налагоджують співробітництво з ООН, ОБСЄ, Радою Європи, НАТО і ЄС. Намагання Грузії й Азербайджану зблизитися з НАТО, яке активно просувалося на схід, і активізація регіональної політики Туреччини так само, як і деструктивна політика Російської Федерації, спрямована на недопущення проникнення західних інтеграційних проектів на територію так званої «історичної Росії», зумовили багатовекторність політики Азербайджану, Грузії та навіть Вірменії у зовнішній політиці. Особливу увагу було приділено ЄС і США й пропонуваним ними інтеграційним проектам.

Вибір країнами ПК інтеграційних перспектив між пропонованим Росією євразійським проектом та прозахідною орієнтацією здійснювався з урахуванням того, що РФ не сприймає країни регіону як рівноправних партнерів. Як зазначив у своїй праці азербайджанський дослідник А. Гасанов, підхід Росії до середовища безпеки Південного Кавказу і оголошені нею плани, пов'язані з проблемами безпеки невдовзі після розпаду СРСР, з «цілковитим розумінням» були зустрінуті лише однією державою Південного Кавказу – Вірменією. Цього було, очевидно, недостатньо для проведення ефективної політики безпеки в регіоні. Тому інші країни регіону в певному сенсі відвернулися від Росії,

почавши шукати більш надійних стратегічних партнерів. Залученню до зони безпеки ПК «нерегіональних геополітичних гравців» і «центрів сили» цими країнами, на думку дослідників, сприяло те, що Росія тут, як і на всьому пострадянському просторі, для «збереження своїх можливостей впливу» почала віддавати перевагу в Каспійсько-Чорноморському басейні і на Південному Кавказі традиційному використанню внутрішніх конфліктів, відкритій чи опосередкованій підтримці войовничого етнічного сепаратизму, байдужому ставленню до порушення територіальної цілісності держав і тому подібним інструментам.

Одним із найважливіших інтеграційних векторів держав ПК став європейський. Адже ЄС для нових демократій, особливо в 1990-х рр., був не лише новим ринком збуту, а й орієнтиром у пошуках стабільності та життєвих норм і цінностей.

22 квітня 1996 р. в Люксембурзі відбулося перше засідання ЄС за участю глав держав Азербайджану, Вірменії та Грузії. На ньому було підписано Угоди про партнерство і співробітництво між Європейським співтовариством, державами-членами ЄС і країнами ПК. Реалізація цих домовленостей мала сприяти зміцненню демократичних інститутів і соціально-економічної інфраструктури регіону шляхом посилення співробітництва і політичного діалогу між країнами, що входять до його складу. 22 червня 1999 р. в Люксембурзі ЄС та країни Південного Кавказу підписали Спільну декларацію, де спільною метою визначались продовження демократичних реформ у всіх сферах суспільного життя, а також підтримання мирного процесу в регіоні. Дієвим інтегратором процесів реалізації підписаних з ЄС договорів та інструментом гармонізації європейських і південнокавказьких норм і стандартів стала розроблена у 2004 р. Європейська політика сусідства. Вона була покликана забезпечити майбутнє розширення ЄС і зближення зі своїми найближчими сусідами з метою зміцнення загального соціального добробуту, політичної стабільнос-

ті і регіональної безпеки на основі демократичних цінностей, верховенства права і механізмів захисту свобод та прав людини.

Водночас, тіснішій інтеграції держав ПК з ЄС активно перешкоджала і перешкоджає Росія, яка намагається утримати країни регіону в орбіті свого впливу. Використовуючи економічні та військові важелі впливу, Російська Федерація намагається не допустити тісної інтеграції Грузії, Азербайджану та Вірменії з європейськими й євроатлантичними структурами, адже це дозволить їм не лише остаточно порвати з російським і радянським минулим, а й отримати новий геополітичний і цивілізаційний орієнтир у ХХІ ст.

Зокрема, у Грузії попри наявність досить впливового промисловського лобі загальний вектор інтеграційних прагнень спрямований у бік ЄС та НАТО. В умовах фактичної окупації Росією Абхазії і Південної Осетії, Північноатлантичний альянс здається єдиним способом убезпечити себе від подальших неоколоніальних зазіхань РФ на державний суверенітет. Початок стосунків Грузії й НАТО припадає на першу половину 90-х рр. ХХ ст. Так, 5 червня 1992 р. Грузія приєднується до Ради північноатлантичної співпраці (РПАС), створеної в грудні 1991 р. задля поглиблення взаємовідносин Північноатлантичного альянсу з країнами Центральної та Східної Європи. У 1997 р. на заміну РПАС було створено Раду євроатлантичного партнерства (РЕАП), до числа 27 країн-партнерів якої увійшла й Грузія. Основним завданням РЕАП було забезпечення регулярних консультацій і співпраці між членами Альянсу та партнерами. Показово, що один із перших заходів, організованих РЕАП, – семінар з регіональної співпраці – було проведено у жовтні 1998 р. саме в Грузії.

На початку 2000-х рр. стартує новий етап взаємин Грузія – НАТО, що певним чином було пов'язано зі зміною політики Альянсу в бік більш активного розширення у східному напрямку. Важливим елементом цього процесу був Празький саміт НАТО

2002 р. Його вважають історичним, оскільки саме тоді Болгарію, Румунію, Словаччину, Словенію та країни Балтії було запрошено приєднатися до Північноатлантичного альянсу. І саме тоді було активізовано стосунки НАТО з Україною, Грузією та Азербайджаном, які також почали розглядатися як перспективні члени блоку. У роботі саміту особисто брав участь тодішній президент Грузії Е. Шеварднадзе, який зробив офіційне оголошення про наміри Грузії приєднатися до Альянсу. Також на Празькому саміті було затверджено План дій партнерства проти тероризму, який забезпечив структуру для посилення багатосторонньої співпраці в боротьбі з терористичними загрозами.

Там само було презентовано новий механізм реформ країн-партнерів у формі Індивідуального плану дій партнерства (ІПДП). Такі плани мали розроблятися на дворічний термін і об'єднувати весь спектр способів співпраці, за допомогою яких держава-партнер взаємодіє з Альянсом з метою здійснення комплексних реформ – інституційних, оборонних та загальнополітичних. У листопаді 2004 р. саме Грузія першою розробила та погодила ІПДП із НАТО, ставши прикладом у створенні подібних планів для інших країн-партнерів. Важливою позитивною рисою ІПДП є те, що вони створюються з огляду на індивідуальні потреби окремої держави-партнера й мають гнучкі обсяги і якісні виміри співпраці.

Російсько-грузинська війна 2008 р. ускладнила процес євроатлантичної інтеграції Грузії – шанси отримати згоду країн-членів на вступ до Альянсу держави з не вирішеними територіальними проблемами, які можливо в перспективі доведеться вирішувати силою зброї, значно знижуються. Однак хід інтеграції не зупинився, а за деякими напрямками навіть активізувався. 15 вересня 2008 р. у Тбілісі відбулося виїзне засідання НАТО, під час якого було прийнято рамковий документ про створення комісії НАТО – Грузія. Її метою визначено поглиблення політич-

ного діалогу та співпраці Грузії і Альянсу, а також допомогу у повоєнному відновленні Грузії.

Співпраця Грузія – НАТО продовжує успішно розвиватися. Завдяки регулярній участі в підготовці та проведенні навчань «Партнерство заради миру» Грузія змогла активно сприяти євроатлантичній безпеці шляхом підтримки операцій під проводом Альянсу. Грузинські війська співпрацювали з силами НАТО під час операції з підтримання миру в Косово (КФОР) з 1999 по 2008 рр. Також Грузія з 2004 р. була однією з найбільш активних учасниць Міжнародних сил сприяння безпеці (МССБ) в Афганістані, які завершили свою місію у 2014 р. Після істотного збільшення свого контингенту в жовтні 2012 р., його грузинська частина в цій структурі перевищила 1500 військовослужбовців, що робило її найбільшою учасницею МССБ серед країн – не членів НАТО і п'ятою – за обсягом участі серед усіх держав, що долучилися до місії. Вона була однією з найактивніших учасників «Рішучої підтримки» – місії Альянсу для підготовки, консультування та допомоги афганським силам (2015 – 2021 рр.), та забезпечувала транзит ресурсів, призначених для розгорнутих в Афганістані військ.

Грузія постійно бере участь у спільних навчаннях, а також періодично надає майданчик для їх проведення. Зокрема, починаючи з 2011 р., в країні відбуваються щорічні багатонаціональні військові навчання «Моторний дух» («Agile Spirit»), а з 2014 – ще й «Благородний партнер» («Noble Partner»). Так, у «Noble Partner – 2017» взяли участь більш ніж 2 800 військових з восьми країн-членів і партнерів НАТО – Грузії, США, Великої Британії, Німеччини, Туреччини, Словенії, Вірменії та України, хоча до 2015 р. це були суто грузинко-американські навчання. Наймасштабнішими стали навчання Agile Spirit 2019, у яких взяли участь понад 3 тис. військових з 14 країн – членів і партнерів Північноатлантичного альянсу – Грузії, США, Великої Британії, Латвії,

України, Польщі, Норвегії, Бельгії, Туреччини, Болгарії, Греції, Чорногорії, Румунії, Литви.

Альянс активно підтримує реформування сфери оборони та безпеки Грузії. Співпрацю в цій галузі було значно посилено на саміті НАТО 2014 р. в Уельсі, де схвалено пакет важливих програм «НАТО – Грузія», зокрема щодо зміцнення оборонного потенціалу країни, підготовки та тренування військових, посилення зв'язків та розвитку взаємодії з Альянсом тощо. Ці заходи спрямовані на посилення обороноздатності Грузії, а також на подальшу її підготовку до членства в НАТО. У рамках цього пакету (станом на червень 2017 р.) понад 40 радників з країн-членів НАТО та країн-партнерів підтримують Грузію у формі проведення експертиз або надання відповідних ресурсів.

На сьогодні грузинська армія фактично відповідає стандартам НАТО, грузинський контингент брав участь в операціях Альянсу в Афганістані, має досвід бойових дій у Косово та Іраку. Військова реформа в Грузії, проведена під керівництвом інструкторів Альянсу та завдяки його фінансовій підтримці, якісно поліпшила грузинську армію. Як заявив віце-президент США М. Пенс під час візиту до Тбілісі у 2017 р., США підтримують прагнення Грузії отримати членство в НАТО і позитивно оцінюють її витрати на оборону, які перевищують норму для країн-членів НАТО в 2% ВВП. Для США Грузія попри наявні територіальні конфлікти і часткову втрату суверенітету внаслідок агресії РФ є фактично стратегічним партнером у регіоні, її прагнення відновити територіальну цілісність і стати членом Альянсу знаходить широку підтримку у Вашингтоні. М. Пенс, який у липні 2017 р. відвідав Грузію під час проведення там маневрів країнами-членами НАТО, підкреслив, що США «рішуче засуджують» окупацію грузинської території Росією. Своєю чергою, після навчань 2019 р., глава оборонного відомства Грузії Л. Ізора заявив, що «інтеграція Грузії з Північноатлантичним

альянсом є історичним вибором країни». За словами грузинського міністра, «співпраця і динаміка відносин між Грузією і Північноатлантичним альянсом зростає». Отже, європейська і євроатлантична інтеграція розглядаються США і колективним Заходом як основний інтеграційний напрям для нинішньої Грузії.

Про серйозність намірів Тбілісі говорить не лише той факт, що у вересні 2008 р. вона розірвала дипломатичні стосунки з Росією внаслідок визнання останньою незалежності Абхазії і Південної Осетії, а й проведений ще в січні 2008 р. консультативний референдум з питання вступу в НАТО (77% – «за»). У цьому плані грузинські еліти виглядають досить цілеспрямованими й рішучими.

Інтеграція до європейських структур також є одним із ключових моментів грузинського зовнішньополітичного курсу і реалізується керівництвом країни цілком послідовно. Так, у травні 1992 р. Грузія стала членом Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). У тому ж місяці вона приєдналася до Договору про звичайні збройні сили в Європі, а у вересні – до акціонерів Європейського банку реконструкції та розвитку, основною метою якого є допомога країнам у проведенні ринкових реформ та в їх подальшій міжнародній економічній інтеграції. У червні 1996 р. між Грузією і ЄС було підписано угоду про партнерство та співробітництво, що набула чинності в 1999 р. Ця угода є своєрідною юридичною базою, що регулює взаємовідносини Грузії з Євросоюзом. Її умовами передбачалося посилення політичного діалогу, подальший розвиток ринкової економіки та демократії, розширення торгівельних стосунків та збільшення інвестицій, досягнення гармонічних економічних взаємин тощо. Також декларувалося створення основ для законодавчого, економічного, соціального, фінансового, наукового, технологічного та культурного співробітництва. Особливий наголос робився на

необхідності проведення Грузією правових та інституційних реформ відповідно до стандартів Євросоюзу.

У квітні 1999 р. Грузія продемонструвала свою підтримку європейських цінностей, ставши членом Ради Європи – міжнародної організації, яка сприяє співробітництву у сфері прав людини та демократичного розвитку. А у червні 2004 р. Грузія долучилася до Європейської політики сусідства, справедливо вважаючи її важливим механізмом зближення з Євросоюзом. Тоді ж було утворено парламентський Комітет з інтеграції з Європою. Головною метою його діяльності є сприяння інтеграції Грузії до структур Європи та ЄС, а також своєчасне та ефективне виконання Угоди про асоціацію. Цього ж року було введено пост державного міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції.

У 2009 р. Грузія приєдналася до нового проекту Євросоюзу – «Східне партнерство», спрямованого на розвиток інтеграційних зв'язків Європейського Союзу з цією країною, а також з Україною, Молдовою, Азербайджаном, Вірменією та Білоруссю. Серед його основних пріоритетів: розвиток у цих країнах досконалої системи управління, економічна інтеграція з ЄС, енергетична безпека, лібералізація візового режиму в комплексі з посиленням боротьби з незаконною міграцією тощо.

Офіційне започаткування проекту відбулося 2009 р. під час спеціального саміту Східного партнерства в Празі, де 7 травня було прийнято відповідну декларацію. На третьому саміті (Вільнюс, 28–29 листопада 2013-го) відбулося парафування Угоди про асоціацію, а також Угоди про поглиблену та всеохопну зону вільної торгівлі між ЄС та Грузією. Тоді ж було підписано Угоду про включення Грузії до цивільних місій та військових операцій ЄС, що передбачало залучення країни до операції з управління кризами та можливість здійснення спільного внеску до процесу забезпечення світової безпеки. Вочевидь вагомою причиною

зростання інтеграційних контактів держав Південного Кавказу з ЄС та США останніми роками є деструктивна позиція Росії. Грузія, яка стала жертвою російської агресії у 2008 р., першою з країн регіону підписала Угоду про асоціацію з ЄС 27 червня 2014 р., що набула чинності в липні 2016 р. і була спрямована передусім на досягнення політичної асоціації та економічної інтеграції між Євросоюзом та Грузинською державою.

Натомість, грузинське суспільство досі неоднозначно ставиться до євроорієнтованих інтеграційних процесів. У державі існують як євро оптимісти, так і євроскептики. А віднедавна навіть ті громадяни, які підтримують інтеграцію до ЄС, висловлюють стурбованість щодо її можливого негативного впливу на стан збереження національної ідентичності. Дослідження, проведені Фондом «Європа» в період між 2009 та 2015 рр., показали, що впродовж 2013–2015 рр. кількість людей, які думають, що поглиблення інтеграції Грузії з ЄС ставить під загрозу грузинські звичаї та традиції, зростає з 31% до 45%.

Та попри це в останні роки в Грузії прискорилося робота зі створення дорожньої карти ще активнішої євроінтеграції. Також у травні 2018 р. було досягнуто домовленості з головою Єврокомісії Ж.-К. Юнкером про започаткування регулярних щорічних зустрічей представників урядів Європи та Грузії з метою обговорення успіхів останньої на шляху євроінтеграції. Все це є складовою політики «незворотної інтеграції» країни до ЄС та НАТО.

Водночас, факти активної участі Грузії в інтеграційних контактах з ЄС та НАТО не означають, що ця держава не намагається диверсифікувати свої зовнішні взаємини. У листопаді 2017 р. парламент Грузії ратифікував Угоду про вільну торгівлю з Китаєм. На Південному Кавказі це перший випадок підписання такого роду документа з Пекіном. Перемовини з Китаєм тривали понад півтора року: причина посиленого інтересу до угоди лежить на поверхні – Тбілісі розраховує на інвестиції і розширення тор-

говельних зв'язків, що особливо важливо на тлі певного спаду, що намітився в торгівлі з ЄС.

Вірменія і Азербайджан мають дещо відмінну від грузинської ситуацію з інтеграційними проектами. На відміну від Грузії, яка є жертвою агресії з боку Росії, Вірменія і Азербайджан є двома сторонами нагірно-карабаського конфлікту, у якому Росія виступає як «миротворець» і арбітр, донедавна виступаючи на боці Вірменії, але водночас постачаючи наступальне озброєння Азербайджанові. Економічна залежність від Росії ще більше заплутує ситуацію стосовно вибору зовнішньополітичної стратегії обох країн.

Попри членство в очолюваних Росією ЄАЕС та ОДКБ, Вірменія на саміті Східного партнерства 24 листопада 2017 р. підписала Всебічну й посилену угоду про партнерство з ЄС. Підписання цієї угоди стало своєрідним компромісом після відмови президента Вірменії С. Саргсяна під тиском Росії восени 2013 р. підписувати угоду про асоціацію з ЄС. Він тоді заявив, що Вірменія вступає до Митного союзу, який згодом трансформувався у Євразійський економічний союз, членом якого Вірменія стала з 2015 р.

На саміті Європейської народної партії в Брюсселі у 2014 р. вірменський прем'єр-міністр Т. Саркісян пояснив такі дії своєї країни тим, що Вірменія прагне бути мостом, який з'єднає її партнерів, і саме керуючись цим принципом країна ухвалила рішення про вступ до Митного союзу. Одночасно він стверджував, що «наші стосунки з ЄС продовжать залишатися найважливішим пріоритетом зовнішньої політики Вірменії».

Підписання Вірменією Угоди про розширене партнерство з ЄС також значною мірою було наслідком агресивної політики Росії, яка почала виявлятися ще до українських подій 2014 р. У Єревані чітко розуміли, що Росія продовжує вживати всіх заходів для протидії роботі Мінської групи ОБСЄ щодо зміцнення

режиму перемир'я і реалізації заходів із відновлення довіри між сторонами конфлікту. Широкомасштабні поставки наступальної російської зброї Азербайджану змушували вірменські еліти обережно ставитися до своїх союзницьких зобов'язань стосовно свого північного стратегічного партнера. Намагання вибудовувати партнерські стосунки з ЄС та США показують, що Вірменія готова брати участь в інтеграційних проєктах, які дозволять їй хоч якось убезпечити себе від прямої агресії, насамперед, з боку Азербайджану.

Тож попри членство Вірменії в ОДКБ, останніми роками отримала певний розвиток співпраця цієї країни з Північноатлантичним альянсом. Так, збройні сили Вірменії взяли участь у місії НАТО в Афганістані «Рішуча підтримка» та миротворчій операції у Косові. Вірменські військові періодично беруть участь в організованих Альянсом навчаннях. Зокрема, як уже зазначалося, Вірменія була учасницею «Noble Partner – 2017».

На відміну від Грузії та Вірменії, для яких інтеграційна компонента їхнього зовнішньополітичного курсу на сьогодні цілком очевидна, Азербайджан має дещо окреме становище. У порівнянні зі своїми сусідами по Південному Кавказу, Баку оперує серйозними економічними та фінансовими можливостями, а також має репутацію важливого енергетичного гравця. Нині Азербайджан утримується від прямої залученості як до європейських, так і до євразійських інтеграційних проєктів. Зважаючи на тісні контакти (військові, економічні, фінансові) з Росією, Баку просуває себе як партнера і РФ, і Євросоюзу. Не підписуючи рамкових угод з Брюсселем, Азербайджан утім не припиняє участі в програмі Східного партнерства.

Хоча в процесі реалізації інтеграційних планів Азербайджан і не планує ставати асоційованим членом ЄС, Баку запропонував ЄС з урахуванням досягнутого рівня співробітництва підписати угоду про партнерство. Для ЄС Баку залишається одним із важли-

вих контрагентів не лише в регіоні Південного Кавказу, а й поза географічними межами Європи загалом. Приміром, маючи розвинену інфраструктуру європейського рівня, Азербайджан регулярно залучається до проведення загальноконтинентальних спортивних заходів як країна-господар (Європейські ігри 2015, фінал футбольної Ліги Європи 2019, матчі чемпіонату з футболу Євро-2020).

Посиленню західного вектору в зовнішній (зокрема інтеграційній) політиці Баку об'єктивно сприятиме й історичний прорив на європейський газовий ринок наприкінці 2020 р. – з початком постачання азербайджанського природного газу з родовища «Шах-Деніз 2» до країн ЄС через Трансадриатичний газопровід територією Грузії та Туреччини.

Важливими для Азербайджану є стосунки зі США, до яких він виявляє серйозний інтерес з огляду на зацікавленість Вашингтону в перевагах, які має Баку порівняно зі своїми сусідами. Загалом, слід виділити три ключових моменти, що визначають ступінь залучення і впливу США на інтеграційні процеси в Азербайджані:

- по-перше, Азербайджан цікавить США як альтернативна «нафтова діжка» і джерело надходження енергоресурсів до Європейського Союзу;

- по-друге, Азербайджан через своє географічне розташування цікавий для США своїми транзитними можливостями і як майданчик для дислокації американських військових баз, станцій стеження тощо, оскільки сусідами Азербайджану є геополітичні опоненти Вашингтона – Іран та Росія;

- по-третє, важливим фактором для США є можливість завдяки інтенсифікації своєї цивілізаційної присутності в Азербайджані оволодіти новим геополітичним простором на Євразійському континенті.

Зважаючи на контрольовані ним значні обсяги енергоресурсів, Азербайджан перетворився на бажану мету і зону під-

вищеного інтересу для американського капіталу. З іншого боку, Азербайджан, потрапивши до цивілізаційного вакууму, який спричинив розпад СРСР, також був зацікавлений у налагодженні співробітництва з Америкою, яка виглядає значно привабливішою за безапеляційний і архаїчний «Русский мир». При цьому Азербайджан не ігнорує необхідність розбудови стосунків з Росією, яка є одним із його головних торговельних партнерів і роботодавців для гастарбайтерів з цієї країни.

Нарешті, фактична перемога у «Другій карабаській війні» (вересень-листопад 2020 р.) дозволяє Баку приступити до реалізації спільного з Анкарою масштабного інфраструктурно-інтеграційного проекту «Туранський коридор». Ідеться про з'єднання транспортних комунікацій Туреччини та азербайджанського ексклаву Нахічевань із каспійським узбережжям основної частини Азербайджану, що стає можливим унаслідок розблокування шляхів сполучення у Сюнікській області на півдні Вірменії. Таким чином Туреччина вперше за триста років отримує доступ до Каспію та розташованих на схід від нього тюркських країн Центральної Азії. Втім, амбітні турецько-азербайджанські плани можуть наразитися на протидію, адже зачіпають інтереси насамперед Ірану та Грузії, нівелюючи їхній транзитний потенціал.

Загалом, із ситуації в регіоні Південного Кавказу можна зробити висновок, що на сьогодні Азербайджан, Вірменія та Грузія балансують на межі інтересів США, ЄС, Росії та інших потужних гравців у регіоні, однак поступово схиляються у бік прийняття західної суспільної парадигми як базової моделі інтеграції у XXI ст.

Так, європейська цивілізація загалом та ЄС зокрема стає для країн ПК прикладом для наслідування і привабливою консолідаційною структурою, хоча ступінь інтенсивності взаємин із нею є для кожної з цих країн власний. Зокрема, якщо Азербайджан та Вірменія заявляють про свої плани співпраці з Євросоюзом на

рівні партнерства/асоціації, то Грузія цілеспрямовано намагається стати повноцінною частиною цього об'єднання. Хоча реально європейське майбутнє Грузії у найближчій перспективі залежить передусім від концептуального рішення керівництва Євросоюзу щодо шляхів подальшого розвитку та підвищення стабільності цієї інтеграційної структури. У разі, якщо Євросоюз зробить ставку на посилення ролі ЄС як глобального гравця, зокрема й за рахунок додаткового розширення, шанси держав ПК на набуття повноцінного членства в ЄС зростають. Вони мінімізуються, якщо вибір майбутнього ЄС буде зроблено на користь посилення акценту на внутрішню політику.

Водночас, відбувається поступовий прогрес у розвиткові взаємовідносин із Північноатлантичним альянсом, який також має для різних країн ПК свою специфіку. Вірменія взаємодіє з НАТО лише в межах окремих проєктів та кількох миротворчих місій. Співпраця Азербайджану з Альянсом є набагато активнішою, на рівні Індивідуального плану партнерства. Тут варто пам'ятати, що один із найпотужніших членів НАТО – Туреччина – є традиційним військовим і стратегічним союзником Азербайджану.

Грузія ж бачить НАТО єдиним дієвим джерелом убезпечення себе від подальших неоколоніальних зазіхань РФ. Тому, попри наявність невирішених територіальних суперечок, вона ставить за мету якнайшвидше отримання статусу повноцінного члена Північноатлантичного альянсу. Однак, як і у випадку з ЄС, позитивне чи негативне вирішення цього питання залежить не так від зусиль Грузії, спрямованих на виконання всіх належних умов для приєднання до НАТО, як від геополітичної кон'юнктури, що на неї орієнтуватимуться провідні країни цього блоку.

5.3. Трансформаційні процеси в пострадянській Центральній Азії

Після розпаду СРСР у Центральній Азії (ЦА) відбувалися складні й різноспрямовані процеси, що загалом свідчили про поступове становлення нової геополітичної сукупності держав, розташованих у просторі між різними культурно-цивілізаційними ареалами. Уряди нових незалежних держав регіону стикалися з необхідністю узгодження процесів державного будівництва з формуванням нової системи зв'язків, визначенням принципів зовнішньої політики та способів участі в міждержавних відносинах.

На першому етапі, упродовж 1990-х рр., внутрішні інтереси консолідації нової національної державності вочевидь перевищували ступінь усвідомлення спільних інтересів країн регіону, підґрунтя яких визначають специфічні умови відносної географічної замкненості, спільні риси історичного минулого, етнокультурна і релігійна спорідненість народів та етносів, зацікавленість у розвитку економічних зв'язків та співпраці у сфері транспорту й транзиту. Відсутність прямого доступу до морських торговельних шляхів підвищує вагу сухопутних комунікацій і ставить країни ЦА в залежність від сприятливих відносин з прилеглими транзитними країнами, посилює роль регіональної стабільності та безпеки.

Упродовж 1990-х рр. дедалі відчутнішим ставав вплив зовнішніх акторів, які мали суттєво відмінні економічні та політичні інтереси і з різним ступенем інтенсивності намагалися втілювати власні стратегії конкурентного проникнення до центральноазійського регіонального простору. Тому принаймні від середини – кінця 1990-х рр. цей регіон почав розглядатися аналітиками і міжнародними оглядачами як ареал суперництва впли-

вів та специфічних проєктів трьох геополітичних акторів – Росії, США та Китаю.

При цьому слід враховувати, що від самого початку становлення нової державності політичні кола країн ЦА апробували різні форми зовнішньополітичного позиціонування. За правління Н. Назарбаєва (1990–2019) Казахстан виступав протагоністом економічної реінтеграції пострадянського простору. Узбекистан пройшов шлях від обережної участі в прозахідному об'єднанні ГУУАМ та пошуків активної співпраці зі США до проголошення військового неприєднання, яке однак компенсується союзницьким договором із Росією (2005). Туркменістан проголосив статус постійного нейтралітету (1995), який був визнаний резолюцією ГА ООН № 50/80 від 12 грудня 1995 р. У Киргизстані урядові кола на певному етапі теж надихалися ідеями азійського нейтралізму, однак у підсумку віддали перевагу членству в ОДКБ та Євразійському економічному союзу, до якого входять лише дві країни ЦА (Казахстан і Киргизстан).

Після розпаду СРСР процес диверсифікації зовнішньополітичних зв'язків країн ЦА призвів до становлення нових форм багатосторонніх відносин, що різною мірою поєднували аспекти економічної інтеграції, взаємодії в торговельній і транспортно-комунікаційній сферах та взаємодію в питаннях безпеки.

Торговельні відносини в пострадянському просторі визначалися умовами зони вільної торгівлі між країнами СНД, що регулювалися базовими угодами 1994 і 2011 рр. та окремими двосторонніми домовленостями. Паралельно політичні кола країн ЦА висували ідею створення субрегіонального об'єднання інтеграційного типу, проте вона не дістала успішного втілення. Уособленням першої спроби створення багатофункціонального субрегіонального об'єднання стало Центральнo-Азійське економічне співтовариство (Казахстан, Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан), яке номінально проіснувало в період із 1994 по

2002 рр. На заміну йому було створено Організацію центрально-азійського співробітництва 2002–2005 рр., яка була ліквідована внаслідок об'єднання з ЄврАзЕС (2005).

Запропонований Н. Назарбаєвим новий проект Центрально-Азійського союзу за участі всіх п'яти країн ЦА (2007) зазнав невдачі через спротив президента Узбекистану І. Карімова (1990–2016). В рамках висунутих Казахстаном регіональних інтеграційних ініціатив було підписано безстроковий Договір про союзницькі відносини між Казахстаном і Киргизстаном (2003), який попри непоодинокі випадки загострення двосторонніх відносин продовжує вважатися чинним (зі змінами від 17 квітня 2008 р.).

Однією з особливостей субрегіональної міжнародної системи є участь країн ЦА в міжнародних організаціях різного функціонального типу та просторового поширення. У центрально-азійському регіоні представлені пострадянські багатосторонні об'єднання та інтеграційні структури (СНД, ЄврАзЕС, ЄАЕС, ОДКБ), Організація з безпеки та співробітництва в Європі (як трансрегіональна організація, діяльність якої поширюється на всю Північну Євразію), структури континентальної Азії (ШОС, Нарада з взаємодії та засобів довіри в Азії), ісламського світу (Організація ісламського співробітництва), а також менш впливові й активні міжнародні утворення на кшталт Організації економічного співробітництва (Іран, Пакистан, Туреччина, Афганістан, Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан) та Тюркської ради (Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Туреччина та Узбекистан, який став повноправним її членом у вересні 2019 р.

Серед структур багатостороннього діалогу, до яких входять країни ЦА, доцільно відзначити Шанхайську організацію співробітництва, яка серед своїх цілей проголошує забезпечення миру й стабільності в регіоні ЦА, розвиток співробітництва в політичній, торгівельно-економічній, науково-технічній, культурній,

освітній, енергетичний, транспортний, екологічний та інший сферах. Інший вагомий напрям діяльності ШОС стосується гарантування безпеки в контексті боротьби з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом як насильницькими діями, переслідуваними в карному порядку.

Період функціонування об'єднання у форматі «Шанхайської п'ятірки», створеної внаслідок підписання угод між Казахстаном, Киргизстаном, Китаєм, Росією і Таджикистаном про зміцнення довіри у військовій сфері та взаємне скорочення військ у прикордонних районах (1996–1997), заклали передумови для поліпшення відносин між зазначеними країнами та врегулювання прикордонних проблем. Подальше розширення організації зумовило загальне ускладнення і розгалуження напрямів діалогу, включаючи гармонізацію розбіжностей в інтересах провідних учасників.

Досвід діяльності ШОС засвідчив наміри його учасників вирішувати питання регіональної взаємодії без участі США, обмежуючи їхній вплив на політику держав-членів. Другий вагомий аспект полягав у забезпеченні політичної стабільності на засадах невтручання у внутрішні справи. Цей напрям стосується не тільки гармонізації розбіжностей в інтересах між Росією та Китаєм, однак і пом'якшення суперечностей між новими учасниками – Індією та Пакистаном, відносини між якими тривалий час балансують на межі війни. За таких обставин ШОС виступає як рамкова структура, яка поєднує інтереси економічної експансії Китаю з ініційованим Росією та Казахстаном інтеграційним проектом ЄАЕС і повноваженнями ОДКБ як організації колективної безпеки.

У 2013 г. китайські плани та проекти в регіоні ЦА були об'єднані в рамках макроініціативи «Економічний пояс Шовкового шляху» (ЕПШШ), а у 2015 р. В. Путін і Сі Цзіньпін підписали Угоду про сполучення ЄАЕС і ЕПШШ. Проміжними формами

узгодження різноспрямованих інтересів країн-учасниць виступають російсько-китайські переговори зі сполучення ЄАЕС із «Економічним поясом» проекту «Один пояс – один шлях» включено з гармонізацією регулювання торгівельно-економічних відносин, зближенням стандартів і регуляторних процедур, а також планування розвитку транспортної мережі разом з розробкою дорожньої карти розвитку мережі автомобільних і залізничних шляхів. Натомість у китайській версії ідея розбудови транспортної інфраструктури подається як масштабний проєкт створення єдиної транспортної мережі, що поєднає Європу і Азію. Водночас у регіоні ЦА спостерігається посилення конкуренції трубопроводних і торговельно-транзитних проєктів, ініційованих або підтримуваних США, Китаєм, Росією, Іраном та Індією.

Утім, до певної міри хитка стабільність у ЦА частково визначалася небезпекою війни в Афганістані, яка в різних формах тривала упродовж усього періоду незалежності п'яти країн регіону. За таких обставин асиметрична присутність і різноспрямовані інтереси Росії, КНР та США, – з одного боку, утримували їх від відвертого тиску на уряди країн регіону та зумовлювали їхню зацікавленість у збереженні регіональної стабільності, а з іншого, – дозволяли місцевим урядам спрямовувати власні ресурси на зміцнення силових структур і протидію терористичній загрозі.

Зміна влади в Узбекистані (2016) стала поштовхом до перегляду засад і загального поживавлення міждержавного співробітництва між країнами ЦА. Новий президент Узбекистану Ш. Мірзієєв висунув ініціативу відновлення п'ятистороннього політичного діалогу між урядами країн ЦА, покликаною активізувати врегулювання спірних і невирішених проблем, що виникли під час та після розпаду СРСР. Наголос було зроблено на подоланні наявних суперечностей і зміцненні взаємної довіри як передумови перетворення Центральної Азії на стабільний

економічно розвинений регіон. До основних пріоритетів нового етапу регіональної співпраці було віднесено:

- розвиток торговельно-економічних зв'язків та створення сприятливих умов для зростання товарообігу і зміцнення кооперації, створення Регіонального економічного форуму;
- ефективне використання транзитно-логістичного потенціалу регіону, випереджальний розвиток транспортної інфраструктури, включаючи розробку регіональної Програми розвитку транспортних комунікацій;
- поглиблення міждержавної практичної взаємодії з метою забезпечення безпеки і стабільності, організацію регулярних консультативних зустрічей глав держав ЦА;
- остаточне завершення процесу делімітації та демаркації державних кордонів;
- врегулювання проблем справедливого водокористування в регіоні;
- зміцнення культурно-гуманітарних зв'язків, відносин дружби і добросусідства.

Раціональний елемент нового підходу полягав у виокремленні комплексу проблем регіону, що перешкоджали співпраці країн ЦА і потенційно могли бути вирішені власними силами на регіональному рівні – шляхом розв'язання спірних питань, врегулювання прикордонних проблем, усунення торгівельних перешкод, формування спільної позиції щодо розвитку регіональної інфраструктури тощо. Нове тлумачення кооперативних відносин мало ґрунтуватися на раціональній основі – усвідомленні та втіленні спільних інтересів близьких за культурою і рівнем економічного розвитку держав. 29 листопада 2019 р. на другій Консультативній зустрічі глав держав Центральної Азії у Ташкенті було затверджено «Регламент роботи з організації Консультативних зустрічей глав держав Центральної Азії», що включає в себе також проведення регулярних нарад міністрів закордонних справ

(п'ятисторонні політичні консультації) та засідань експертного рівня.

Загострення киргизько-таджицького конфлікту через водні ресурси навесні 2021 р. зайвий раз унаочнило наявність численних невіршених проблем у відносинах між країнами регіону та необхідність подальшого напрацювання дієвих процедур узгодження інтересів. Показово, що припинення вогню вдалося досягти чималою мірою під впливом Узбекистану та Казахстану як регіональних лідерів, не зацікавлених у виході протистояння на рівень ОДКБ з перспективою небажаного для Ташкенту й Астани введення до зони зіткнень миротворчих сил цього блоку (насамперед російських). У будь-якому разі такі фактори, як наявність у країн ЦА власних особливих інтересів та індивідуальних зобов'язань у відносинах з третіми країнами, а також високий ступінь персоналізації зовнішньої політики всіх країн ЦА вочевидь ще довго знижуватимуть результативність регіональної співпраці.

Серед країн G7 зацікавленість США в регіоні ЦА залишається найбільш відчутною й визначається військово-політичними і геостратегічними чинниками, включно з більш чи менш вдалими спробами контролю планування і будівництва маршрутів транспортування енергоносіїв. Натомість роль країн ЄС та Японії, які підтримують з країнами регіону активні економічні зв'язки та залучені до багатьох інвестиційних проєктів, артикульована значно меншою мірою. Показово, що у відносинах з країнами ЦА ЄС (з 2004), США (з 2015), Японія (з 2004) та Південна Корея (з 2007), поряд із двосторонніми відносинами, застосовують формат регулярних багатосторонніх переговорів «C5+1».

З погляду урядових структур США, регіональний простір був умовно поділений на два сектори: «північний» (Казахстан і Киргизстан) та «південний» (Таджикистан, Туркменістан і Узбекистан). Вважалося, що ці сектори мають відокремлювати й роз-

межувати зони інтересів Ірану, Китаю та Росії, перешкоджаючи їхнім спільним діям чи формуванню компромісних підходів щодо політичних процесів та економічних проблем регіону. Новий курс США був позначений прийняттям Конгресом США «Акту про стратегію Шовкового шляху» (1999), який уособлював ідею спрямованого на Захід південного енергетичного коридору.

На тлі заснування п'ятистороннього «Шанхайського форуму» (1996-2001) як предтечі ШОС і налагодження Росією північного маршруту експорту центрально-азійських енергоресурсів, у політичних колах США посилився вплив представників неоконсервативного напрямку, які пропонували оголосити центрально-азійський регіон зоною життєво важливих інтересів США й закликали до його геополітичного переформатування. Поряд зі спробами зміцнення впливу в «південному» сегменті, США почали приділяти більшу увагу Казахстанові, який пропонувалося схилити до участі в транспортному коридорі «Схід–Захід», та стримуванню Китаю і Росії. Ознакою нового проекту стали спроби посилення впливу в Казахстані, Киргизстані та Узбекистані у форматі геополітичного трикутника «Астана–Бішкек–Ташкент».

Інша модель політики США в регіоні була запропонована за адміністрації Б. Обама (2009–2017) у форматі регулярних зустрічей «C5+1». Передбачалося, що на регулярних зустрічах «C5+1» обговорюватиметься широке коло проблем, включаючи економічні відносини, боротьбу з незаконним обігом наркотиків, гуманітарні питання та підтримку безпеки й стабільності в Афганістані. З погляду Держдепартаменту США, новий формат багатостороннього діалогу з країнами ЦА мав відновити збалансовану співпрацю, яка, на відміну від попереднього періоду, уникала б використання регіональних суперечностей і протиставлення відносин з його учасниками.

Згодом формат «C5+1» дістав продовження за адміністрації Д. Трампа, чиє принципове рішення закінчити війну в Аф-

ганістані спонукало США шукати підтримки з боку сусідніх з ним регіональних держав, які могли б активізувати свою участь у забезпеченні регіональної стабільності. Натомість представники країн ЦА висловлювали більшу зацікавленість в обговоренні перспектив розширення торговельних зв'язків, залучення інвестицій, реалізації багатосторонніх економічних проєктів та можливостей сприяння США розвитку інфраструктури та транзитно-транспортного потенціалу Центральної Азії.

Для бюрократичної і бізнес-еліти країн ЦА відносини зі США та ЄС видаються привабливими насамперед через зацікавленість у західному способі життя, здобутті освіти для дітей та доступі до технологій і фінансових потоків. Водночас ментально-ідеологічна налаштованість американської дипломатії ще в недавньому минулому викликала суттєві перестороги з приводу результатів політичного впливу США, а його наслідки й досі видаються непередбачуваними і ризикованими для відносин місцевих політичних режимів із РФ та КНР у контексті традиційної зовнішньополітичної багатовекторності.

Серед країн регіону найбільш активні й розгалужені відносини США підтримують із Казахстаном та Узбекистаном, які вважаються стратегічними партнерами США. Як правило, ці відносини спираються на результати регулярних консультацій і президентських візитів, до яких готуються підписання угод та обґрунтування економічних проєктів.

Попри заперечення прямої військової присутності США на своїй території, якої уряд Узбекистану дотримувався після закриття американської військової бази «Ханабад» (2001–2005), Ташкент виявив готовність сприяти налагодженню центрально-азійського коридору для постачання контингентів США і країн НАТО в Афганістані. У березні 2008 р. Узбекистан дозволив використовувати свої залізничні шляхи для перевезення невійськових вантажів й уклав відповідну угоду з ФРН. Своєю чергою

Казахстан підписав і ратифікував два меморандуми зі США про наземний і повітряний транзит вантажів територією Казахстану.

У підсумку в 2009 р. на базі серії міждержавних угод була сформована Північна логістична мережа (Northern Distribution Network), яка включала три коридори – південний, центральний і східний, що перетинали території чотирьох держав ЦА окрім Туркменістану. Відтак уряд Узбекистану виявляв готовість сприяти планам адміністрації Б. Обама збільшувати обсяги економічної допомоги Афганістану включно з постачанням електроенергії та розбудовою залізниці.

Зближення зі США супроводжувалося передачею Міністерству оборони Узбекистану значних обсягів надлишкової військової техніки. За епізодичними повідомленнями, лише у 2015 р. США передали Ташкентові 328 бронемашин, зокрема 308 одиниць бронемашин MRAPs із посиленням протимінним захистом.

У 2017–2019 рр. у контексті сприяння врегулюванню афганської проблеми Узбекистан відігравав роль основного регіонального партнера США. Президент Узбекистану Ш. Мірзіяєв позиціонував себе як потенційного посередника у внутрішньо-афганському врегулюванні. Такий підхід обґрунтовує потребу у всебічному сприянні досягненню компромісу між урядом у Кабулі й поміркованим крилом талібів, та в перспективі уможливорює відновлення впливу Узбекистану в етнічно узбецьких провінціях на півночі Афганістану, розширення торгівлі та інфраструктурної мережі з залученням коштів Азійського банку розвитку і міжнародних фондів допомоги цій країні, контрольованих переважно США, та продовження залізниці Хайратон – Мазарі-Шариф до Кабула і в перспективі – до Пешавара.

Окрім залізниці на Кабул і Герат, ініційовані США масштабні економічні проекти пов'язані з постачанням електроенергії. Вони включають будівництво лінії електропередач Сурхан (Узбекистан) – Пулі-Хумрі, яка підключить Афганістан до єдиної

енергосистеми ЦА, та лінії електропередач CASA-1000 (Central Asia – South Asia) з Киргизстану й Таджикистану до Афганістану і Пакистану.

Назагал поступаючись впливові Китаю, який поступово розширює контроль над енергетичними ресурсами ЦА, США продовжують відігравати значну роль у моделюванні маршрутів транспортування нафти й газу. Зокрема, американці висловлюють зацікавленість у спрямуванні частини казахстанської нафти для завантаження вільних потужностей нафтопроводу Баку – Тбілісі – Джейхан та лобіюють прокладку газопроводу ТАПІ (Туркменістан – Афганістан – Пакистан – Індія) потужністю 33 млрд м³ на рік, про початок будівництва якого було оголошено 13 грудня 2015 р. Водночас США, загрожуючи санкціями його потенційним учасникам, продовжують блокувати реалізацію альтернативного газопроводу «Мир» (Іран – Пакистан – Індія) потужністю 55 млрд м³ попри його менші ризики. За неофіційними даними, в обмін на гарантії безпеки для газопроводу ТАПІ США отримали дозвіл уряду Туркменістану на базування своїх ВПС на військовому аеродромі Мари-2.

На відміну від США, які в регіональній політиці надають перевагу проєктно-цільовому підходові, у стратегії ЄС домінує програмно-цільова спрямованість. Ухвалена у 2007 р. «Стратегія партнерства ЄС з Центральною Азією» визначила низку довгострокових пріоритетів: у галузі прав людини, правових реформ, належного державного управління, демократії, освіти, економічного розвитку, торгівлі та інвестицій, енергетики й транспорту, довкілля, спільних загроз і міжкультурного діалогу. При цьому зазначалося, що виконання цих пріоритетів мало забезпечуватися відповідно до специфічних умов кожної окремо взятої країни ЦА.

Виконання стратегії мало забезпечуватися за допомогою таких інструментів, як постійний регіональний політичний діалог

на рівні міністрів закордонних справ, впровадження низки європейських ініціатив («Європейської ініціативи в галузі освіти», «Ініціативи ЄС з верховенства права», сприяння застосуванню в країнах ЦА електронних засобів), регулярний «енергетичний діалог» з країнами ЦА й індивідуальний «діалог з прав людини» з окремими країнами регіону.

Цілі стратегії пов'язувалися із забезпеченням безпеки та стабільності в поєднанні з дотриманням прав людини і верховенства права. Артикуляція інтересів ЄС визначалася трьома чинниками: накопиченням місцевих і міжрегіональних проблем, що прямо чи побічно впливають на інтереси ЄС; розширенням ЄС, включенням Південно-Кавказького регіону до Європейської політики сусідства та Ініціативи спільної діяльності в Чорноморському регіоні; наявністю в ЦА значних енергетичних ресурсів, що зумовлювало потреби в диверсифікації маршрутів їх постачання, розширенні торговельних партнерів країн ЦА та актуалізувало важливість енергетичної безпеки.

Енергетичний блок інтересів охоплював: розробку нафтових, газових, гідроенергетичних ресурсів, вдосконалення енергетичної інфраструктури, розвиток нового енергетичного транспортного коридору «Каспійське море – Чорне море – ЄС», заохочення створення інтегрованого центральноазійського енергетичного ринку та створення умов для залучення інвестицій з ЄС. Стратегія ЄС передбачала транзит основного обсягу енергоресурсів ЦА по Транскаспійському (південному) енергетичному коридору. Для реалізації цих планів пропонувалося застосовувати програми INOGATE (Міждержавне транспортування нафті й газу до Європи – Бакинська ініціатива) та TRACECA (Транспортний коридор Європа – Кавказ – Центральна Азія), що фінансувались Інструментом співпраці у сфері розвитку (DCI) і Європейським інструментом сусідства і партнерства (ENPI).

У рамках диверсифікації зовнішньої торгівлі країн ЦА стратегія ЄС обіцяла спрощення доступу їхньої продукції на ринки ЄС у межах оновленої Загальної системи преференцій ЄС (GSP – 2006/2015). У стратегії відзначалося, що в перспективі регіон ЦА зможе використовуватися як транзитна ланка в сполученні між ЄС і Далеким Сходом, а також висловлювалася підтримка договору «Про створення в Центральній Азії зони, вільної від ядерної зброї» від 8 вересня 2006 р., який сприятиме зміцненню миру і безпеки на глобальному і регіональному рівнях.

Через понад десять років після ухвалення першого позиційного документу, 17 червня 2019 р. Рада ЄС затвердила оновлений варіант стратегії ЄС щодо відносин з країнами Центральної Азії. У документі наголошено, що ЄС має намір вивести відносини з країнами ЦА на новий рівень, і міститься аналіз прорахунків, які призвели до скорочення впливу європейських структур на тлі активного нарощування економічної присутності КНР. Головні цілі ЄС стосуються зміцнення безпеки, сприяння торгівлі, в тому числі енергоносіями, попередження новітніх викликів, таких як гібридні загрози і кібератаки (ЄС висловлює готовність поділитися досвідом з кібербезпеки та ідентифікації гібридних загроз).

Серед головних напрямів стратегії ЄС виокремлено такі:

- загальні пріоритети стратегії ЄС у регіоні спрямовані на зміцнення стабільності (включаючи безпеку, боротьбу з корупцією, реформи, становлення демократії і верховенства права); розвиток економіки; активізацію політичного діалогу з залученням парламентів та структур громадянського суспільства;

- поширення досвіду європейської інтеграції в контексті нових завдань співпраці між країнами регіону. Відзначено, що перший неформальний саміт лідерів країн регіону в Астані (березень 2018 р.) дав «новий імпульс» регіональній взаємодії, що посилює «значимість досвіду ЄС при розробці спільних підходів до вирішення загальних проблем». Висловлюється сподівання,

що основними ознаками у відносинах країн ЦА стануть співпраця та взаємопов'язаність, «засновані на певних правилах, а не конкуренція і суперництво». Країни регіону самі обиратимуть форми й темпи такого регіонального співробітництва, а ЄС має намір «підтримувати ці процеси», виходячи зі свого досвіду;

- прискорення переходу до нових моделей економічного розвитку: диверсифікації економік, розвитку приватного сектора, поліпшення інвестиційного клімату, зменшення нерівності, використання відновлюваних джерел енергії;

- заохочення співпраці країн ЦА з Афганістаном. Єврокомісія готова сприяти залученню Афганістану до спільних з центральноазійськими державами програм і проєктів та налагодженню сучасного прикордонного контролю між країнами ЦА та Афганістаном;

- забезпечення принципу рівності статей і посилення ролі жінок як засобу протидії радикалізації суспільства.

Підхід ЄС до країн ЦА стає більш індивідуалізованим. «Неексклюзивне партнерство» з країнами ЦА залежатиме від «готовності окремих країн проводити реформи, зміцнювати демократію, гарантувати права людини, верховенство права та незалежність судів, а також модернізувати і диверсифікувати економіку». Таке формулювання означає, що ЄС не має наміру ставити країни ЦА перед жорстким вибором між різними формами інтеграційних зв'язків. Адже, як засвідчило підписання Угоди про розширене партнерство та співробітництво між ЄС і Республікою Казахстан від 21 грудня 2015 р., нові рамкові угоди ЄС з країнами ЦА сумісні з участю в інших інтеграційних утвореннях, як-от ЄАЕС.

Передбачається продовження фінансової підтримки програм у сферах верховенства права, захисту довкілля, ефективного використання водних ресурсів, торгівлі та управління кордонами, на які в бюджеті ЄС 2014–2020 рр. виділялося близько 1 млрд євро на рік. У переліку запланованих заходів у стратегії згадуються

надання допомоги малому і середньому бізнесу, сприяння створенню європейських торговельних палат, поширення використання європейських методик статистичного обліку. ЄС обіцяє надавати сприяння вступу Узбекистану і Туркменістану до СОТ. Слід відзначити, що Казахстан, головний торговельний та інвестиційний партнер ЄС у ЦА, уже визнаний країною з середнім рівнем розвитку. Припинення з 2017 р. допомоги ЄС за Інструментом співпраці в цілях розвитку Казахстану і Туркменістану супроводжувалося її перерозподілом між рештою держав ЦА.

Хоча в стратегії 2019 р. повторено згадку про зацікавленість ЄС у будівництві Транскаспійського газопроводу, європейські експерти висловлюють сумніви в реалістичності й рентабельності цього проєкту. Навіть після підписання Конвенції про правовий статус Каспійського моря (2018), його ініціатори навряд чи зможуть подолати опір з боку Росії та Ірану, які вони чинитимуть з геополітичних та екологічних міркувань. До того ж слід враховувати такі чинники, як наявність дешевших альтернатив (наприклад, ініційований Росією газопровід Nordstream-2) та прогнози щодо скорочення попиту на газ у Європі у 2030–2035 рр., коли Транскаспійський газопровід ймовірно міг би запрацювати. До того ж у Туркменістані, на газові ресурси якого європейські політики розраховували принаймні від середини 1990-х рр., і досі нема представницької місії ЄС.

Аналіз політики США та ЄС в Центральній Азії свідчить про наявність як спільних підходів, так і тактичних розбіжностей. Країни-члени ЄС виступають кураторами низки регіональних програм. Приміром програмою з верховенства права опікувалися Франція і ФРН, а «водною програмою» – Італія та Румунія. Окремі європейські країни мають у регіоні власні інтереси, пов'язані з підтримкою проєктів національного бізнесу.

Окрім США та європейських країн G7 помітну роль у регіоні ЦА відіграє Японія, яка будує відносини з країнами регіону на

засадах поваги до багатоманітності, «конкуренції і координації» та «відкритого співробітництва». Діалог «С5+1» з Японією втілюється у кількох паралельних форматах – у вигляді нарад міністрів закордонних справ, нарад старших посадових осіб, «Токійського діалогу» (тематичних зустрічей з окремих тем і функціональних напрямів регіонального співробітництва та розвитку) і зустрічей експертів.

Офіційна допомога за програмами розвитку надається через Японське агентство міжнародного співробітництва або через програми спеціалізованих установ ООН. Японія надає перевагу чітко окресленим конкретним сферам реформування економіки та прикладним проектам. Згідно з підписаними у 2015 р. документами, 18 млрд дол. припадало на інвестиційні проекти в Туркменістані (видобуток газу, будівництво заводів з переробки та скраплення газу), близько 8,5 млрд дол. – на проекти в Узбекистані (модернізація енергетичної і транспортної інфраструктури, видобуток і переробка сировинних ресурсів, автомобілебудування, нафтогазова промисловість) і 1,5 млрд дол. – на проекти в Казахстані. Зокрема Японія підтвердила намір долучитися до будівництва в Казахстані першої АЕС. У переліку узгоджених проектів – модернізація аеропорту Манас (Киргизстан) і Ташкентської ТЕЦ, будівництво заводу з виробництва аміаку і карбаміду в Навої (Узбекистан), налагодження збірки автомобілів Toyota в Казахстані. Японські корпорації забезпечуватимуть розробку газового родовища Галкиниш, призначеного для наповнення майбутнього газопроводу ТАПІ. Зацікавленість країн ЦА в розширенні економічної та технологічної співпраці з Японією серед іншого мотивується відсутністю політичних передумов, у залежність від яких ставиться виконання економічних програм, надання кредитів і підписання контрактів з ЄС, США та Росією. При цьому масштабні економічні можливості та залучення коштів Азійського банку розвитку зумовлюють роль Япо-

нії як окремого економічного центру. У країнах ЦА інвестиційні проекти з залученням японських корпорацій розглядаються як можливість розвитку сучасних галузей виробництва і, до певної міри, – як альтернатива економічним планам і проектам КНР.

Зі свого боку, держави ЦА намагаються використовувати асиметричну політичну та економічну присутність США, ЄС та інших акторів для створення нових виробничих потужностей з переробки сировинних ресурсів, локалізації інвестиційних проєктів у галузі машинобудування та телекомунікацій, продовження традиційної багатовекторності у зовнішній політиці.

Дедалі більший потенціал зовнішньополітичної диверсифікації для держав пострадянської ЦА забезпечується розвитком відносин із провідними країнами континентальної Азії – КНР, Індією, Туреччиною, Іраном, Пакистаном. Зокрема особливе місце серед них належить Китайській Народній Республіці, яка нині перетворилася на найбільшого гравця азійського регіону й одного з глобальних лідерів, що має реальні перспективи стати найбільш потужною і впливовою державою світу.

Китайська економічна політика щодо країн пострадянського простору базується на трьох принципах: по-перше, отримати доступ до природних ресурсів цих країн, життєво необхідних для китайського економічного зростання; по-друге, показати керівництву країн-партнерів, що Китай є відповідальним партнером, який ставить перед собою довгострокову мету; по-третє, створити надійні ринки для збуту своїх товарів.

Від 2000-х рр. Китай почав активно реалізовувати проєкти з видобутку і транспортування нафти й газу в Казахстані, Узбекистані і Туркменістані. Так, зокрема, китайська сторона фінансувала будівництво й експлуатацію великого газогону Туркменістан-Узбекистан-Казахстан-Китай, першу нитку якого було пущено в експлуатацію 2010 р. Станом на березень 2017 р. газогоном ЦА – Китай було прокачано 170 млрд м³ природного газу.

Магістраль від кордону Туркменістану й Узбекистану по території останнього та Казахстану прямує до КНР, через КПП «Хоргос» заходячи до Сіньцзян-Уйгурського автономного району (СУАР) Китаю. Нині в складі газогону функціонують три гілки довжиною понад 1800 км кожна. Їхня сукупна щорічна пропускна потужність складає 30 млрд м³. У вересні 2014 р. було розпочато будівництво четвертої гілки D довжиною у 1000 км. Вона має пройти через Туркменістан, Узбекистан, Таджикистан і Киргизстан до СУАР Китаю в південній його частині, де з'єднається з внутрішнім китайським газогоном, який поєднає захід та схід КНР. Потужність четвертої гілки D, домовленість про будівництво якої остаточно досягнуто в лютому 2022 р., складатиме 30 млрд м³ природного газу на рік.

2010 р. було введено в експлуатацію нафтопровід Казахстан-Китай, будівництво якого здійснювалося на паритетних засадах у два етапи (Атасу-Алашанькоу – 965 км, гілка запущена 2005 р.; Кенкіяк-Кумколь – 794 км). У червні 2012 р. Китай підписав угоду з Таджикистаном про будівництво ТЕЦ «Душанбе-2» та експлуатацію спільного цементного комбінату.

Окрім того, що Китай є найважливішим економічним партнером країн ЦА, головним імпортером нафти та газу, які вони видобувають, він виступає ще й у ролі найбільш вигідного кредитора. Станом на 2016 р. Китай надав країнам ЦА близько 30 млрд дол. США кредитів. Зокрема, Казахстану – понад 13,5 млрд, Туркменістану – понад 12,4 млрд, Узбекистану – понад 2,2 млрд, Таджикистану – понад 1,7 млрд та Киргизстану – понад 1,1 млрд. Кредити мають пільговий характер: відсоткова ставка 1,5-3%, термін до 20 років з пільговим терміном.

Експерти наголошують на таких особливостях китайського кредитування країн ЦА: кредити освоюються китайськими компаніями та напряму пов'язані із залученням китайського устаткування та робочої сили; кредитні кошти спрямовано виключно

на реалізацію сировинних та інфраструктурних проєктів, в яких зацікавлений Китай. Водночас кредити значною мірою допомагають створювати інфраструктуру між ЦА та КНР, що важливо ще й тому, що в часи СРСР регіон був ізольований від транспортної системи Китаю. Нині Пекін концентрує зусилля на створенні та реконструкції об'єктів (логістичних центрів, автомагістралей, залізниць), які дозволяють нарощувати товарообмін.

Здійснюючи свою економічну політику в регіоні, Пекін і китайський бізнес виявляють неабияку гнучкість та виваженість, використовуючи на свою користь економічні чи політичні складнощі партнерів. У цьому контексті прикладом може бути політика щодо Туркменістану. Починаючи від 2009 р., керівництво КНР, скориставшись глибокою фінансово-економічною кризою, в якій опинилася ця держава у зв'язку з падінням світових цін на енергоносії, простягнуло їй «руку допомоги». На початку 2010 р. загальний обсяг китайських фінансових ресурсів у Туркменістані складав 1,1 млрд дол, зокрема, 42% – у нафтогазовій галузі. Саме в цей період розпочалась активна стадія реалізації проєктів з видобутку і транспортування нафти та газу (запуск газопроводу Туркменістан-Узбекистан-Казахстан-Китай тощо). На сьогодні китайські компанії домінують у туркменській економіці, потіснивши звідти росіян. У Туркменістані станом на 2017 р. діяло понад тридцять заснованих на китайському капіталі підприємств, а загалом в країні було зареєстровано біля сімдесяти інвестиційних проєктів на загальну суму 4 млрд дол. і 2,3 млрд юанів. Майже 80% з них припадає на галузі паливно-енергетичного комплексу. КНР є єдиною країною, яку туркмени допустили до розробки родовищ на суходолі. Слідом за інвестиціями в енергетику китайські компанії почали брати участь у фінансуванні проєктів в інфраструктурному секторі. Станом на 2016 р. з експортованих Туркменістаном 48 млрд м³ газу КНР отримала близько 30–35 млрд. Проблема, однак, полягає в тому, що Китай,

на долю якого припадає лівова частка туркменського газового експорту, здійснює оплату за нього шляхом погашення багатомільярдних кредитів, наданих Туркменістану. Така форма фінансових розрахунків і економічних відносин з Пекіном викликає в Ашгабата невдоволення, що зростає на тлі падіння світових закупівельних цін на енергоносії. Водночас відмова Росії купувати туркменський газ із січня 2016 р. ще більше посилює залежність Туркменістану від Китаю.

Щодо Узбекистану, то тут простежується активізація діяльності Китаю, пов'язаної зі створенням північної гілки проєкту «Один пояс – один шлях». Станом на 2018 р. в Узбекистані на китайських інвестиціях працювало понад сімсот підприємств, загальний обсяг товарообігу між країнами складав 2,81 млрд дол. (другий після РФ торговельний партнер). Ташкент, утім, ставить перед собою завдання в найближчі роки ще збільшити товарообіг.

Основною проблемою економічної політики Китаю щодо Киргизстану і Таджикистану є формування надійних економічних та міжнародно-правових умов для імпорту з них гідроресурсів та електроенергії. За даними киргизького Міністерства фінансів, станом на 2018 р. обсяг китайських інвестицій в економіку країни становив близько 30% від усіх інвестицій. Загальний обсяг товарообігу між Киргизією і КНР складав, за киргизькою статистикою, 1,5 млрд дол., за китайською, – 5 млрд дол. Китай міцно утримує за собою позицію головного зовнішньоторговельного партнера Киргизстану.

У Таджикистані станом на 2018 р. Китай брав участь у реалізації понад п'ятдесяти інвестиційних проєктів. Узявши в 1990 рр. «дешеві» китайські кредити, Таджикистан тепер не в змозі розрахуватися за ними. Станом на 2017 р. «китайський» борг Таджикистану складав 1,2 млрд дол. Щоб вийти з боргової ями, таджицьке керівництво змушене шукати різні варіанти, віддаючи,

приміром, китайським кредиторам на освоєння золоторудні запаси в родовищах «Верхній Камарз», «Тарор», «Джилау», «Чоре».

Отже, на початку XXI ст. Китай розширив, поглибив, активізував економічну присутність у Центральній Азії. Ця політика стала головним елементом у реалізації стратегічних намірів Пекіна в регіоні. У майбутньому реалізовувана Китаєм політика може підважити регіональну гегемонію Росії та США, що неминуче призведе до подальшого загострення суперництва між США, КНР і РФ у ЦА.

Характерно, що інші пострадянські країни, зокрема Азербайджан та Грузія, розглядаються Пекіном здебільшого як транзитери китайських товарів на захід в обхід Росії за Транскаспійським міжнародним транспортним маршрутом («Шовковий вітер»), який є одним із коридорів китайського проекту «Один пояс, один шлях», проголошеного китайським лідером Сі Цзіньпіном 2013 р. з метою масштабного виходу Китаю на ринки Європи, Близького Сходу та Північної Африки.

Поряд із КНР, дедалі більшою стає присутність у країнах пострадянського простору Індії. Найбільшу увагу на пострадянському просторі Делі приділяє Росії та країнам ЦА. На відміну від КНР, у політиці Індії в регіоні переважають безпековий та енергетичний фактори, водночас економічний чинник не відіграє надто помітної ролі. Зокрема в центральноазійському регіоні Делі цікавить передусім забезпечення надійних шляхів постачання нафти та газу. Для цього Індією було підписано низку меморандумів про співпрацю в енергетичному секторі з Казахстаном, Туркменістаном, Узбекистаном. У лютому 2019 р. Національна компанія «Казахінвест» і найбільший енергетичний конгломерат Індії «NTPC Limited» підписали меморандум про співробітництво в проектах будівництва сонячних електричних станцій, а також про участь індійських компаній у проектах з модернізації вугільних станцій на території Казахстану. У

2000 рр. Індією було підписано угоди про постачання газу з Туркменістаном і з Таджикистаном, що передбачали індійські інвестиції в деякі інфраструктурні проєкти, зокрема, у будівництво трубопроводу Туркменістан–Афганістан–Пакистан. До реалізації цього проєкту, втім, справа не дійшла через складну внутрішньополітичну ситуацію в Афганістані. Сьогодні Індія не входить навіть до десятки найбільших інвесторів в енергетику країн ЦА, оскільки більшість декларованих спільних проєктів залишилась на папері. Нині індійський чинник у регіоні виявляється найбільше у фармацевтичній галузі: 30% медикаментів надходить до Центральної Азії саме з Індії.

Щоправда, останнім часом Індія здійснює спроби реанімувати раніше заморожені проєкти. Так, на початку 2019 р. представники Індії спільно з Іраном та Росією підписали договір про співробітництво в організації транспортного коридору «Південь – Північ», який було заплановано майже 20 років тому назад для транспортування вантажів, минаючи завантажений Суецький канал. Утілення цього проєкту, з одного боку, дозволить майже вдвічі скоротити залізничний шлях постачання індійських вантажів через Іран, Кавказ та Росію в країни Балтійського регіону, а з іншого, він розглядається індійським керівництвом як альтернатива китайському проєктові «Один пояс, один шлях». Загалом Делі прагне не залишатись осторонь інтеграційних процесів у регіоні ЦА та навколо нього. Так, у 2017 р. Індія приєдналася до Шанхайської організації співпраці, яка набуває дедалі більшого значення як об'єднавчий та координаційний субрегіональний центр, відтак стаючи ще привабливішим з погляду індійських інтересів.

Вагомий вплив на трансформаційні процеси в мусульманських країнах пострадянського простору здійснюють Туреччина та Іран. У нових незалежних державах, що виникли після розпаду СРСР, утворився своєрідний ідеологічно-ціннісний вакуум,

192

зумовлений відмовою еліт і суспільств від ідеалів комунізму та пошуком нових орієнтирів. Такий стан відкрив вікно можливостей для Туреччини, яка не приховує претензій на роль одного з лідерів ісламського світу. У боротьбу за посилення впливу над південними регіонами колишнього СРСР під гаслом «спільної віри» включився й Іран. Мірою порушення балансу сил у регіоні та послаблення РФ відома з минулого конкуренція за впливи в Центральній Азії між Москвою, Анкарою (Стамбулом) і Тегераном актуалізувалась.

Розпад СРСР, що виявився неочікуваним для владних еліт більшості центральноазійських республік, призвів до дестабілізації їхнього внутрішнього становища, поставивши перед складним зовнішньополітичним вибором. Однак вибір подальшого цивілізаційного розвитку в новоутворених держав регіону був не такий широкий, як це могло здатися на перший погляд. Він коливався між ісламізацією усіх сторін суспільно-політичного життя за зразком Ісламської Республіки Іран та створенням світських республік з ісламською специфікою за турецьким прикладом. І Туреччина, й Іран були зацікавлені в поширенні власної моделі розвитку на регіон.

Відтак, Анкара та Тегеран розпочали боротьбу за розширення присутності та посилення впливу на пострадянському просторі в його «мусульманській» частині. Тегеран при цьому робив ставку на ісламське начало як визначальний елемент історичного минулого центральноазійських республік, Анкара – на спільне тюркське походження. Турецькі лідери постійно акцентували увагу на етнічній, мовній, культурній спільності тюркських народів, певною мірою відроджуючи ідеї об'єднання Турану – світу тюркомовних народів, які займають територію «від західного Китаю до східного узбережжя Середземного моря».

Політика Туреччини щодо простору колишнього СРСР була досить продуманою, передбачаючи проникнення до регіону

Центральної Азії та на Південний Кавказ по кількох лініях: політичній, економічній, ідеологічній. Анкара використовувала як можливості державного апарату, так і потенціал приватного турецького бізнесу, а також ресурси різноманітних громадських, релігійних та політичних організацій. Ще в грудні 1990 р. Туреччина скликала в Стамбулі Міжнародний курултай Туркестану, на якому в центрі уваги опинилися «зовнішні тюрки», зокрема, й колишні радянські. 1992 р. у структурі турецького МЗС було створено окремий підрозділ – Агентство тюркської співпраці та розвитку (ТІКА), яке мало опікуватися питаннями економічної, культурної та технічної співпраці, та Центр культури і мистецтв. Основним напрямом діяльності ТІКА стало надання економічної допомоги, розвиток спільних проєктів і програм, регулювання правових, технічно-економічних, соціальних, екологічних питань співпраці з тюркськими країнами. До пріоритетних завдань ТІКА входить сприяння структурним і ринковим перетворенням, швидкій інтеграції тюркських народів у світове господарство. При виконанні цих функцій представники ТІКА залучають до участі в окремих проєктах міністерства, підприємства та банки, співпрацюють з міжнародними організаціями, включаючи ООН, і структурами іноземних держав.

Турецька експансія на пострадянському просторі отримала новий імпульс із приходом до влади 2002 р. Партії справедливості та розвитку (наступниці Партії благоденства) на чолі з Р.Т. Ердоганом. В основу курсу Анкари було покладено погляд, згідно з яким за умов руйнування звичної конфігурації світу й системи міжнародних відносин Туреччина отримує історичний шанс відновити позиції в межах колишньої Османської імперії: у Північній Африці, на Близькому Сході та Балканах. Анкара прагнула до зменшення воєнно-політичної залежності від США та Ізраїлю, а також до активізації економічної експансії у державах регіону з

194

метою посилення свого впливу та закріплення за собою статусу регіонального лідера.

З тактичних міркувань, побоюючись реакції відторгнення з боку центральноазійських владних еліт, турки змістили акценти з ідеологічних питань на питання практичні, дещо послабивши пантюркістську риторику. Зокрема, турецький бізнес брав активну участь у перенесенні столиці Казахстану з Алма-Ати до Акмоли (Астани). Уже на початку XXI ст. у центральноазійському регіоні діяло понад 2,5 тис. турецьких підприємств, обсяг турецьких інвестицій складав 8,4 млрд дол., а загальна сума будівельних контрактів – 4 млрд дол.

Особливу увагу Туреччина приділяє Туркменістанові, що він цікавить Анкару передусім з погляду участі Туреччини в реалізації китайського проєкту «Один пояс – один шлях». Південний маршрут проєкту має йти акваторією Каспійського моря, в чому Туреччина дуже зацікавлена. Для його реалізації турецькі компанії беруть участь у будівництві інфраструктури в порту Туркменбаши, уже вклавши в неї 2 млрд дол. Також турецькі економісти та бізнесмени були радниками президентів Туркменістану С. Ніязова та Казахстану Н. Назарбаєва.

Ісламська Республіка Іран одразу після розпаду СРСР на початку 90-х років XX ст. значно активізувала свою діяльність у нових державах ЦА, насамперед у Таджикистані, Узбекистані та Туркменістані, намагаючись освоїти нові ринки збуту, а також забезпечити контроль над маршрутами експорту центральноазійських енергоресурсів.

Іншим складником політики Ірану в регіоні ЦА є ідеологія, втім шіїтська доктрина Ірану є не зовсім прийнятною в регіоні, де переважають суніти. Винятком є Таджикистан, етнокультурна та мовна близькість Ірану з яким зумовила вищий порівняно з іншими країнами ЦА рівень взаємин двох держав. Заснований на цій близькості особливий характер ірано-таджицьких відносин

став одним з важливих факторів розширення сфери політичного та ідеологічного впливу Тегерану. Крім того, керівництво Ірану у 1990-х рр. намагалось активно використовувати у власних інтересах боротьбу в Таджикистані між колишньою комуністичною партноменклатурою на чолі з Р. Набієвим і «демоісламською» опозицією, підтримуючи останню. Перемога світських сил на чолі з Е. Рахмоном (примирення 1997 р.) послабила вплив Ірану на політичні процеси в Таджикистані. Втім, іранський політичний істеблішмент продовжує розглядати Таджикистан не просто як важливого партнера в регіоні, а й як частину «Великого Ірану». Вагому роль у просуванні іранських інтересів відіграє переважно ідеологічний концепт «арійської єдності», який передбачає інтеграцію іраномовних держав регіону та створення в перспективі етноорієнтованої осі: Тегеран – Кабул – Душанбе.

Ірано-таджицькі відносини нині перебувають у складній фазі розвитку. Це пов'язане з тим, що у 2017 р. Таджикистан виступив проти вступу Ірану до ШОС. Офіційною причиною цього кроку стало надання Іраном притулку лідеру опозиційної Партії ісламського відродження Таджикистану М. Кабірі, якого вдома було звинувачено в тероризмі і підготовці збройного виступу. Фактично Тегеран продовжує лінію на підтримку ісламської опозиції в Таджикистані. Росія як один із основних учасників ШОС виступає посередником у примиренні між двома сторонами.

Специфіку ірано-туркменських відносин зумовлено сусідством держав. На нашу думку, головна особливість взаємин між Туркменістаном та Іраном полягає в тому, що взаємна привабливість базується на відсутності іншого вибору. Зокрема, для Ірану чималий інтерес становить офіційно закріплений від 1995 р. постійний нейтралітет як основа зовнішньої політики Туркменістану. Наслідком цього є дистанціювання Ашгабата від участі в міжнародних блокових структурах, що певним чином забезпечує північний кордон Ірану. Відносини Туркменістану та

Ірану формуються на основі економічної доцільності за повного ігнорування керівництвом обох держав політичних проблем. У Туркменістані працюють представництва понад двохсот іранських фірм, будується близько сотні промислових об'єктів. Іран є найбільшим імпортером туркменської нафти та електроенергії, другим після КНР імпортером газу. Утім, і в економічній сфері відносини держав не позбавлені проблем і суперечностей. Так, 2015 р. Іран виступив проти будівництва Транскаспійського газогону по дну Каспійського моря, в якому зацікавлений Туркменістан. Мотиви такої позиції слід шукати у побоюваннях іранської сторони, що газогін зашкодить іранським пропозиціям щодо розмежування Каспійського моря. До того ж Іран сам розраховує в перспективі вийти на європейський газовий ринок, і зайві конкуренти йому не потрібні. Загалом, важливе місце в політиці Ірану в ЦА приділяється зміцненню регіональної економічної співпраці. Пріоритетами тут залишаються транспорт, енергетика, торгівля, а також екологія (з прив'язкою до Каспію). Подібна політика свідчить про схильність нинішнього іранського керівництва до проведення «realpolitik», а не якоїсь форми релігійного месіанства.

Вплив Афганістану на країни пострадянського простору донедавна недооцінювався, хоча на сьогодні ця держава дедалі більше впливає на економіку та соціальну сферу центральноазійських країн, і цей вплив може нести в собі низку ризиків для регіону. Громадянські війни, що тривають з 1978 р., не дозволили Афганістану провести реформування національної економіки, яка так і лишилася глибоко архаїчною. Вона й досі зосереджена на традиційному сільському господарстві, яке не дає високих прибутків, проте дозволяє задовольнити мінімальні життєві потреби населення.

Безкінечні війни спровокували «локальну мілітаризацію»: польові командири, які утримували владу на місцях, потребува-

ли зброї. Не маючи можливості оплатити її звичайним шляхом, племінні вожді й командири стали заохочувати виробництво наркотиків. Унаслідок цього в Афганістані було сформовано «наркоекonomіку», в якій прямо чи опосередковано задіяна половина населення країни. На початок 2000-х рр. близько 75% всього героїну у світі виготовляється з вирощеного в Афганістані опіуму. З цього часу в Афганістані поблизу таджицького кордону починає створюватися ціла мережа лабораторій з виробництва героїну.

Пострадянський простір, насамперед країни ЦА, цікавлять афганських наркоторговців як маршрути транзиту наркотичних речовин. За даними управління ООН з наркотиків і злочинності (UNODC), через ці країни нині експортується половина всіх виготовлених в Афганістані наркотичних засобів. Найбільша їхня частина йде по наркотрафіку через Туркменістан, кордон якого з Афганістаном майже прозорий. Контрабанда наркотиків іде й по території Таджикистану й Узбекистану, головне в напрямку Хорог – Ош. Далі наркотики потрапляють до Киргизії та Казахстану, а потім – до Росії та Європи. Цьому сприяє і прозорий російсько-казахстанський кордон, через який на територію Росії надходить основна кількість наркотичних засобів. За даними МВС РФ, до Росії через Казахстан щороку потрапляє 93% марихуани, 85% гашишу, 78% опію. Усе це призводить до тяжких наслідків, пов'язаних зі зростанням кількості наркозалежних. За оцінками ООН, у 2018 р. кількість наркозалежних у Казахстані склала 80–100 тис., у Таджикистані – 45–55 тис., в Узбекистані – 65–91 тис. осіб.

Щоб якось впоратися із ситуацією, пострадянські країни ЦА 1996 р. приєдналися до Конвенції ООН про наркотики, психотропні речовини і незаконний обіг наркотиків. Крім того, по лінії ООН з травня 1996 р. діє Меморандум про співпрацю в боротьбі з наркотрафіком, підписаний Казахстаном, Узбекистаном,

Таджикистаном, Киргизстаном і Туркменістаном. На його основі в тому ж році було схвалено регіональну програму співробітництва у сфері боротьби з наркотиками. ООН намагається реалізовувати проекти з виявлення масштабів культивування опіумного маку і коноплі в Казахстані, Киргизстані і Таджикистані. Поряд з цим 2006 р. Казахстан, Узбекистан, Киргизстан уклали угоду про створення Центральноазійського регіонального інформаційного та координаційного центру (ЦАРІКЦ). Одним з напрямів діяльності цієї структури є збір і аналіз оперативної інформації щодо незаконного обігу наркотиків, а також координація регіональних правоохоронних заходів у цій сфері.

На практиці це співробітництво розвивається досить складно. Основною причиною невдач у боротьбі з наркаторгівлею є слабка захищеність кордонів між Афганістаном та Туркменістаном і Таджикистаном. Відносно надійно захищеним є лише узбецько-афганський кордон по р. Амудар'я. За оцінками ЗМІ, у пострадянських країнах ЦА багато працівників митних служб тією чи тією мірою причетні до наркаторгівлі. Пункти догляду і контролю на кордонах і транспортних магістралях виявилися малоефективним заслоном на шляху транспортування наркотиків.

Наркобізнес у країнах ЦА тісно пов'язаний із екстремістськими організаціями, передусім, з Ісламським рухом Узбекистану, які на початку 2000-х рр. контролювали до 70% центральноазійської наркаторгівлі. Наркобізнес прагне контролювати державну владу або суттєво впливати на неї. Таким чином афганські «наркоекономіка» та наркотрафік стали реальною загрозою внутрішній безпеці і стабільності більшості країн пострадянського простору, насамперед держав ЦА та Росії.

Небезпечно для нових центральноазійських держав поєднання експорту наркотичних засобів і політичного екстремізму ризикує отримати додатковий імпульс із повторним захопленням

влади в Кабулі рухом Талібан улітку 2021 р. Хоча наразі сформований талібами уряд Афганістану демонстративно дистанціюється від експансіоністських намірів, налагоджуючи дипломатичні контакти з країнами-сусідами (зокрема з Узбекистаном і Туркменістаном) задля початкового утвердження своїх позицій у регіоні.

Отже, на тлі складних трансформаційних процесів, які переживають пострадянські країни ЦА, стратегії з просування своїх інтересів у регіоні активно розробляють і використовують Росія (ЄАЕС), Індія (Connect Central Asia), Китай (Новий Шовковий шлях), США (C5+1 Regional dialogue), Європейський Союз. Крім того, високу зацікавленість у розширенні своєї присутності в регіоні у різних аспектах виявляють Японія, Туреччина, Іран, Пакистан, Південна Корея і навіть Афганістан.

Вирішення політичних та соціально-економічних завдань ускладнюється не лише суперечливим зовнішнім впливом, а й проблемами інституційного характеру всередині країн. А внутрішні політичні та соціально-економічні питання накладаються на історично зумовлені непрості відносини між усіма державами Центральної Азії.

Здійснення реформ у політичній та соціально-економічній сферах у країнах ЦА напряду залежить від подолання корупції, фактично підтримуваної сильною виконавчою владою та залежною від неї судовою системою.

Згідно з Індексом сприйняття корупції, який щорічно складається Transparency International, центральноазійські держави оцінюються експертами наступним чином:

Таблиця 6.

**Місце країн Центральної Азії
у світовому рейтингу сприйняття корупції**

Країна			Місце
	2018 рік	2017 рік	
Казахстан	31	31	124
Киргизстан	29	29	132
Таджикистан	25	21	152
Узбекистан	23	22	158
Туркменістан	20	19	161

Казахстан прийняв нову Антикорупційну стратегію на 2015–2025 рр., орієнтовану на скорочення рівня корупції в таких сферах, як державна служба, квазідержавний сектор, приватний сектор, судові та правоохоронні органи. У рамках реалізації цієї політики було здійснено кілька інституційних реорганізацій антикорупційного органу. Під час останньої, у 2016 р., було утворено Агентство в справах державної служби та протидії корупції, в рамках якого діє Національне бюро з протидії корупції.

Казахстан, як і майже всі держави ЦА, є учасником Стамбульського плану дій (СПД) із боротьби проти корупції від 2004 р. СПД підтримує антикорупційні реформи в Азербайджані, Вірменії, Грузії, Казахстані, Киргизстані, Монголії, Таджикистані, Узбекистані та Україні за допомогою оцінок і постійного моніторингу зусиль країн з реалізації рекомендацій на підтримку виконання Конвенції ООН проти корупції. У доповідях СПД формулюються рекомендації щодо подолання корупції в кожній з країн. Так, у липні 2018 р. у проміжній доповіді щодо Казахстану було зазначено, що з 29

рекомендацій лише з 1 досягнуто «значного прогресу», 10 – «прогресу», а 18 рекомендацій позначили як такі, що «не досягли прогресу».

Складна ситуація у цій сфері і в Киргизстані. Опублікований 2018 р. моніторинг СПД дає такий рейтинг виконання рекомендацій Третього раунду моніторингу Киргизстану: «не виконано» – 4 рекомендації, «частково виконано» – 14, «в основному виконано» – 4, «виконано повністю» – 0.

Таджикистан прийняв або розробив низку важливих проєктів нормативно-правових актів, спрямованих на удосконалення правового регулювання запобігання корупції. Зокрема декілька разів оновлювався Кодекс етики державного службовця (2004, 2010, 2015, 2017), було прийнято законодавчі зміни щодо превентивних обмежень для держслужбовців, декларування майнового стану членів уряду і членів їх сімей, розроблені законодавчі зміни щодо запобігання конфлікту інтересів. Ще від березня 2006 р. у Таджикистані діє система електронних закупівель, проте експерти звертають увагу на необхідність її подальшого вдосконалення. Країна робить серйозні зусилля щодо поліпшення інвестиційної привабливості, у тому числі шляхом спрощення регулювання. Проте Організація економічного співробітництва і розвитку у своєму звіті за 2017 р. назвала корупцію і бідність двома основними проблемами сучасного Таджикистану. У звіті ОЕСР зусилля Душанбе з викорінення корупції і хабарництва називають недостатніми і поверховими. Серед причин, що заважають подолати корупцію в країні – недостатня прозорість судових органів. Загалом, судова система багато в чому залежить від рішення президента та парламенту. За даними Четвертого раунду моніторингу в рамках СПД, стан виконання рекомендацій виглядає так: «не виконано» – 8 рекомендації, «частково виконано» – 9, «в основному виконано» – 1, «виконано повністю» – 0.

В Узбекистані президент країни Ш. Мірзіяєв незабаром після вступу на посаду в січні 2017 р. підписав закон про заходи з запобігання корупції в державних органах. Цей закон обіцяє громадянам, які будуть повідомляти про корупцію, захист з боку держави, а співробітників держорганів під загрозою покарання зобов'язує повідомляти про всі відомі їм правопорушення. Крім того, закон розширив доступ громадськості до інформації про діяльність державних органів. Ще один важливий аспект ситуації в Узбекистані полягає в тому, що до недавнього часу гучні корупційні справи, включаючи й пов'язані з оточенням сім'ї першого президента країни І. Карімова, вела могутня Служба національної безпеки (СНБ). Прокуратура фактично лише супроводжувала її дії. Однак у січні-лютому 2019 р. серед керівництва СНБ відбулася чистка, президент особисто пригрозив низці керівників СНБ тюремними термінами, а її головою призначив колишнього генерального прокурора. Про певні успіхи країни на шляху подолання корупції свідчить Проміжна доповідь про виконання рекомендацій Третього раунду моніторингу СПД для Узбекистану 2016 р. З 23 рекомендацій, висловлених Узбекистану, лише 1 показала «відсутність прогресу», 13 – «прогрес» і 5 – «відчутний прогрес».

Туркменістан не має спеціально призначеного урядового органу, відповідального за боротьбу з корупцією. У червні 2017 р. було утворено Державну службу з боротьби з економічними злочинами для розслідування службових зловживань та випадків корупції на державних підприємствах. Служба регулярно звітує перед президентом і не може вважатись незалежним та об'єктивним органом. Хоча в Туркменістані існує законодавство щодо боротьби з корупцією, а президент Г. Бердимухамедов публічно заявив, що миритися з корупцією не буде, результатів такої боротьби поки що не видно, свідченням чому є 161 місце Туркменістану (з 180 країн) у світовому Індексі сприйняття корупції.

У березні 2014 р. парламент Туркменістану прийняв закон про боротьбу з корупцією, який встановлює правові та інституційні рамки для виявлення та розслідування її випадків. Закон забороняє, зокрема, приймати урядовцям подарунки (особисто або через посередника) від іноземних держав, міжнародних організацій та політичних партій. Це суттєво обмежує можливості державних службовців подорожувати в справах бізнесу за рахунок іноземних юридичних осіб. Також у країні відсутні неурядові організації, що брали б участь у моніторингу та розслідуванні корупції.

22–23 листопада 2018 р. у Брюсселі Євросоюз провів міністерські консультації ЄС – Центральна Азія, під час яких були розглянуті питання розвитку економічних, політичних, культурних зв'язків з державами регіону, а також прав людини і сприяння процесу реформ у цих країнах. На цій зустрічі було прийнято рішення відкрити нове постійне представництво ЄС у Туркменістані. Втім, справжньою причиною уваги Брюсселя до туркменських справ є вже згадуване просування проєктів будівництва Транскаспійського трубопроводу і транспортного мультимодального коридору «Каспійське море – Чорне море».

Отже, однією з найбільших перешкод у боротьбі з корупцією в Центральній Азії є своєрідне «привласнення» владою держави, коли провладні чиновники або групи осіб отримують контроль над прийняттям загальнонаціональних рішень. У країнах центральноазійського регіону не існує механізму стримувань і противаг, що зазвичай заважали б потужним приватним особам і групам здійснювати широкомасштабний вплив на урядові рішення. Хоча уряди країн заявляють про пріоритетність боротьби з політичною корупцією, реальних кроків у цьому напрямку не спостерігається. Без дієвих механізмів стримувань і противаг недемократичні традиції продовжують існувати, що підриває довіру громадян не лише до

власних урядів, а й до міжнародних організацій, які мають сприяти боротьбі з корупцією.

Антикорупційна політика є одним із найважливіших чинників успішного реформування усіх сфер громадського та економічного життя суспільства. Проте, лише цей показник не створює загальної картини демократичних трансформацій у державах ЦА. Наприклад, Киргизька Республіка, посідаючи друге місце в регіоні за рівнем боротьби з корупцією, значно випереджає всі інші держави регіону в рейтингу демократичних трансформацій і єдина з усіх визначається країною з «гібридним режимом».

Таблиця 7.

Індекси демократії країн Центральної Азії у 2018 р.

Країна	Загальна оцінка індексу емократії	Місце в світовому рейтингу	Вибірчий процес і плюралізм	Функціонування уряду	Політична участь	Політична культура	Громадянські свободи	Тип режиму
Киргизстан	5,11	98	6,58	2,93	6,67	4,38	5,00	Гібридний
Казахстан	2,94	144	0,50	2,14	4,44	4,38	3,24	Авторитарний
Узбекистан	2,01	156	0,08	1,86	2,22	5,00	0,88	Авторитарний
Таджикистан	1,93	159	0,08	0,79	1,67	6,25	0,88	Авторитарний
Туркменістан	1,72	162	0,00	0,79	2,22	5,00	0,59	Авторитарний

Таблиця 8.

Індекс демократії країн Центральної Азії у 2006–2018 рр.

Країна	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2008	2006
Киргизстан	5,11	5,11	4,93	5,33	5,24	4,69	4,69	4,34	4,31	4,05	4,08
Казахстан	2,94	3,06	3,06	3,06	3,17	3,06	2,95	3,24	3,30	3,45	3,62
Узбекистан	2,01	1,95	1,95	1,95	2,45	1,72	1,72	1,74	1,74	1,74	1,85
Таджикистан	1,93	1,93	1,89	1,95	2,37	2,51	2,51	2,51	2,51	2,45	2,45
Туркменістан	1,72	1,72	1,83	1,83	1,83	1,72	1,72	1,72	1,72	1,72	1,83

Киргизька Республіка – єдина центральноазійська країна, влада в якій змінювалась у результаті революційних подій (2005, 2010, 2020 рр.). При цьому протягом 2010–2020 рр. в країні тривав період відносної політичної стабільності. Перша мирна передача влади в історії Киргизстану відбулася з інавгурацією президента А. Атамбаєва у грудні 2011 р. У жовтні 2015 р. Киргизстан успішно провів конкурентні парламентські вибори, у грудні 2016 р. відбувся загальнонаціональний конституційний референдум. А 15 жовтня 2017 р. пройшли вибори президента, що були визнані іноземними спостерігачами легітимними і прозорими. Однак запекла політична боротьба всередині країни триває. Перемогу на президентських виборах 2017 р. отримав С. Жеєнбеков, ставленик попереднього президента А. Атамбаєва. Проте, не пройшло й півроку, як Жеєнбеков почав звільняти команду свого попередника, самого Атамбаєва почали звинувачувати у корупції і погрожувати притягнути до кримінальної відповідальності. 8 серпня 2019 р. А. Атамбаєв був заарештований за звинуваченнями у корупції, а його прихильники на мітингах почали вимагати відставки президента С. Жеєнбекова.

Утім, якщо Киргизстан в останнє десятиліття працює над парламентською системою правління, шліфуючи свою виборчу

систему за принципами демократії, то в сусідніх державах ситуація інша. Рисою, яка об'єднує майже всі країни ЦА, є те, що офіційно всі лідери держав (наразі крім С. Жеєнбекова) наділені колосальними повноваженнями і мають право на свій розсуд змінювати Конституцію.

Так, у 2010 р. Г. Бердимухамедову, президенту Туркменістану, за ініціативи Ради старійшин було присвоєно титул Аркадаг – «Покровитель» (його попередник С. Ніязов за рішенням парламенту від 1993 р. носив титул Туркменбаші – «батько всіх туркменів»). Наслідував Аркадаг від свого попередника і незвичайний талант: якщо праця С. Ніязова «Рухнама» вивчалась як найвеличніший філософсько-літературно-релігійний твір у всіх навчальних закладах, то творчість його наступника вирізняється розмаїттям жанрів і тем – від філософських та медичних до текстів з конярства. Для прикладу – лише мала частина з них: «Ім'я добре нетлінне» (присвячено його дідові Бердимухамеду Аннаєву), «Туркменія – країна здорових і високодуховних людей», «Ахалтекінець – наша гордість і слава», «Політ небесних скакунів» тощо.

Державний департамент США 13 березня 2019 р. випустив щорічну доповідь про становище з правами людини в країнах світу за 2018 р., де зроблено висновок, що в Туркменістані немає свободи політичних виборів. Хоча Конституція 2016 р. і проголошує Туркменістан світською і демократичною державою, у країні діє авторитарний уряд, контрольований президентом Г. Бердимухамедовим. Так, правки до конституції Туркменістану 2016 р. продовжили термін повноважень президента з п'яти до семи років.

Пізніше за решту центральноазійських президентів почесне звання отримав президент Таджикистану Е. Рахмон. У 2015 р. парламент країни надав йому офіційний статус Лідера нації (Пешвої Міллат), а також титул «Засновник світу і національної єдності».

Відповідно до закону «про Лідера нації», Рахмон отримав низку привілеїв. За ним зберігається довічне право впливати на політику держави – навіть після відставки з посади президента. Крім того, він звільняється від відповідальності «за дії в період виконання повноважень глави держави». А вже 15 листопада 2016 р. було опубліковано поправки до закону «Про засновника миру та національної єдності – лідера нації», які передбачають зниження мінімального віку для кандидатів на посаду президента з 35 до 30 років (вочевидь для того, щоб у виборах 2020 р. міг брати участь старший син президента Рустам Емомалі). Через місяць після прийняття закону на офіційному сайті державної інформаційної агенції «Ховар» з'явилася стаття теолога А. Мухаккіка з пропозицією визнати дружину Рахмона «лідером ісламських жінок».

Однак лідирує в цьому списку, на нашу думку, колишній президент Казахстану, який і після своєї відставки залишився першою людиною в державі. У 2010 р. казахським парламентом Н. Назарбаєва проголошено «Єлбаси», тобто Лідером нації, а від 2018 р. став довічним головою Ради національної безпеки. Згідно із законодавством, Радбез відповідає за національну безпеку й обороноздатність країни, «збереження внутрішньополітичної стабільності, захист конституційного ладу і національних інтересів країни на міжнародній арені». Тепер із цим органом необхідно погоджувати призначення на високі державні посади. Ці повноваження зберігаються за Назарбаєвим і після його відставки. У прийнятому 2010 р. Законі «Про першого президента – Лідера нації» йдеться, що перший президент володіє довічною недоторканністю, він не може бути підданий затриманню, арешту, обшуку, допиту і огляду. Недоторканність поширюється і на все майно, що належить першому президенту і членам його сім'ї. Гарантується недоторканність банківських рахунків всієї родини Назарбаєвих. Тому, хто наважиться осквернити зображення Лідера нації або якимось чином його образити, загрожує до трьох

208

років в'язниці. І, нарешті, державні органи повинні погоджувати з елбаси всі ініціативи.

Відставка 19 березня 2019 р. першого президента Казахстану Н. Назарбаєва, який очолював республіку майже три десятиліття, завершила період пострадянського транзиту влади в Центральній Азії. Прийшовши до влади ще до розпаду СРСР, Н. Назарбаєв п'ять разів обирався на пост президента, на останніх виборах у 2015 р. він набрав, за офіційними даними, 97,75% голосів. При цьому жодні вибори в Казахстані не були визнані західними спостерігачами вільними і чесними.

20 березня 2019 р. на посаду президента Казахстану вступив К.-Ж. Токаєв. Уже 9 квітня 2019 р. К.-Ж. Токаєв, не чекаючи обумовленого строку, після консультацій з ключовими політикам країни, оголосив про проведення позачергових президентських виборів 9 червня 2019 р. Н. Назарбаєв на з'їзді партії Нур Отан висунув кандидатуру К.-Ж. Токаєва на пост президента. Отримавши 70,96% голосів підтримки К.-Ж. Токаєв став обраним президентом Казахстану. Отже, структура і сутність влади в Казахстані по суті не змінилася, змінилися лише деякі зовнішні формальності.

Порівнюючи процеси політичної трансформації в державах ЦА з демократичним транзитом інших країн, можна стверджувати, що принципові відмінності зумовлені саме культурно-цивілізаційними особливостями регіону. Насамперед це традиційна практика організації політичної влади в регіоні, що значною мірою характеризується ідеями патерналізму, клановості та трайбалізму. Також на формування державності в країнах Центральної Азії впливають процеси ісламського відродження, адже іслам в країнах регіону є не лише релігією, але також способом життя переважної більшості населення, формуючи національні традиції та менталітет. Іслам в країнах Центральної Азії регулює соціокультурну сферу, зокрема взаємини між людьми, поводження в побуті, сімейно-шлюбні відносини, істотно впливає

на суспільно-політичне життя. Ці особливі риси природно посилюють характеристики авторитаризму, що принциповим чином впливає на характер та глибину трансформаційних перетворень, їхню динаміку та можливий результат.

Поряд із тим, основні макроекономічні ризики для розвитку регіону сьогодні пов'язані з необхідністю реалізації структурних реформ. Із розвитком міжнародної торгівлі і дедалі більшим залученням до процесів глобалізації регіон зазнає труднощів у зв'язку із зарегульованістю і закритістю економік у центрально-азійських країнах. Що більше відкладається здійснення реформ, то болючішими вони в підсумку виявляться для населення, що створює загрозу дестабілізації політичних систем.

Таблиця 9.

Індекс економічної свободи країн Центральної Азії за 2019 р.

Країна	Загальний рахунок	Право власності	Цілісність уряду	Ефективність судочинства	Податкове навантаження	Державні витрати	Фіскальне здоров'я	Свобода бізнесу	Свобода праці	Монетарна свобода	Свобода торгівлі	Свобода інвестицій	Фінансова свобода
Казахстан	65,4	59,3	40,3	56,1	93,4	83,7	41,0	73,9	86,2	70,9	80,0	50,0	50,0
Киргизстан	62,3	49,9	27,2	27,9	94,1	54,2	78,4	73,4	79,8	74,4	78,6	60,0	50,0
Узбекистан	53,5	49,8	25,5	34,3	91,3	67,4	98,7	72,5	58,7	58,9	62,6	10,0	10,0
Таджикистан	55,6	47,8	36,4	52,1	91,8	64,6	60,3	67,3	49,2	68,5	73,6	25,0	30,0
Туркменістан	48,4	31,6	20,3	29,8	95,9	2,0	92,3	30,0	20,0	73,4	76,0	10,0	10,0

Економічні моделі центральноазійських країн поступово вичерпують себе. Багато в чому центральноазійські економіки зберігають сировинний характер. При цьому падають ціни на основні експортні товари держав ЦА – нафту, газ і метали. Казахстанська модель зростання, орієнтована на конвертацію нафто-газових доходів у національний розвиток, стикається з викликами через зниження вартості нафти на світових ринках. Проблема пошуку нової моделі економічного зростання актуальна й для Узбекистану, Туркменістану, Киргизстану і Таджикистану. Модель зростання, яка базувалася на експорті сировини і припливі грошових переказів є нестійкою, що створює низку серйозних проблем в довгостроковій перспективі.

Успішній реалізації структурних реформ у всіх країнах ЦА сприятиме стійке економічне зростання. Інституційні реформи повинні замінити модель зростання, засновану на експорті сировини, на ту, яка сприяла б економічному розвитку на основі інноваційного приватного капіталу шляхом скорочення ролі держави в економіці.

На початку 2018 р. уряд Казахстану затвердив Стратегічний план розвитку до 2025 р. Він покликаний створити основу для реалізації раніше оголошеної ініціативи «Модернізація 3.0», спрямованої на поліпшення результатів соціально-економічного розвитку. Стратегічний план розвитку передбачає перехід до нової моделі економічного зростання і фокусується на зростанні людського капіталу, підтримці справедливої конкуренції, зміцненні регіонального розвитку та урбанізації, посиленні прозорості та підзвітності. Передбачаються подальші зусилля з реструктуризації і приватизації державних підприємств, підвищення ефективності державного управління, підтримання відкритих конкурентних можливостей для приватного сектора. У Казахстані з 1 січня 2019 р. підвищено мінімальний розмір заробітної плати в 1,5 рази, що складає 42 500 тенге (109 дол.), знижений

індивідуальний прибутковий податок для громадян з низькими заробітками, введений єдиний сукупний платіж для самозайнятих осіб у пенсійну систему і систему соціального страхування.

Економічна ситуація в Киргизстані залишається порівняно сприятливою значною мірою завдяки надходженню інвестицій і грошових переказів трудових мігрантів. Це сприяє відносній стабільності киргизького сома і низькому рівню інфляції. Втім суттєвого підйому в економіці очікувати не варто, оскільки, незважаючи на те, що грошові перекази з-за кордону допомагають підтримувати економіку Киргизстану, опосередковано вони призводять і до негативних наслідків – скорочення експорту і зростання цін, зниження здатності Киргизстану конкурувати на зовнішніх ринках тощо.

Надзвичайно цікавим є розвиток економіки Узбекистану. Реформи, ініційовані обраним у 2016 р. президентом Узбекистану Ш. Мірзієєвим, призвели до різкої зміни економічного курсу. З огляду на центральне географічне розташування Узбекистану в регіоні, особливого значення набувають ініціативи президента щодо регіонального співробітництва, зняття торговельних і транспортних бар'єрів, що вже вплинуло на збільшення рівня торгівлі та інвестицій між Узбекистаном, Таджикистаном і Киргизстаном.

У лютому 2017 р. уряд Узбекистану ініціював програму ринкових реформ, що включає в себе п'ять пріоритетних областей: вдосконалення державного управління та державного будівництва; забезпечення верховенства закону і судова реформа; підтримка економічного зростання і лібералізація економіки; зміцнення систем соціального захисту; безпека та реалізація конструктивної зовнішньої політики. У 2017–2018 рр. в Узбекистані було запущено комплекс інституційних реформ, спрямованих на освоєння нових ринків, сприяння участі приватного сектора і поліпшення ділового клімату. Проведена у вересні 2017 р. лібералізація обмінного курсу призвела до знецінення сума до

долара США майже на 50%, але дозволила прибрати паралельний тіньовий валютний ринок. Крім того, Центральний банк Узбекистану оголосив про намір повністю перейти до режиму вільного валютного курсу. Також у липні 2019 р. Узбекистан відновив офіційні переговори щодо вступу до СОТ.

Для фізичних осіб з 1 січня 2019 р. почав діяти єдиний податок на доходи в розмірі 12%. До цього часу фізичні особи в Узбекистані платили до 22,5% залежно від розміру доходів. Скасовані страхові внески до позабюджетного пенсійного фонду, а також заплановано підвищення заробітних плат працівників сфери освіти й охорони здоров'я. Узбекистан є країною з постійно зростаючою робочою силою, що може бути використано для подальшого сприяння економічному розвитку країни. Працездатне населення в Узбекистані може збільшитися на 4 мільйони до 2030 р., – йдеться у звіті групи експертів Світового банку і Міжнародної фінансової корпорації. Недивно, що США збільшили обсяг фінансової допомоги Узбекистану майже в три рази за два роки, з 10,1 млн дол. у 2016 р. до 28,1 млн дол. у 2018 р.

Президент Ш. Мірзієєв підписав закон «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів Республіки Узбекистан у зв'язку з демократизацією порядку формування уряду і посиленням його відповідальності» (набув чинності 1 квітня 2019 р.). Згідно з поправками, Законодавча палата уповноважена приймати рішення щодо політичного, соціального і економічного життя, формувати внутрішню і зовнішню політику, а також розглядати і затверджувати кандидатів на членство в уряді за поданням прем'єр-міністра. Голова уряду і члени уряду щоквартально звітуватимуть перед Законодавчою палатою і Сенатом про реалізацію державної програми.

Модель економічного розвитку Таджикистану залишається вразливою попри зростання економіки на 7,3% за підсумками 2018 р., а вироблений ВВП склав понад 7,3 млрд дол. США. Ос-

новними джерелами зростання є державні інвестиції, державне будівництво та державні капітальні вкладення. Зокрема, для прискорення будівництва Рогунської ГЕС Таджикистан випустив єврооблігації. Іншим серйозним ризиком в економіці Таджикистану залишається ситуація у фінансовому секторі – рівень прострочених зобов'язань в банківській системі становить близько 36–40%, що серйозно впливає на платоспроможність економіки загалом. Також у порівнянні з усіма країнами регіону, крім Туркменістану, діловий клімат і бізнес-середовище в Таджикистані залишаються несприятливими. Упродовж 2018 р. ціла низка великих інвесторів у сфері телекомунікацій, нафто- і газовидобутку заявили про закриття своїх представництв і виведення бізнесу з країни. Відповідно до звітів міжнародних організацій, бізнес у Таджикистані перебуває під величезним пресом регуляторного тиску, непрозорого податкового адміністрування і нестабільного податкового законодавства.

Інформація про економічну ситуацію в Туркменістані залишається обмеженою. Офіційні дані констатують зростання економіки за рахунок стійкого зростання промисловості і сильної динаміки споживання. Згідно доповіді аналітиків ООН «Світовий економічний стан і перспективи в 2019 році», за підсумками 2018 р. Туркменістан увійшов до групи країн із перехідною економікою та доходами населення вище середнього світового рівня. Уряд повідомляє про прогрес у завершенні розробки газогону ТАРІ вартістю 10 млрд дол., що дозволить вивести газ на ринки Південно-Східної Азії через Афганістан. Інші джерела повідомляють, що обсяги видобутку та експорту газу в Туркменістані скоротилися на тлі втрати ринку Ірану, через що Туркменістан зіткнувся з проблемою фінансування імпорту основних товарів.

Після проголошення «Програми розвитку систем науки і освіти, охорони здоров'я і спорту на 2019–2025 роки» і виявлення фактів неефективного використання коштів у системі освіти, президент

Г. Бердимухамедов підписав постанову, відповідно до якої від 2019 р. поряд з поетапним поділом науково-дослідних установ Академії наук на підрозділи, протягом трьох років вона не фінансуватиметься з державного бюджету. Таке рішення прийнято «з метою підвищення ролі Академії наук в економіці Туркменістану, забезпечення конкурентоспроможності наукових досягнень, розвитку діяльності науково-дослідних установ на комплексній основі».

Як уже зазначалося, важливим чинником, що впливає на економічний розвиток держав ЦА, є боротьба провідних геополітичних гравців за розподіл впливу і ресурсів. Торговельна війна між Китаєм і США може справити суттєвий вплив на центральноазійські країни, враховуючи, що Китай є їхнім провідним економічним партнером та основним інвестором регіональних інфраструктурних проектів.

Намагаючись в умовах глобального суперництва із Заходом тісніше «прив'язати» центральноазійські режими до потенційного прокитайського блоку, Пекін наражає їхні економіки на відчутні ризики. Так, Таджикистан уже потрапив до числа країн зі зростанням фінансової вразливості через зобов'язання перед Китаєм. Зовнішній борг Таджикистану на початок січня 2019 р. становив 2,9 млрд дол, або 38,9% ВВП. Близько 40% боргу припадає на китайський державний Ексімбанк, якому країна заборгувала близько 1,3 млрд дол. На думку таджицьких урядовців, китайські інвестиції необхідні для розвитку економіки країни, тому що жодна інша країна не погоджується надати кредити Таджикистану на тих умовах, які надає Китай. Товарообіг між Таджикистаном і Китаєм у 2018 р. склав понад 651 млн дол. У Душанбе висловлюють впевненість в тому, що до 2020 р. можна підвищити товарообіг між країнами до рівня понад 3 млрд дол. У 2018 р. міжнародні донори призупинили свої програми підтримки державного бюджету Таджикистану через те, що Душанбе з 2015 р. не може погодити з МВФ умови отримання пільгового кредиту, оскільки МВФ вима-

гає посилити банківський нагляд, запровадити вільну конвертацію валют, підвищити прозорість державних підприємств і держбюджету в цілому. Недоотримані від донорів кошти таджицька влада компенсувала за рахунок додаткового податкового навантаження на приватний бізнес, накладаючи штрафи із пенєю під час додаткових виїзних перевірок і аудитів.

Іншим важливим чинником економічної ситуації в регіоні стали санкції західних країн щодо Росії та Туреччини – важливих торговельних партнерів центральноазійських країн, що спричинило падіння курсу турецької ліри та російського рубля. У разі різкого відтоку капіталу із цих країн і девальвації національних валют, вартість обслуговування зовнішнього боргу в доларах США в країнах ЦА різко зростає, що може спровокувати економічну і бюджетну кризи. Крім того, здешевлення російської валюти може скоротити приплив грошових переказів трудових мігрантів з Росії, що складають значну частину доходів населення і є джерелом підтримання платіжного балансу в Таджикистані та Киргизстані.

Таблиця 10.

Мігранти з країн Центральної Азії

Країна	Кількість мігрантів у 2017 р., осіб	Країни, куди виїхали мігранти	Грошові перекази трудових мігрантів у 2018 р., % ВВП
Казахстан	4 млн	Росія, Україна, Узбекистан	0,2
Узбекистан	1,99 млн	Росія, Україна, Білорусь	8,5
Киргизстан	760 тис.	Росія, Україна, Казахстан	35,1
Таджикистан	580 тис.	Росія, Афганістан, Киргизстан	32,2
Туркменістан	240 тис.	Узбекистан, Росія, Казахстан	0,0

Трудова міграція негативно впливає на економічний розвиток у зв'язку з відпливом із країни місцевих професіоналів (викладачів, лікарів, інженерів, агрономів тощо). За збереження поточної моделі зростання країнам-експортерам трудових ресурсів не вдасться вийти на шлях сталого розвитку, адже місцевий ринок праці переживає складності через відтік кваліфікованої робочої сили. Це стримує розвиток трудомістких галузей економіки і знижує інвестиційну привабливість Центральної Азії.

Майже всі центральноазійські держави політично та/або економічно залежать від Москви, будучи учасниками очолюваних нею міжнародних організацій – ЄАЕС і ОДКБ. Проте на практиці Росія не здатна успішно співпрацювати, наприклад, в енергетичному секторі центральноазійського регіону. Так, Росія зіпсувала відносини з Киргизстаном, коли виявилася не в змозі виконати свої зобов'язання в будівництві ГЕС «Камбар-Ата-1» у 2015 р. в стратегічному гідроенергетичному проєкті на півдні країни. Назагал Москва не зацікавлена в розвитку та економічному посиленні країн регіону.

Центральноазійський регіон ще донедавна не сприймався як серйозний геополітичний гравець. Нині ситуація суттєво змінюється, і є підстави вважати, що найближчим часом міжнародний інтерес до Центральної Азії буде лише зростати. Геополітичне розташування країн ЦА забезпечує їм роль євразійського транзиту та відкриває широкі можливості й перспективи. Таким чином відбувається нове позиціонування Центральної Азії. На думку казахстанських дослідників, регіон стає євразійським епіцентром міжнародної активності.

ВИСНОВКИ

На підставі аналізу сучасних концепцій політичного і соціально-економічного розвитку визначено, що нині одним із основних методологічних принципів у суспільних науках поступово стає комплексний формаційно-цивілізаційний підхід. Згідно з ним суспільні процеси аналізуються з урахуванням їх соціокультурних, історичних, географічних особливостей та визнанням засад багатовекторності трансформаційного поступу. Стає все більш очевидним, що ті чи ті успіхи модернізаційних процесів безпосередньо залежать від того, наскільки органічним є перебіг соціально-політичних і економічних перетворень, якою мірою він вписується в національні інтереси, сприймається у суспільстві, враховує його «культурно-генетичний код».

На основі дослідження новітніх тенденцій суспільного розвитку обґрунтовано еволюцію теорії комунікативної інтеграції, відповідно до якої світ витлумачується як сукупність культурно-цивілізаційних спільнот, об'єднаних, у першу чергу, не територією або державою, а культурою, традиціями, формальними і неформальними нормами, звичаями і цінностями.

Здійснено аналіз наслідків реалізації традиційної концепції модернізації як глобальної ліберальної трансформації. Також зроблено важливий висновок про варіативність шляхів, способів і методів культурно-політичних і соціально-економічних перетворень.

Констатовано, що після розпаду СРСР у 1991 р. перед новими незалежними державами постала об'єктивна необхідність формування власного курсу щодо двох основних складників європейської та євразійської політики: відносин із Заходом (НАТО, ЄС, США) та Росією. Держави пострадянського простору опинилися перед вибором: з ким і в яких організаційних рамках рухатися у XXI століття.

З'ясовано, що в основі західного впливу на трансформацію пострадянського простору лежать засади верховенства прав людини, дотримання законів та засад демократії. Однак, якщо в європейських державах формування і впровадження демократичних інститутів та практик поступово виростало з відповідних економічних відносин, натомість в пострадянських державах ці інститути формувалися одночасно зі спробами пристосуватися до капіталістичного економічного ладу та глобальної економіки. Складною перепоною на шляху європейської інтеграції пострадянських країн є «парадокс пострадянської демократії». Суть його полягає в тому, що політикуму нових незалежних держав важко дотримуватися демократичних норм, забезпечити по-справжньому вільне функціонування створених демократичних інститутів. Адже демократія в цих країнах має вузьку соціальну базу, що зумовлено критичним рівнем бідності значної частини населення та незначним розвитком середнього класу. Інститути громадянського суспільства є недостатньою мірою сформованими, активними та функціональними. Партійні системи – відчутно незрілі та обмежено дієздатні, а для реального вкорінення нових демократичних інституцій у суспільстві минуло надто мало часу.

Доведено, що одним із ключових чинників, що впливає на швидкість та спрямованість процесів трансформації пострадянського простору є затиснутість регіону між двома інтеграційними об'єднаннями: розширеним Європейським Союзом на заході та очолюваним Росією Євразійським економічним союзом на сході. Дані об'єднання перебувають у стані конкурентної боротьби за вплив на пострадянські країни.

Визначено, що спроби національних лідерів більшості нових незалежних держав тривалий час маневрувати між центрами сили призвели до наростання хаотизації міжнародних відносин у регіоні, його подальшої геополітичної фрагментації

і відтягнули в часі реально чітку цивілізаційну та геополітичну самоідентифікацію нових незалежних держав. Практика трансформації пострадянських країн упродовж практично тридцяти років засвідчує, що лише ті країни, які рішуче порвали з радянським минулим, як країни Балтії, змогли якнайдалі пройти дорогою ствердження демократії, успішно інтегрувавшись до ЄС та НАТО. Консервація концептуальної і практичної невизначеності щодо радянського минулого, його традицій і досвіду стає відчутним стримуючим фактором модернізаційних та євроінтеграційних процесів.

Обґрунтовано теоретичне положення про те, що конкуренція європейського та євразійського інтеграційних векторів на пострадянському просторі сутнісно виявляється як конкуренція між європейським прикладом успішного розвитку та російським прикладом опертя на силу, що в практичній площині виливається у використання методів «м'якої сили» ("soft power") та «жорсткої міці» ("hard power") відповідно. Політика ЄС щодо пострадянських країн завжди будувалася і продовжує будуватися на засадах прагматизму, раціоналізму, європейської й євроатлантичної солідарності. Важливе значення для неї мають різні чинники, зумовлені конкуренцією з Росією.

Наочно продемонстровано, що ставлення міжнародних безпекових структур (ООН, ОБСЄ, НАТО), Європейського Союзу та його країн, Ради Європи та її органів (ПАРЕ, Комітет міністрів Ради Європи, Венеціанська комісія, Конгрес місцевих та регіональних влад Ради Європи тощо) до пострадянських країн, окрім впливу на нього геополітичних та економічних чинників, значною мірою зумовлено й дією аксіологічних, ідеологічних і правових засад існування «колективного Заходу» загалом й Євросоюзу, зокрема. Європейські норми і цінності, відображені в основоположних актах Євросоюзу й закладені в основу великої низки його регулятивних документів, на зов-

нішньополітичному напрямі відіграють роль своєрідного джерела амбівалентності в позиціях і діях ЄС в безпековій царині. Певна декларативність, неоднозначність позицій ЄС в цілому і окремих його країн-членів у ставленні й оцінці конфліктів на пострадянському просторі пов'язана у тому числі з ціннісними засадами європейського світу, його ідеологічними постулатами та їх нормативним втіленням в основоположних документах Євросоюзу.

Наголошується на важливому значенні для країн пострадянського простору змін в європейському об'єднанні, що відбуваються з кінця 1980-х рр., а саме – відходу від ставлення до регіонів, як передусім суб'єктів економічного життя, і ствердження їх статусу як серединної ланки між центральним і муніципальним урядами.

Доведено, що посилення ролі регіонів в житті Євросоюзу, набуття їхніми інституціональними органами широких повноважень, що, серед іншого, мало на меті й зниження конфліктогенного потенціалу, спричинило зворотній ефект, дозволяючи використовувати документи, інституції ЄС для підкріплення орієнтацій окремих частин країн на їх федералізацію. Подібне відбувається й у зовнішньополітичній площині: у конфліктах на територіях країн пострадянського простору, хоч би наскільки очевидним був факт їх інспірації й активного роздмухування, Євросоюз прагне не зважати на очевидну участь у них іншої держави й шукати їх причини у внутрішніх чинниках та правомірному прагненні регіонів до більшої суб'єктності. Звичне для Європи надання регіонам більшої самостійності вбачається найкращим способом досягнення компромісу – цілком у згоді з системою цінностей, у межах якої компроміс є єдино належним способом знаходження порозуміння й ствердження суб'єктності обох сторін взаємодії. Такі засади не завжди є слушними для подолання криз у країнах пострадянського простору.

Визначено, що для пострадянських республік характерним є тип неорганічної модернізації в умовах панування неопатримоніальних режимів. Трансформація цих країн обумовлена переважно зовнішніми (вольовими зусиллями владних еліт або тиску з боку інституцій громадянського суспільства), а не внутрішніми факторами (розвитком соціальної сфери), а зміни в економіці, культурі, політиці й соціальній сфері не відповідають одне одному. Тому пострадянський транзит набуває специфічних рис залежно від конкретних обставин розвитку країни, де цей процес відбувається. Констатовано, що за тридцять років незалежного існування колишніх республік СРСР цілком оформилося поняття «пострадянська держава», характерними рисами якої є неопатримоніалізм, корупція, непотизм, орієнтація на патрон-клієнтські відносини.

Встановлено, що найсуттєвішими чинниками, що спричиняють формування специфічних моделей політичної модернізації в посткомуністичних країнах та створюють виклики на шляху повноцінної їх модернізації є: необхідність забезпечувати паралельно два надскладних процеси – здійснення соціально-економічної модернізації та утвердження державної незалежності; економічні труднощі, пов'язані з розривом економічних зв'язків, втратою ринків збуту і джерел сировини; укоріненість елементів авторитаризму; нерозвиненість інститутів громадянського суспільства; відсутність традиції вільного й конкурентного вибору політичних лідерів; загострення національного питання та необхідність збереження стабільності, що відволікало політичні еліти від вирішення безпосередніх завдань модернізації; необхідність вироблення нової геополітичної стратегії після розпаду СРСР та відсутність суспільного консенсусу щодо вектору розвитку.

Зроблено висновок, що з-поміж республік колишнього СРСР найбільш послідовну та результативну політику трансформації демонструють балтійські держави. Це зумовлено як наявністю

досить актуального – майже до середини ХХ ст. – альтернативно-го радянському історичного досвіду, так і відносно невеликими розмірами цих країн.

Визначено, що реформування державних систем Латвії, Литви та Естонії після набуття (або відновлення) у 1990–1991 рр. незалежності здійснювалося одразу в кількох напрямках. Це зміна внутрішніх наративів, внутрішньополітичні та соціально-економічні трансформації системи, визначення зовнішньополітичної орієнтації та способів включення до глобалізаційного дискурсу. І попри те, що ці процеси загалом не є спільно спрямованими та відбуваються не одночасно, у випадку країн Балтії вони виявилися взаємообумовленими. Реформи відбувалися одразу в усіх важливих сферах – політико-правовій, соціально-економічній, інтеграційній. Вступ до ЄС та НАТО став ключовим пріоритетом, який підпорядковував собі дії Латвії, Литви та Естонії на міжнародній арені, але також багато в чому визначав і внутрішній політичний процес.

Наочно продемонстровано, як після розпаду СРСР Росія еволюціонувала від (здебільшого декларативних) намірів стати частиною загальноєвропейського політико-економічного простору до створення власного Євразійського економічного союзу (ЄАЕС) з участю частини колишніх радянських республік.

Доведено, що політичні процеси в РФ є важливим чинником впливу на вибір моделі суспільного розвитку для пострадянських країн та уповільнення темпів реформаційних процесів. Ті країни пострадянського простору, де вплив Росії є визначальним (передусім Білорусь, Казахстан, Киргизстан та Вірменія, проте до певної міри це стосується всіх колишніх республік СРСР), у середньостроковій перспективі не зможуть успішно завершити трансформаційні процеси, подолати наслідки минулого, здійснити соціально-економічні реформи, сформувати громадянське суспільство, запровадити сталі демократичні цінності.

Емпіричний аналіз російської дійсності підтверджує припущення про принципову несумісність імперських та демократичних форм, структур та орієнтацій у житті Російської держави.

З'ясовано, що російським керівництвом не планується проводити модернізацію політичної і державної системи Росії з оперттям на принципи реальної, а не контрольованої чи «соборної» демократії. Системна модернізація, яка модифікує та осучаснить всі сторони соціальної дійсності Російської держави, зокрема реальна демократизація політичної системи, неминуче потягне за собою крах імперії, появу російської національної держави та посилення боротьби за повний суверенітет деяких її регіонів.

Визначено, що після отримання незалежності Азербайджаном, Вірменією та Грузією соціально-економічна і політична ситуація в цих країнах характеризувалася надзвичайною нестабільністю, що було пов'язано, передусім, з численними проблемами становлення державності. На початку 1990-х рр. усі держави Південного Кавказу були втягнуті у військові конфлікти на етнічному ґрунті та громадянське протистояння.

Доведено, що завдяки етнічній політиці часів СРСР та прямій участі Москви, ці конфлікти й досі не лише детермінують міждержавні відносини в цьому регіоні, а й позначаються на модернізаційних перспективах всього Південного Кавказу.

Порівняльний аналіз процесів суспільно-політичної трансформації в державах Центральної Азії з демократичним транзитом інших пострадянських республік дозволяє стверджувати, що їх принципові відмінності зумовлені саме культурно-цивілізаційними особливостями. Насамперед, це традиційна практика організації політичної влади, що значною мірою характеризується ідеями патерналізму, клановості та трайбалізму. Також на соціум у країнах Центральної Азії впливають процеси ісламського відродження, адже іслам в країнах регіону є не лише релігією, а й способом життя переважної більшості населення, він формує

місцеві традиції та менталітет, регулює соціокультурну сферу, зокрема взаємини між людьми та істотно впливає на суспільно-політичне життя.

З'ясовано, що пошуки власного «особливого» шляху розвитку привели держави Центральної Азії до формування авторитарних політико-економічних режимів, які є модернізованими формами традиційної для регіону ханської влади з «привласненням» держави керівною елітою, коли найвищі чиновники отримують необмежене право приймати будь-які загальнонаціональні рішення за відсутності механізмів стримувань і противаг. У всіх країнах регіону реалізовувалась однотипна матриця суспільно-політичного розвитку, для якої характерними є апелювання до давньої історії та традицій; патріархальність; формальний характер виборів глави держави і парламентів із наперед відомим результатом, який визначає вузьке коло владної верхівки, де-факто довічний характер президентства; фактичне передання влади у спадок, що легітимується на виборах. І як результат постають недемократична політична система (окрім Киргизстану); авторитарне правління, яке межує з диктатурою (Туркменістан); жорстка боротьба між регіональними кланами, яка подекуди вилилась у криваві конфлікти (Таджикистан, Киргизстан, Узбекистан); жорстке протистояння влади з ісламістськими силами; ключова роль держави в усіх процесах; сировинний характер економіки; низький рівень життя більшості населення.

Доведено, що вибір Туркменістаном, Узбекистаном та Таджикистаном патерналістського авторитаризму мав гальмівний вплив на модернізаційні процеси в цих країнах, однак мав і позитивний результат – слугував механізмом уникнення цілком можливих у специфічних умовах центральноазійських країн анархії і громадянської війни та дозволив їм розвиватися, спираючись на власні історичні традиції.

Визначено, що поза нашою державою серед решти держав пострадянського простору лише в Грузії та Молдові, а також певною мірою в Киргизстані, можна вести мову про утвердження плюралістичної політичної системи, яка забезпечує зміну різних політичних сил при владі шляхом вільних виборів. Лише в цих країнах встановилась традиція приходу опозиції до влади в результаті виборів.

Зроблено наголос на ключовому впливі на характер та спрямованість політико-трансформаційних процесів країн пострадянського простору їхнього історичного спадку та культурно-цивілізаційної самобутності, адже в абсолютній більшості випадків вибір політичної системи пострадянських держав спирався на історичну традицію. Відповідно, президентську модель політичного устрою обрали Азербайджан, Білорусь, Казахстан, Російська Федерація, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан; змішана – президентсько-парламентська – форма правління існує в Литві, Вірменії, Грузії, Киргизії та Україні, парламентську систему обрали найменші пострадянські країни – Латвія, Естонія і Молдова.

Аналогічним чином історично обумовленими є й зовнішньополітичні вектори розвитку пострадянських країн. Три країни Балтії, Україна, Молдова та Грузія обрали західний вектор свого розвитку і приєдналися або прагнуть приєднатися до євроатлантичної спільноти. Натомість РФ консолідувала навколо Євразійського економічного союзу та євразійського бачення свого майбутнього групу держав-сателітів – Білорусь, Казахстан, Вірменію, Киргизію та Таджикистан. Частина тюркських країн (Туркменістан, Узбекистан, Азербайджан) послідовно дистанціюються від інтеграційних проєктів на чолі з Москвою, натомість активно співпрацюють з Китаєм та Туреччиною, що посилює можливості впливу останніх на конфігурацію регіону та його розвиток.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Досвід трансформації пострадянських країн доводить, що спроби національних лідерів нових незалежних держав маневрувати між центрами сили в умовах, коли простір для маневру під впливом глобалізації економіки і зовнішньополітичної конкуренції звужується, мали наслідком відповідну консервацію геополітичної невизначеності, відтягуючи в часі необхідність чіткої геополітичної орієнтації та цивілізаційної самоідентифікації нових суб'єктів міжнародних відносин. Забезпечення геополітичної визначеності на рівні не тільки державному, а й шляхом формування цивілізаційної ідентичності громадян України є одним із найактуальніших завдань. І це завдання, яке Українська держава має сьогодні ставити перед собою і випрацьовувати шляхи його реалізації.

2. Найболючішою проблемою українського транзиту, що негативно відображається у всіх без винятку ділянках суспільного життя і раз у раз відкидає країну назад у трансформаційних процесах, є її культурно-цивілізаційний розрив, для подолання якого до 2014 р. практично не було здійснено належних державницьких кроків. Можливість інспірування сепаратистських настроїв на Сході України виникла передусім внаслідок цього розриву й була використана Росією при анексії Криму та розв'язуванні збройної агресії на Донбасі. Без системної і цілеспрямованої роботи задля подолання такого розриву майбутня інтеграція окупованих територій в принципі надто важкодосяжна. Для України життєво необхідно розробити із залученням фахівців-науковців комплексну стратегію забезпечення національної та цивілізаційної ідентифікації. Найважливішими складниками даної стратегії мають стати: освітньо-виховна робота з молоддю, спрямована на розуміння й ствердження національних та

європейських цінностей; розроблення і запровадження широкої системи ідентифікаційних маркерів (у їх знаково-символічному вигляді) та їхнє поширення; всебічна підтримка української культури та виробництва й поширення українського культурного продукту, безперешкодного доступу до нього на всій території України. До даної стратегії мають додаватися заходи щодо практичного «зшивання» українських територій комунікаційними засобами (теле- й радіотрансляції на всій території України з окупованими включно, розширення мережі транспортного сполучення між населеними пунктами різних регіонів України, підтримка міжрегіональних торговельних зв'язків, запровадження систематичних міжрегіональних культурних обмінів тощо).

3. При формуванні зовнішньополітичної стратегії України слід враховувати, що ідея спільного економічного і людського простору, простору безпеки від Лісабону до Владивостока, проголошена СРСР і Європейським співтовариством наприкінці 1980-х рр., втрачає політичну релевантність й із кожним днем стає дедалі малопридатнішою до практичної реалізації. Порушення Росією принципу непорушності кордонів в Європі під час анексії Криму та агресії на Сході України, значною мірою змінило ставлення до неї колективного Заходу. За всієї привабливості економічних відносин з нею і небажання вступати у прямий конфлікт із потенційно небезпечним агресором, Захід починає усвідомлювати реальну ступінь небезпеки з боку Москви. За таких умов завдання України забезпечити максимальну підтримку як у протистоянні з агресором, так і в своєму стратегічному русі шляхом трансформаційних перетворень. Таке забезпечення потребує як нарощування дипломатичних заходів і засобів з посилення проукраїнської коаліції, так і інформаційної присутності та суб'єктності України у світовому просторі шляхом широкого донесення українського бачення поточних трансформаційних процесів усередині країни і подій на Сході України, формування й

роз'яснення інформаційному споживачу чіткої стратегії розвитку своїх відносин із іншими країнами, а також здійснення заходів (зокрема з застосуванням податкових засобів) із уможливлення виходу українського культурного продукту на зовнішні ринки з метою створення привабливого іміджу Української держави.

4. Суттєвого підсилення вимагає такий напрям роботи української влади, як активна й цілеспрямована діяльність із роз'яснення світовому співтовариству суті політики Москви щодо країн пострадянського простору та країн Заходу, зумовленої цивілізаційними особливостями РФ, і загроз, що виникнуть для країн Європи у разі її успішного втілення .

5. Плануючи зовнішньополітичний курс, українській владі слід виходити з того, що розв'язані з геополітичною метою та підтримувані Росією конфлікти у Південній Осетії, Абхазії, Придністров'ї та на Донбасі мають по-перше, нездоланий цивілізаційно-ціннісний ґрунт і тому не розв'язуються жодними поступками та компромісами; по-друге, ймовірність того, що з боку колективної Європи та західних і світових безпекових структур зміниться характер пропозицій, що зводяться до пошуку компромісів із сепаратистськими регіонами, дуже невисока, оскільки він зумовлений самими ціннісними й нормативно-правовими засадами функціонування колективної Європи. Основоположні європейські цінності суб'єктності й розмаїття, позитивне ставлення до прав регіонів, їхнього посилення та автономізації, переносяться й на регіони, «заражені» штучним сепаратизмом. Більше того, дані засади стають перешкодою для такого способу розв'язання конфліктів у пострадянських країнах, адже такий шлях імперативно нарощує загрози для суверенітету цих держав. Відтак Україні в питаннях забезпечення її територіальної цілісності й суверенітету розраховувати можна майже виключно на власні збройні сили та у певній мірі на світову дипломатичну підтримку і зміцнення широкої проукраїнської коаліції держав.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Кудряченко А.І., чл.-кор. НАН України, д.і.н., проф., директор (п. 2.2, р. 4, п. 5.2, вступ, висновки);

Солошенко В.В., к.і.н., доцент, заступник директора з наукової роботи (п. 2.2, р. 4, п. 5.2, вступ, висновки);

Богданович І.І., к.е.н., доцент, заступник директора з науково-організаційної роботи (п. 5.1);

Деменко О.Ф., к.політ.н., доцент, учений секретар Інституту (п. 2.5, п. 5.3);

Бульвінський А.Г., к.і.н., доцент, завідувач відділу (п. 1.2, п. 5.1, п. 5.3);

Ткаченко В.М., чл.-кор. НАПН України, д.і.н., проф., головний науковий співробітник (п. 1.1, п. 5.1);

Рудяков П.М., д.філол.н, проф., головний науковий співробітник (п. 2.2);

Добровольська А.Б., к.е.н., с.н.с., провідний науковий співробітник (п. 1.1, п. 2.1);

Метельова Т.О., к.філос.н., доцент, провідний науковий співробітник (п. 2.3, п. 2.4);

Розумюк В.М., к.політ.н., с.н.с., провідний науковий співробітник (п. 1.1, п. 5.1, п. 5.3);

Цапко О.М., к.і.н., доцент, провідний науковий співробітник (п. 1.2, п. 5.3);

Фомін С.С., к.е.н., с.н.с., провідний науковий співробітник (п. 2.5, п. 5.3);

Вознюк П.Ф., к.політ.н., старший науковий співробітник (р. 4);

Кириченко О.В., к.і.н., старший науковий співробітник (п. 3.2);

Миклащук І.М., к.політ.н., старший науковий співробітник (п. 5.3);

Мхитарян Н.І., к.політ.н., с.н.с., старший науковий співробітник (п. 5.2);

Ткаченко І.В., к.і.н., старший науковий співробітник (п. 2.5, п. 5.2);

Мудрієвська І.І., к.і.н., науковий співробітник (п. 3.2);

Стельмах В.О., к.політ.н., в.о. наукового співробітника (п. 2.1, п. 3.1);

Фощан Я.І., к.і.н., науковий співробітник (п. 1.2, п. 5.2);

Кордун О.О., доктор філософії (PhD) в галузі історії, в.о. наукового співробітника (п. 2.1, п. 5.1).

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ
У КРАЇНАХ ПОСТРАДІАНСЬКОГО ПРОСТОРУ:
ПРОБЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ**

Науково-аналітична доповідь

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. ???

Наклад ??? прим.

Видавець і виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».

03067, м. Київ, вул. Шутова, 13Б.

www.fenixprint.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК за № 271 від 07.12.2000